

ئۈزگۈچى : ياك شېگىمن

قەدىمكى ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇنجى ئېتىقاد
قىلغان خانى سانۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى (ھازىرقى ئاتۇشنى)

بېشالوق شەھىرى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر بۇددا ئىبادەتخا.
ئىسى (ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىدە)

بېشبالق شەھرى خارابىسى (ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىدە)

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەخت خارابىسى (ھازىرقى تۇرپاندا)

ئاپتور ھەققىدە

ياڭ شېڭمىن، خۇيزۇ، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ سۈيجۇڭ دېگەن يېرىدىن. 1951-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان. 1982-يىلى غەربىي شىمال داشۆسىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1985-يىلى مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسىنىڭ مىللەت تەتقىقات ئورنىدا ئاسپىرانتلار سىنىپىنى پۈتتۈرگەن. ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر داشۆسى مىللەت تەتقىقات ئورنىنىڭ لېكتورى. ئۇيغۇر تارىخى، غەربىي شىمال تارىخى ۋە جۇڭگو ماددىي مەدەنىيەت تارىخى، مائارىپى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ھازىرغا قەدەر «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۇلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «شاجۇ ھاكىمىيىتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمچىلىكى»، «دۇنخۇاڭدىكى P3633 — نومۇرلۇق تۈرۈك ماتېرىيال ئۈستىدە تەتقىقات — قوشۇمچە ھەقىقەتكە قايتقان جالڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋىتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش — قوشۇمچە قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ پەرقى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

Handwritten title or header at the top of the page.

Main body of handwritten text, appearing to be a letter or report, with several lines of cursive script.

Handwritten signature or name at the bottom of the page.

تەرجىماندىن

قارا بالغاسۇننى پايتەخت قىلغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى مىلادى 840-يىلىدىكى تەبىئىي ئاپەت، يۇقۇملۇق كېسەل ۋە پۈتمەس-تۈگمەس ئىچكى ئۇرۇشلار تۈپەيلى ئاجىزلاپ، شۇ يىلى قىرغىز ئاتلىق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۈزۈل-كېسىل تارمار قىلىندى. خاقانلىق تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچ تارماق بويىچە قۇملۇقنىڭ جەنۇبى، خېشى كارىدورى ۋە غەربىي يۇرتلاردىكى بېشبالىق، كۇچا، تۇرپان، يەتتەسۇ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ شۇ نۆۋەتتىكى چوڭ كۆچۈشتىن كېيىنكى تەقدىرى ھەمدە ئۇلار ئايرىم ھالدا قۇرغان گەنجۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى، ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى توغرىسىدا ۋە ئۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇرمۇشقا ئۆتۈپ، تەدرىجىي يوسۇندا بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ھەققىدە ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار نۇرغۇن كىتابلارنى يازدى. ھالبۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى، ئۇرۇق، جەمەت، قەبىلە ھالىتىدە باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرى، ئۇلار قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى، ئۇلارنىڭ تىل-يېزىقى، دىنىي ئېتىقادى، ھۈنەر-سەنئىتى، ئۆرپ-ئادىتى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، يىپەك يولىدىكى قاتناش ۋە سودا-تىجارەتلىرى، ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنا مىللەتلەر بىلەن

بولۇپمۇ بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار پەقەت خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەنلا چەكلەندى. بۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ۋە ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى ھەمدە ئايرىم ماقالىلەرنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مىلادىدىن بۇرۇنقى دەۋردىن مىلادى 840-يىلىغا كەلگۈچە ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەر مەيلى ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ بولسۇن، مەيلى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ بولسۇن، كەڭ ئۇيغۇر كىتابخانلىرىغا سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلمىدى. مۇشۇلارغا كۆرە تەتقىقات ۋە نەزەرىيە ساھەسىدە بەزى خاتا قاراشلار باش كۆتۈردى. بەزى قالايمىقانچىلىقمۇ كېلىپ چىقتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يېزىلغان ۋە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن بۇ كىتاب، دەل بىز يۇقىرىدا قەيت قىلغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بەردى ۋە تارىخ تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى، ئىدىيىدىكى قالايمىقانچىلىقلارغا خاتىمە بەردى.

«قەدىمكى ئۇيغۇرلار» نىڭ ئاپتورى ياكى شېئىمىن ئەپەندى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئۈرۈقچىلىق دەۋرىدىكى ئەھۋالىنى، ئۇلار ياشىغان مۇھىتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى، قەدىمكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى، ھەربىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىلىرىنى تارىخىي ماتېرىياللىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەھلىل قىلغان. ئاپتور ئۆز كىتابىدا ئېلىمىزدىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ماتېرىيال ۋە ھۈججەتلەردىن، ھەتتا قەدىمكى پارس، ئەرەب رايونلىرىدىكى ۋە غەرب ئەللىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان ۋە ئۇلارنى قېزىۋېلىنغان تارىخىي يادىكارلىقلار، تاش ئابىدىلەر بىلەن

بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مۇستەقىل قاراشلىرىنى نىسبەتەن ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق يۈسۈندا ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا، بۇ كىتابنى خېلى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە كىتاب دەپ ئېيتالايمىز.

ياڭ شېڭمىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېگەن بۇ كىتابى ئەسلى كىتابقا سادىق ۋە بىۋاسىتە تەرجىمە قىلىش ئۇسلۇبى بويىچە ئىشلەندى. كىتابتىكى تارىخىي شەخسلەر، ئۇلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى ئەمەل-مەرتىۋە ناملىرى، يەر-جاي ناملىرى، قەبىلە ۋە مىللەت ناملىرى، نەقىل كەلتۈرۈلگەن كىتابلار، تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇزۇندىن بېرى قوللىنىپ كەلگىنى بويىچە ئېلىندى. بىرلا ئاتالغۇ، يەنى تارىخىي باسقۇچلاردا ھەر خىل نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خەنزۇچە ئىسمى بىر تۇتاش ھالدا «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» دېيىلدى. ناۋادا سەۋىيەنىڭ چەكلىمىكى تۈپەيلى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا بەزى خاتالارغا يول قويغان بولسام، تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ سەمىمىي تەنقىد قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

in fact, the only way to get the most out of
the world is to live in it, and to do so, we must
accept the fact that we are all part of a whole,
and that we must live in harmony with the whole.

The only way to do this is to live in a way
that is in harmony with the whole, and to do so,
we must accept the fact that we are all part of a
whole, and that we must live in harmony with the
whole. This is the only way to live, and it is the
only way to get the most out of the world.

The only way to do this is to live in a way
that is in harmony with the whole, and to do so,
we must accept the fact that we are all part of a
whole, and that we must live in harmony with the
whole. This is the only way to live, and it is the
only way to get the most out of the world.

مۇندەرىجە

- 1 بىرىنچى باب قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى 1
1. يايلاقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى قەدىمكى شەھەر 1
2. 翟 (دى) ناملىق قۇش ۋە 狄 (دى) لار 6
3. قىزىل تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈشى ۋە دىڭلىڭلار-
نىڭ جەنۇبقا كېلىشى 12
4. چىلى (敕勒) ۋە قاڭقىللار (高车) 32
- ئىككىنچى باب قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيۈشۈشى ۋە
ئۆسۈپ يېتىلىشى 45
1. توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر 45
2. يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسى 51
3. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن بولغان كۈرەشلەر 56
4. سىرتاردۇشلار بىلەن ھاكىمبەگلىك تالىشىش ... 80
5. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ۋە يەنرەن قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسى 87
6. بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدىكى ئالەمشۇمۇل
تۆھپە 99
7. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى 108
8. كېيىنكى تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ
دۆلەت قۇرۇشى 120
- ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلمىسى
ۋە زېمىنى 138
1. قەبىلە ۋە زېمىن 139
2. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى 151

3. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى 161

4. جەمئىيەت خاراكتېرى..... 175

5. نوپۇس ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىك 189

تۆتىنچى باب خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادى ۋە ھەربىي

ئىشلىرى..... 197

1. گۈللىنىۋاتقان چارۋىچىلىق 197

2. جىڭگىۋار ئاتلىق ئەسكەرلەر 204

3. گۈللەنگەن سودا 216

4. قاتناش ۋە شەھەر-بازارلار 228

بەشىنچى باب خاقانلىقنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان

مۇناسىۋىتى..... 255

1. تاڭ سۇلالىسى 255

2. تىبەتلەر 266

3. قىرغىزلار، قارلۇقلار 271

4. قىتانلار، قومۇقلار، تاتارلار 275

ئالتىنچى باب مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە دىندىكى

ئۆزگىرىشلەر 281

1. مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت 281

2. دىندىكى ئۆزگىرىشلەر 293

يەتتىنچى باب خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئۇيغۇرلار-

نىڭ كۆچۈشى 322

1. خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى 322

2. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 326

3. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى..... 329

4. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار 333

5. يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىش 338

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 345

بىرىنچى باب

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى

1. يايلاقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى قەدىمكى شەھەر

پايانسىز موڭغۇل دالاسى ئەزەلدىن تارتىپ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ياشاپ كەلگەن جايدۇر. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى بۇ مىللەتلەرنىڭ ھاياتىنى «قەيەردە ئوت-چۆپ، سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ»، «كەپە ۋە كىگىز ئۆي» نى ماكان قىلغانلار دېگەن سۆزگە يىغىنچاقلاپ تەسۋىرلىدى. بۇ سۆز ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ، بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشنى بارلىققا كەلتۈردى. نەتىجىدە ئادەملەر يۇقىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى يەنە بىر تەرەپكە يەنى شارائىت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ئۇلارنىڭمۇ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزەلەيدىغانلىقىغا، يايلاقتىكى بۇ تارقاق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ كۈچلۈك خاقانلىق بولۇپ ئۇيۇشقان چاغدا ئاۋات شەھەرلەرنىمۇ قۇرالايدىغانلىقىغا سەل قارايدىغان بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، بۇ شەھەر-بازارلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ھەر قايسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلىرىدا تۈزۈكرەك تىلغا ئېلىنمىدى. تاپقىلى بولىدىغان بەزى پارچە-پۇرات خاتىرىلەرنىڭ بەزمۇنىمۇ تەپسىلىي بولمىدى.

مىلادى 1681-يىلى جۇڭگوغا تۇنجى بولۇپ كەلگەن روسىيىلىك ساياھەتچى ئىۋان. فىدىرىن تاشقى موڭغۇلىيە

يائلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، چۆلدەرەپ قالغان ئوت-چۆپلەر ئىچىدە ئاسادىيىي چېلىقتۇرغان بىر مەنزىرىدىن گىنتايىن ھەيران بولدى. ئۇ بىر نەچچە جايدىكى غايەت زور قەدىمكى شەھەر خارابىسىگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇ «(بۇ قەدىمكى شەھەر) تۆت چاسا ياسالغان، ھەر بىر بۇرجىكىگە سۇپا ئورنىتىلغان ناھايىتى چوڭ كۆزىتىش مۇنارى بار. شەھەر سېپىلىنىڭ تۆۋەن قىسمى سىلىقلانمىغان قورام تاشلاردىن قوپۇرۇلغان، ئۈستىگە پىششىق خىش بېسىلغان . . . ئوردا ھويلىسىدا پاكار-پاكار خىش تاملار بار، ئوردىنىڭ تورۇسى ھەر خىل رەڭدىكى كۆركەم كۆرۈنۈشلەر بىلەن ناھايىتى رەتلىك بېزەلگەن، كۆرگەن ئادەمنىڭ ھەرگىزمۇ كەتكۈسى كەلمەيدۇ» ① دەپ يازغان.

لېكىن، ئەنئەنىۋى بىر نەرەپلىمە كۆز قاراش تۈپەيلى، ئادەملەر ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى بايانلىرىدىن گۇمانلاندى. 1949-يىلىغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بۇ يەردىكى يايلاقتىن ناھايىتى زور بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى قېزىپ چىقتى. بۇ شەھەر ئۇرغۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 25 كۋادرات كىلومېتر ئىدى. پۈتۈن شەھەر ئىچكى-تاشقى شەھەر ۋە ئوردىدىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈنگەنىدى. ئىچكى شەھەر بىر كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان، ئادەملەر زىچ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. ئوردا شەھىرىنىڭ كۆلىمىمۇ بىر كۋادرات كىلومېتر كېلەتتى. ساقلىنىپ قالغان سېپىل خارابىسىنىڭ ئېگىزلىكى ھېلىمۇم ئون مېتىرغا يېتەتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ ئىچىدىكى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىنىڭ ئېگىزلىكىمۇ ئون ئىككى مېتىردىن ئاشاتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ مەركىزىدە خۇددى يايلاققا نەزەر سالغاندەك چوقچىيىپ تۇرىدىغان «لەشكەرگاھ تۆپىلىك» يەنى كۆزىتىش مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى ئون تۆت مېتىر كېلەتتى. ئارخېئولوگلار. ئوردا شەھىرىنىڭ

ئىچىدىن ئوردا خارابىسىنىمۇ تاپتى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە جايى
نەپىس ھەيكەل كاھىشتىن ياسالغانىدى. مۇنداق زىننەتلەش تاڭ
دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە ئەئەللۇق تىپىك مىسال ئىدى.
ئوردا شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىگە جايلاشقان قاراۋۇل
مۇنارىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىنى قىدىرىش ۋە قېزىش
ئارقىلىق بۇ يەردە كۆپ قەۋەتلىك بىنالارنىڭ بولغانلىقى،
ئىسسىتىش ئەسلىھىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى، تاملارنىڭ
سېمونت بىلەن سۇۋالغانلىقى ھەمدە ئىنچىكىلىك بىلەن بېزەلگەن
برونزا ئىشىكلەرنىڭ بارلىقى، ساپال تۇرۇبىلار ۋە مەرمەردىن
ياسالغان قاپارتما ھەيكەللەرنىڭ بولغانلىقى بايقالدى. بۇ
قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن كاھىشلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئوردىسىدىكى كاھىشلارغا ئوخشاپلا قالماي، بەلكى ئىشىكنىڭ
بېزىلىشىدىكى ئوخشاشلىقىمۇ تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ ئىدى.
ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بۇتخانىلارمۇ بار ئىدى.
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگلىرى بۇلار ئېھتىمال مەخسۇس
يوسۇندا ھۆكۈمرانلارنىڭلا پايدىلىنىشى ئۈچۈن سېلىنغان
بۇتخانىلار بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدى. ئىچكى شەھەر بىلەن
ئوردا شەھىرىدىن باشقا، يەنە ئۈزۈندىن-ئۈزۈنغا سوزۇلغان
ھويلا-ئاراملار ۋە مۇۋاپىق پىلانلانغان كوچىلار بار ئىدى.
شەھەرنىڭ تاشقى سېپىلىنىڭ سىرتىدا كەڭ كەتكەن ئېتىز-ئېرىق
ۋە يېزا-مەھەللىلەر كۆزگە چۈشەتتى. مەھەللىدىكى ھەممە ئۆيدە
دېگۈدەك ئاشلىقنى يارما قىلىشتا لازىم بولىدىغان ئۆرە سۇيا ياكى
يارغۇنچاقلار بار ئىدى. ئادەملەر شەھەر ئىچىدىكى كوچىلاردىن
ئادەتتىكى تۇرالغۇ ئۆي ۋە ھەر خىل مانۇفاكتورلارنىڭ (قول
ھۈنەرۋەنچىلىك قىلىنغان ئورۇن) خارابىسىنى قېزىپ تاپتى.
خارابىلىكتە ھەر خىل ساپالدىن ۋە مېتالدىن ياسالغان
بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، شۇنداقلا قول ھۈنەر سايمانلىرى بىلەن
تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق يادىكارلىقلار بايقالغان.

خارا بىلىكتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئادەملەر تەرىپىدىن قەستەن ۋەيران قىلىنغانلىقى مانا مەن دەپلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قىدىرىلغان ھەممە بۇلۇڭ-پۇچقاقلاردا، ئالايلىق، قەلئە، قاراۋۇل مۇنارى، بۇتخانا ۋە شەھەرنىڭ باشقا رايونلىرىدا ئوتتا كۈيگەن يەر پوستى ۋە كۆيۈك ئىزلىرىنى چېلىقتۇرغىلى بولاتتى. كىشىنىڭ تېخىمۇ دىققىتىنى قوزغايدىغان بىر ئەھۋال شۇ ئىدىكى، مەيلى شەھەر ئىچىدە ياكى شەھەر سىرتىدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا بولسۇن، ھەممە يازغۇنچاق ۋە ئۆرە سۇپىلارنىڭ بىرىمۇ قالماي بۇزۇۋېتىلگەندى. قەبرىستانلىقتىكى تاش ئابىدىلەرمۇ ئۇرۇۋېتىلگەن ۋە چېقىۋېتىلگەندى. قەدىمكى شەھەردىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى مىس يارماقلىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كېيىن قۇيۇلغانلىرى مىلادىنىڭ 840-يىلى، يەنى تاڭ ۋېنزۇڭ كەيچىڭنىڭ 5-يىلى قۇيۇلغانىدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرگە ئائىت نەرسىلەردىن بىرىمۇ يوق ئىدى ②. بۇ، قەدىمكى شەھەرنىڭ ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. بىر زامانلاردىكى ھەيۋەتلىك چوڭ قەدىمكى شەھەردىن ئېشىپ قالغىنى پەقەتلا تىمتاسلىق بىلەن قاقاسلىقلا ئىدى، خالاس. بىراق، بۇزۇلغان تام ۋە قالايىمقان ئۆسكەن ئوت-چۆپلەر ئىچىدە چېچىلىپ ياتقان چىرايلىق كاھىشلار، مىس جابدۇقلار ۋە تاش ئويىملار ئادەملەرگە ئۆزىنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ھەشىمىتىنى سۆزلىگەندەك قىلاتتى. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىگىسى كىم بولغىدى؟ ئۇ قانداقلا چە ۋەيران بولغان بولغىدى؟

قەدىمكى شەھەرنىڭ ئۆزى ئادەملەرنى جاۋاب بىلەن تەمىن ئەتتى. ئوردا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قەبرىستانلىقىدا ۋەيران ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان قەبرى ئابىدىلىرىدىكى تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان خەتلەر ئادەملەرگە قەبرىنىڭ ئىگىسىنى قەيت

قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ شەھەرنىڭ خوجايىنىنىڭ
سالاھىيىتىنىمۇ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە شانلىق ئىزلىرىنىمۇ
ئىزاھلاپ بەردى. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتىنىڭ
قەبرىستانلىقى ئىدى. بۇ قەدىمكى شەھەر بولسا ئۇيغۇر
خاقانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئىدى. بۇ شەھەر مىلادى
744-يىلىدىن 840-يىلىغا قەدەر (تاڭ سۇلالىسى تىەنباۋنىڭ
3-يىلىدىن كەيچىڭنىڭ 5-يىلىغىچە) پۈتۈن موڭغۇل دالاسى،
جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ھەتتا
غەربتە يەتتىسۇ ③ ۋادىسىغىچە بولغان غايەت زور بىر
ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى بولغانىدى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇ
مۇشۇ كەڭ زېمىننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت
مەركىزى ئىدى. بىر-بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن يوللار ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىككە، ئوتتۇرا ئاسىياغا، سىبىرىيەگە ۋە چوڭ ھىنگان
تاغلىرىنىڭ شەرقىگە قەدەر تۇتىشاتتى. يول بويلاپ چوڭ-كىچىك
شەھەر-بازارلار ۋە ئۆتەڭلەر بار ئىدى. كارۋانلار، ئەلچىلەر،
دەرۋىشلەر، سەيياھلار تەرەپ-تەرەپتىن بۇ شەھەرگە ئايىغى
ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى. ئېگىز سېپىل ئىچىدە ھەيۋەتلىك
سارايىلار، بۇتخانىلار، رەتلىك لايىھىلەنگەن كوچىلار، سودا
بازارلىرى، ھەر خىل-ھەر رەڭدىكى قول سانائەت
مانۇفاكتورلىرى، ئەمەلدارلار مەھكىمىسى، گازارمىلار
جايلاشقانىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى ئېتىز-ئېرىقلارنىڭ باش-ئايىغى
كۆرۈنمەتتى. سان-ساناقسىز چىغىر يوللار، ھەددى-ھېسابسىز
ئېرىق-ئۆستەڭلەر، بىر-بىرىگە يېقىن كەنت-مەھەللى-
لەر بار ئىدى ④.

تاڭ دەۋرىدىكى خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن خاتىرىلەردىن
مەلۇم بولۇشىچە، گۈللەپ-ياشىغان بۇ كۆرۈنۈش مىلادى
840-يىلىغا كەلگەندە شىمال تەرەپتىكى قىرغىز خاندانلىقىنىڭ يۈز
مىڭلىغان ئاتلىق لەشكەرلىرى تەرىپىدىن بىتچىت قىلىنغانىدى.

تۆلار يالغۇز خاقانلىقنىڭ پايتەختىنى كۆيدۈرۈش بىلەنلا قالماي، بەلكى يۈتۈن خاقانلىقنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاقىلغانىدى. (5).

مىڭ يىلدىن ئىلگىرىكى بىراق قەدىمكى دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ پايانسىز يايلاقتا قانداق قىلىپ راۋاجلانغان ۋە زورايدىغان ھەمدە مۇشۇنداق بىر ئاۋات، گۈللەنگەن، زېمىنى كەڭرى خاقانلىقنى قۇرۇپ چىققان بولغىدى؟ خاقانلىق مۇشۇ دەرىجىدىكى زور تالاپتەكە يولۇققاندىن كېيىن، ئۇلار قانداقلارچە تۈگىشىپ كەتمەي، ئەڭ ئاخىرىدا بۈگۈنكى ئېلىمىزنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى، يۈگۈ مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن بولغىدى؟

2. 翟 (دى) ناملىق قۇش ۋە 狄 (دى) لار

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقى كېلىش مەنبەسى شىمالىي دى (狄) لارغا ياتىدۇ. شىمالىي دىلار ئېلىمىزدە ئەڭ بۇرۇن ياشىغان بىر نەچچە قەدىمكى مىللەتنىڭ بىرى. مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرى، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھەمدە خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئايرىم قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ ئۆتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىرقى ياكى تاشقى قىياپىتى خۇاشيا مىللىتى بىلەن ئوخشاش بولۇشمۇ مۇمكىن ئىدى (6). لېكىن، ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشمايتتى. ئىككى تەرەپ بېرىش-كېلىش قىلغاندا «تىلماچ» لارنىڭ تەرجىمانلىق قىلىشىغا موھتاج بولاتتى (7). ئۇلار «چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان، چاپىنىنى سول بېقىن تەرەپتىن تۈگمىلەيدىغان» (8)، «قېنى قاچمىغان كېسەل» گۆشلەرنى تۈزۈكرەك پىششۇر، ئايلا پەۋەرىدىغان ئادەملەر ئىدى. قالمىدە، يوسۇنلىرىمۇ خۇاشيا مىللىتىنىڭكىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاددىي ئىدى. شۇڭا جۇشالڭ ۋاڭ ئۇلارنى «قارام-ھەمدە

يەڭگىلىك، ئاچكۆز، باشقىلارغا يول قويمايدىغانلار» ⑨ دەپ مەسخىرە قىلغانىدى. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى، يېزىقى يوق ئىدى.

شيا، شاك دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ شىمال تەرىپىدە گويىلار (ئۇيلار) دەپ ئاتىلىدىغان، خۇاشيا مىللىتىگە يات بىر قەبىلە بولغانىدى. شاك ۋە جۇ دەۋرىگە كەلگەندە، گويىلار قوۋمى دى (翟) ياكى دى (狄) دەپ ئاتالدى. ئالدىنقى چىن ۋە غەربىي، شەرقىي خەن دەۋرلىرىدە يۇقىرىدىكى دىلار «دىڭلىك» (丁零)، دىڭلىك (丁灵) ياكى «دىلى» (狄历) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. مىلادى II ئەسىردىن

كېيىن يەنە «چىلى» (敕勒) ۋە «تېپىلى» (铁勒) دەپ ئاتالدى. بۇ سۆزلەر يېزىلىشنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قارىماي، ئاھاڭ جەھەتتە بىر-بىرىگە بەك يېقىن، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر مىللەت نامىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئاھاڭدىكى ئاتىلىشى ئىدى.

بۇ مىللەتنىڭ نامى ناھايىتى روشەنكى، باشقا بىر تىلدىن يەنى دىلار (تۇرالار) نىڭ ئۆز تىلىدىن كەلگەنىدى. ھالبۇكى، مىلادى VI ئەسىردىن بۇرۇن دىلار يەنى تۇرالارنىڭ يېزىقى بولمىغاچقا، بىزمۇ ئۇلارنى پەقەتلا خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلارغا تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغان نام بىلەن ئاتا پ كەلگەندۇق. مىلادى

VI ئەسىردىن كېيىن تېپىلار تىلىنى تۈرك-رونىك ⑩ يېزىقى بىلەن يازىدىغان بولدى ھەمدە مۇشۇ يېزىقنى قوللىنىپ نۇرغۇن تاش ئابىدىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. بۇلاردىن بەزىلىرى تا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلدى. 1893-يىلى دانىيەلىك تىلشۇناس تومسېن (V. Thomsen) بۇ خىل سىملىق يېزىقنى بىرىنچى بولۇپ ئوقۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى يەشتى. ئادەملەر شۇ چاغدىلا ئۇلارنىڭ نامىنىڭ Tūrük ياكى Türk يەنى «كۈچلۈك» دېگەن مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدى. دېمەك خەنزۇچە يېزىقتىكى 翟،狄،丁零،狄历،铁勒 قاتارلىق خەتلەرنىڭ

Türk ياكى Türk دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

ھالبۇكى، خەنزۇلارنىڭ بۇ مىللەتنىڭ نامىنى دى (翟) دېگەن خەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ يازغانلىقىدا، ئاھاڭنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغىنىدىن باشقا، يەنە بەزى سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەردىكى يازما ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان دى، يەنى تۇرالار، ئولتۇرۇشلۇق جايى، ئىسىم فامىلىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ قىزىل تۇرالار (赤翟)، ئاق تۇرالار (白翟)، ئۇزۇن تۇرالار (长翟) دەيدىغان ئۈچ چوڭ قەبىلىگە ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، «توپ تۇرالار» (众翟) دەپ ئاتىلىدىغان تارقاق تۇرالار قەبىلىسىگە ئايرىلغانىدى. بەزى ئادەملەر تۇرا (翟) نىڭ يايلاقتىكى ئىنتايىن چاققان ھەمدە يىراققا ئۇچالايدىغان گۆشخور قۇش ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ كۆرگەنىدى. ھالبۇكى قەدىمكى كىتابلاردىمۇ ھەقىقەتەن قىزىل تۇرا (赤翟)، ئاق تۇرا (白翟) دەيدىغان ھەر خىل تۇرا قۇشلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەرمۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ تۇرا قۇشلىرىنىڭ تۇرغان يېرى مۇناسىپ نام بىلەن ئاتالغان تۇرالار قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان يەر بىلەن ئاساسەن بىردەك ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى بەزىلەر قەدىمكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ھەر خىل تۇرا قۇشلىرى، ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان تۇرالار قەبىلىسىنىڭ تۈپىمى، تۇرالار دەل تۇرا نامى بىلەن ئاتالغان بۈركۈتلەرنى ياكى باشقا ئۇچار قۇشلارنى ئۆزىگە تۈپتىم قىلغان قەبىلە دەپ پەرەز قىلدى (1).

دىڭلىڭلار ئىچىدە، كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ فامىلىسى تۇرا (翟) ئىدى. تاكى 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، تۇرالارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلاردا بۈركۈتكە ئېتىقاد قىلىدىغان كۆز قاراش ساقلىنىپ قالدى. بۇ ئەھۋال دەل ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ تۈپىمغا چوقۇنىدىغان

كەيپىياتىنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. تۇرالاردا يېزىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، خۇاشيا مىللىتى ئۇلاردىكى ئۆزىگە مىللەت نامى ئورنىدا قوللىنىپ كەلگەن بۇ ئاھاڭنى دى (翟) دەيدىغان تەسۋىرىي ھەرپ بىلەن ئىپادىلىگەنىدى. دى (翟) دېگەن بۇ خەتنىڭ تەسۋىرىي شەكلى تۇرالار توتېم قىلغان ھەر خىل قۇشلارنىڭ شەكلى ئىدى.

تۇرالار ئەسلىدە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردۇس يايلىقى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز ھالدا شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن تېخىمۇ كۆپ يايلاقنى ئىگىلەشكە مەجبۇرلىدى. شيا، شاك دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زېمىنىنى ئوتتۇرا تۈزلەكلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلاغىچە كېڭەيدى. بۈگۈنكى شەنشى، خېبېي، سەنشىنىڭ شىمالىغىمۇ ئۇلارنىڭ ئايغى يېتىپ باردى. نەتىجىدە ئۇلار خۇاشيا مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن ھەم قوشنا بولۇپ، ھەم ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى.

شاك، جۇ دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرالار چارۋىچىلىقنى ئاساس، ئوۋچىلىقنى قوشۇمچە كەسىپ قىلغان بىر مىللەتكە ئايلاندى. يايلاققا چېدىر تىكىپ، قەيەردە ئوت-چۆپ ۋە سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولدى. مۇشۇ سەۋەبكە ئاساسەن، تارىخىي ماتېرىياللاردا: «شىمالىي تۇرالارنىڭ دۆلىتى ياكى پايتەختى يوق، ئەزەلدىن تارتىپ ئوت-چۆپ ۋە سۇنى قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ سېپىل، قەلئە-ئوردىلىرىمۇ بولغان ئەمەس»^⑫ دەپ خاتىرىلەندى. «يوسۇننامە» پادىشاھلىق تۈزۈم» دەپ «شىمالىي تەرەپتىكىلەر تۇرالار دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۇلار تېرىدىن كىيىم كىيىدۇ. ئاشلىق ئىستېمال قىلمايدۇ» دەپ يېزىلدى.

ئېلىمىزدىكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ شىمالىي تۇرالارنىڭ خارابىلىكى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك قەدىرىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تۇرالار شاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىشلەتكەن ئاساسلىق سايمانلار ۋە ھەربىي قوراللار يەنىلا تاش قورال ۋە سۆڭەك قورالدىنلا ئىبارەت ئىدى، بىرۇنزا پىچاق، بىرۇنزا بىگىز ۋە بىرۇنزا باشاق ناھايىتى ئاز ساندا ئىدى. شاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە (مىلادى III X ئەسىردىن ئىلگىرى) تۇرالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلدى. ئۇلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلاردىن قېزىۋېلىنغان بىرۇنزا قوراللارنىڭ سانى زور مىقداردا كۆپەيدى. بۇ سايمانلار ۋە قوراللار ئىچىدە قىسقا تىغلىق خەنجەر، بىرۇنزا پىچاق، بىرۇنزا بىگىز، بىرۇنزا شەمشەر، بىرۇنزا پالتا ۋە بىرۇنزا باشاقلار، تۇرمۇشقا لازىملىق سايمانلاردىن بىرۇنزا قوشۇق ۋە بىرۇنزا داشقازان بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە دەۋرىدە ئوردۇس شەكلىدىكى بىرۇنزا قوراللار خېلى تەرەققىي قىلدى. يەنى تۈرى، سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتە تازا گۈللەنگەن بىر باسقۇچقا يېتىپ كىردى. سايمانلار قاتارىدا پەۋقۇلئاددە ئالاھىدىلىككە ئىگە تۇرنا تۇمشۇقلىق پالتا ۋە كالتەكلەر پەيدا بولدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سايمانلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىرۇنزا پالمان، بىرۇنزا نەيزە، بىرۇنزا ئىلمەك ۋە بىرۇنزا ئەينەك قاتارلىقلارمۇ كۆپەيدى. ھەر خىل پەرداز بۇيۇملىرى ۋە بىرۇنزا پىچاق ياسالغان ئات جابدۇقلىرىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇرۇشقا بەلگىلىك دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن كېيىن، تۇرالار تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىردى، ھەر خىل سايمانلار، ھەربىي قورال-ياراقلار، ئات جابدۇقلىرى ۋە تۇرمۇشقا لازىملىك بۇيۇملار كۆپ مىقداردا تۆمۈردىن ياسىلىدىغان بولدى.

تۇرالار خۇاشيا مىللىتىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن

قوشنا بولۇپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن قويۇق ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى ئالدىنقى چىن دەۋرىدىكى بەزى يازما ھۆججەتلەردە تۇرالار بىلەن خۇاشيالارنىڭ ئەجدادى بىر دەپ خاتىرىلەندى. «تاغ - ئېزىملار قۇرۇشى» دا: «خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى شىجۇن، شىمالىي تۇرالار شىجۇندىن تۇغۇلغان» ⑬ دېيىلدى. بۇ خىل خاتىرىنىڭ چىنلىق دەرىجىسىنى ئېنىقلاپ چىقىش تەس بولسىمۇ، لېكىن تۇرالار بىلەن خۇاشىيا مىللەتلىرىنىڭ ئىرقىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى قويۇق مۇناسىۋىتىنى زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق دەلىللەشكە بولىدۇ ⑭. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرالارنىڭ قۇشنى توتېم قىلىش كۆز قارشى بولغانغا ئوخشاش، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى قەبىلىلەردىن يىنلار بىلەن چىنلاردىمۇ ئاتا-بوۋىسىمىزنىڭ ئەجدادى قۇش ئىدى دەيدىغان ئەپسانىلەر بار ئىدى. بۇمۇ يۇقىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋردىن تارتىپلا ئۆزئارا قويۇق مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شاك، جۇ دەۋرىدە بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا قۇدىلاشقانلىقىغا دائىر مىساللار، تارىخىي كىتابلاردا كۆپلەپ قەيت قىلىنغانىدى ⑮.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئېلىمىزدىكى مەدەنىي يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ئوردۇسىنى مەركەز قىلغان ھالدا شىمالدىكى يايلاق مەدەنىيەت خارابىلىرى ئۈستىدە ئۇزۇن مەزگىللىك قېزىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردى. بۇ خارابىلىكلەردىن بىرۇنزا بىلەن قۇيۇلغان كۆپ مىقداردىكى ھەرخىل قورال-سايىمانلار قېزىۋېلىنغاچقا، ئۇ «ئوردۇس بىرۇنزا مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالدى. ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىش ۋە دەلىللەش ئارقىلىق، دەسلەپكى مەزگىلدىكى «ئوردۇس بىرۇنزا مەدەنىيىتى» ئېلىمىز ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تىيەن گۇاڭجىن، گوسۇشىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن تۇرالارنىڭ

مەدەنىيىتى بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىندى. «ئوردۇس برۇنزا مەدەنىيىتى» مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلاپ تاكى ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە قەدەر ئىزچىل رەۋىشتە ئوردۇس ۋە سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئىچكى موڭغۇل رايونىنى ئاساس قىلدى. تۇرالار بىلەن خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ قويۇق بېرىش-كېلىش قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى. شەنشىنىڭ شىمالى، سەنشىنىڭ شىمالى ۋە خېبېينىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇرالار خارابىلىكىدىن دائىم دېگۈدەك شياڭ دەۋرىگە ئائىت قورال-سايمانلار تېپىلىپ تۇردى. تۇرالارنىڭ برۇنزا قوراللىرى، ساپال سايمانلىرى قاتارلىق قېزىپ چىقىرىلغان ئەسلىھەلەردە شەكىل ۋە نەپىسلىك جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئالامەتلەر كۆرۈلدى. روشەنكى، ناھايىتى كۆپ ساندىكى قورال-سايمانلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قورال-سايمانغا تەقلىد قىلىپ ياسالغانىدى. غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىككى تەرەپنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى تېخىمۇ روشەن بولدى. تۇرالارنىڭ مۇشۇ دەۋرگە تەئەللۇق خارابىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قورال-سايمانلار ئارىسىدىكى پەرقنى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەسكە چۈشىدىغان دەرىجىگە يەتتى ⑩.

3. قىزىل تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈشى ۋە دېڭىزلىقلارنىڭ جەنۇبقا كېلىشى

تۇرالار بىلەن شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يالغۇز تىنچ بېرىش-كېلىش بىلەنلا توختاپ قالمايدى، تارىخىي كىتابلاردا تېخىمۇ كۆپرەك خاتىرىلەنگىنى ئۇلارنىڭ

ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.
تۇرالارنىڭ ئىپتىدائىي تۇرالغۇسى ئوردۇس رايونى ئىمدى (۱۷). لېكىن ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز ھالدا شەرق ۋە جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئۆزىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇرلىدى. شاك دەۋرىگە كەلگەندە، تۇرالارنىڭ ئاياغ ئىزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلارغا قەدەر يېتىپ باردى. كېيىن تۇرالار قىزىل تۇرا، ئاق تۇرا ۋە ئۈزۈن تۇرا دەپ ئاتالغان نىسبەتەن زورراق بىرنەچچە قەبىلە گۇرۇھى بولۇپ شەكىللەندى. ھەتتا بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۈزۈن تۇرالار قەبىلىسى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياڭ دېگەن يېرىگە قەدەر ئىچكىرىلەپ كىردى ۋە خۇاشيالارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرىدىغان ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. تۇرالارنىڭ شەرق بىلەن جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن كۈچلىرى شىمالغا قاراپ كېڭىيىۋاتقان شاك، جۇ سۇلالىسىنىڭ كۈچى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى، نەتىجىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىرنەچچە يۈز يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش كېلىپ چىقتى.

شاك، جۇ سۇلالىلىرى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى قۇلدارلىق تۈزۈمى تازا ۋايىغا يەتكەن سۇلالىلەر ئىدى. قۇللار ئاساسلىقى ئۈرۈشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ئۆزىگە مەنبە قىلاتتى. زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئادەملەرنى قۇل قىلىش ئۈچۈن، شاك، جۇ سۇلالىلىرى ئۈزلۈكسىز يوسۇندا ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەرگە ئۇرۇش قوزغايتتى. شاك سۇلالىسى گۇيلار (تۇرالار) ئۈستىگە نىسبەتەن زور كۆلەمدە ئىككى مەرتىۋە ھەربىي يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىملىقى شاك گاۋزۇڭنىڭ ۋۇدىڭ مەزگىلىدە يۈز بەردى. «پالنامە» ئوڭ چۈشكەن قۇرئى» دا: «گاۋزۇڭ گۇيلار تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ،

ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۇلارنى يەڭدى» دەپ يېزىلغانىدى. كۈچلۈك شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۈچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئاران تەستە ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەنلىكى، تۇرالارنىڭ خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە تىركىشىپ، كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. شاڭ سۇلالىسى مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق تۇرالارنىڭ شەنشى، خېبېي رايونلىرىدىكى جەنۇبقا ئىلگىرىلەش كۈچىنى توسۇپ قالالغان بولسىمۇ، لېكىن تۇرالارنىڭ شىمالىي شەنشى تەرەپتىن گۈەنجۇڭ رايونىغا قاراپ ئىلگىرىلىشى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. نەتىجىدە گۈەنجۇڭدا تۇرۇشلۇق جۇ قوۋمى بىلەن كەسكىن ئېلىشىش كېلىپ چىقتى.

ئەينى چاغدا جۇ قوۋمى شەنشىنىڭ بىن (بۈگۈنكى شۈينىننىڭ غەربى) دېگەن يېرىدە ماكانلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى گۇگۇڭ دەنقۇ دېگەن كىشى ئىدى. قوشنا ئولتۇرغان تۇرالار قەبىلىسى ئۇلارغا ئۈزۈلدۈرمەي ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. «ماۋخېڭ-ماۋچاڭ نەزىملىرىنىڭ يەشمىسى» دە: «گۇگۇڭ بىن دېگەن يەردە تۇراتتى، تۇرالار ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. گۇگۇڭ تېرە ۋە پۇل-پىچەكلەرنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ ئىت-ئېشەك، ئات-كالىلارنى ھەيدەپ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ ئالتۇن-تىللا، ئۈنچە-مەرۋايىنلارنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا چىقتى، لېكىن كەچۈرۈمگە ئېرىشەلمىدى؛ باشقا ئىلاج قىلالماي... چېكىنىپ چىقتى، لياڭشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، چىشەن تېغىنىڭ قايتىلىنى ماكان قىلىپ توختىدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. گۇگۇڭ مۇشۇ قېتىمدىكى جەڭدە ھېچقانداق ئىلاج قىلالماي، بىن دېگەن جايىنى تاشلاپ، چىشەن تېغىنىڭ قايتىلىدىكى جۇيۈەن دېگەن يەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ قەبىلە بارا-بارا كۈچەيدى، گۇگۇڭ

ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جى لى دېگەن كىشى ئولتۇردى، بۇ دەل شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيى تەختكە چىققان مەزگىل ئىدى. جى لى شياڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمى بىلەن تۇرالارغا قارشى قايتۇرما زەربىگە ئۆتتى. «بامبۇك يىلنامە» نىڭ كونا نۇسخىسىدىكى خاتىرە بويىچە ئالغاندا: «ۋۇيىنىڭ 35-يىلى جۇ بېگى جى (جى لى) غەربكە يۈرۈش قىلىپ، گۇيلارنى، رۇڭلارنى تارمار قىلدى، تۇرالارنىڭ 20 نەپەر بېگىنى ئەسىر ئالدى» ⑱. بۇ قېتىمقى جەڭ ناھايىتى چوڭ بولغان، گۇيلاردىن بەگ دەرىجىلىكلەردىنلا 20 ئادەم ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ زېمىنى بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ كېڭەيدى. «جۇ سالنامىسى. ئەسىرلەر» دە خاتىرىلەنشىچە، ئۇ دەسلەپكى مەزگىلدە 99 بەگلىكنى يوقاتتى، چېگرىدىكى بەگلىكلەردىن 652 نى ئۆزىگە قارام قىلدى. جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى گۈەنجۇڭ رايونىدا ئىدى. بۇ رايون تۇرالار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئودۇس يايلىقىغا يېقىن بولغاچقا، تۇرالار جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىدىغان مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالدى. جۇ سۇلالىسىنىڭ تۇرالارغا ئەڭ باشتىلا ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنىڭ كۆلىمى شاك دەۋرىدىكىدىن چوڭ بولدى. يەر ئاستىدىن چىققان جۇ دەۋرى مېتال پۈتۈكلىرىگە ئاساسلانغاندا، جۇ كاڭخۇاڭنىڭ ۋاقتىدا گۇيلارغا قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جەڭدە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ئۈچ نەپىرى قولغا چۈشتى، 5000 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىندى، 13 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر ئەسىرگە چۈشتى. ئۇنىڭدىن باشقا زور مىقداردا جەڭ ھارۋىلىرى، ئات، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋانلار غەنىمەت ئېلىندى ⑲. جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى كېڭەيمىچىلىكى تۇرالارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. مۇشۇ سەۋەبتىن، غەربىي شىمالدىكى تۇرالارنىڭ جەنۇبقا ئىچكىرىلەش كۈچى توسۇلدى. ئودۇس يايلىقىنى مەركەز

قىلغان تۇرالار ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى شەرق بىلەن شىمالدىن ئىبارەت ئىككى نىشانغا قارىتىپ يۆتكىدى. شەرقكە يۈزلەنگەن قوشۇن (ئاق تۇرالار) خېبېي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى بويلاپ تارقالدى. غەربىي جۇ ئوردىسى ئەمىنىيە مەزگىلىدە ئاجىزلاپ، ھەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە زومىگەرلىك تالىشىۋاتقاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاق تۇرالار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بۈگۈنكى خېبېيغا كىرگەن ھەمدە كۈچلۈك تۇرالار دۆلىتى — جۇڭشەن دۆلىتىنى قۇرغانىدى. جۇڭشەن دۆلىتى ئەمىنىيە ۋە ئۇرۇشقا بەگلىكلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى زومىگەرلىك تالىشىش ھەرىكىتىگە قاتناشتى. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتتىكى تۇرالار تەدرىجى ھالدا خۇشيا مىللىتى ئىچىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

شىمالغا كۆچكەن تۇرالارنىڭ بىر بۆلىكى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تاغلىرىنى پائالىيەت مەركىزى قىلدى ۋە كېيىنچە ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قوشۇلۇپ كەتتى. يەنە بىر بۆلىكى (ئاساسلىقى قىزىل تۇرالارنىڭ بىر تارمىقى) ئۈدۈل شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭدى، ئۇلار گوبىدىن ئۆتۈپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى بىيايان دالاغا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىققا كىرىپ كەتتى.

تۇرالارنىڭ نىسبەتەن چوڭ بىر نەچچە قەبىلە گۇرۇھى ئىچىدە، قىزىل تۇرالار ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بىر تارماق ئىدى. قىزىل تۇرالار چوڭ كۆلەمدە شىمالغا كۆچۈشتىن ئىلگىرى سىبىرىيىنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن ئاز ئىدى، ھەر قايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىدە روشەن پەرقلەر بار ئىدى. يەنە دەرياسى ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ غەربىي شىمالدا

سىبىرىيە ئورمانلىقىدىن ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغا قەدەر، جەنۇبتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى يايلاقلاردا ياشىغان ئادەملەر ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئالاھىدە بىر تۈرگە ياناتتى. ئۇلار يايلاقلاردا ۋە تاغلىق رايونلاردىكى يايلاقلاردا ياشاپ، ئاساسلىقى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ چارۋا بېقىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن، قوشۇمچە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ مەزگىلدە ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقى تېخى يېزا ئىگىلىكىدىن بۆلۈنۈپ چىقىغانىدى. ئۇلار تېخى يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشنى بىلمەيتتى. يۆتكىمەي باقىدىغان چارۋىلار يەم-خەشەكنىڭ قىسقىلىقى تۈپەيلى بەك كۆپ ئەمەس ئىدى. ئوۋچىلىقتىن كېلىدىغان نەرسىمۇ ناھايىتى چەكلىك ئىدى²⁰. شۇڭا ئۇلار ئاساسەن بۇغداي قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا تايىنىپ جان باقاتتى، گۆش ئولمۇ ئاز ئىدى. ئاياللار ئىپتىدائىي يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا نىسبەتەن مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى تېخى ماتېرىئارخالىق تۈزۈمىدىن پاتېرىئارخالىق تۈزۈمىگە ئۆتۈش باسقۇچىدا ئىدى. ھەر قايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئادەم سانى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندىمۇ، بۇ مەزگىلدە 20 قەبرىدىن ئارتۇق بولغان ئۇرۇقداش جامائەت قەبرىستانلىقى ناھايىتى كەم دېگۈدەك ئىدى²¹.

يەنە دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى ئاھالە موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار سېلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى، لىنا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. ئۇلار يەنە ئاساسلىقى كۆل بويلىرى، دەريا جىلغىلىرى ۋە كەڭ ئورمانلىقلاردا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش قامدايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

مىلادى ۱۱ ئەسىرگە كەلگەندە، پۈتكۈل جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدىكى ئاھالىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت قىياپىتىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئالدى بىلەن، بۇ رايوندىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيدى، يېڭىدىن كەلگەنلەر موڭغۇل ئىرقىدىن ئىدى، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى تۈپەيلى، يەنى دەرياسى ۋادىسىدا تۇرۇشلۇق ئاھالىنىڭ تاشقى قىياپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ باش سۆڭىكى ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتىن، ئادەملەر شۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ تاشقى ئالاھىدىلىكىنىڭ كۈنساين موڭغۇل ئىرقىغا قاراپ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى بايقىدى، بۇ يەردە شىمالىي جۇڭگولۇقلار، شەرقىي شىماللىقلار ۋە كورىيىلىكلەرگە ئىنتايىن يېقىن بولغان بىر خىل ئالاھىدە تىپ شەكىللەندى²². شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، پۈتكۈل جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ مەدەنىيىتىدەمۇ بىر خىل يېڭى قىياپەت ئۆزىنى كۆرسەتتى. ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى زور مىقداردىكى ئىنچىكە ئىشلەنگەن گۈزەل بىرۇنزا قورال ۋە ساپال سايمانلار ئىدى. بۇلار بىرۇنزا قىلىچ، يالمان، ئايپالتا، نەيزە، باشاق ۋە ساپال داڭقان، قۇمغان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قورال-سايمانلارنىڭ شەكلى، سىزىقچىلىرى ۋە نەقىشلىرى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىن قەبىۋىلەنغان شاك دەۋرىگە تەئەللۇق بىرۇنزا قوراللار بىلەن ئوخشاش ئىدى ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى، بولۇپمۇ ئوردۇس رايونىدىن تېپىلغان تۇرالارنىڭ بىرۇنزا قوراللىرى بىلەن بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى.

بۇنىڭدىن سىرت، مۇشۇ مەزگىلدىن كېيىن، خارابىلىكتىكى قەبرىلەرمۇ توساتتىن زىچلىشىشقا باشلىدى، ھەتتا يالغۇز قەبرىلەرنىڭ كۆلىمىمۇ تۇيۇقسىزلا كېڭىيىشكە يۈزلەندى. ئارخېئولوگىيىلىك بۇ يېڭى ئەھۋالدىن ئادەملەر دەسلەپتە ھېچ

نەرسىنى چۈشىنەلمىدى، ھەمدە بۇ يېڭى مەدەنىيەتكە «قاراسۇق مەدەنىيىتى» دەپ يېڭىدىن نام بەردى ۋە. لېكىن ئادەملەر ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ يېڭى ئۆزگىرىشنى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچۈپ كەلگەن تۇرالارنىڭ ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ يەتتى.

شىمالغا كۆچكەن تۇرالار، روشەنكى جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇرۇشلۇق يەرلىك ئاھالىدىن سان جەھەتتە خېلىلا كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن يەنسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاھالىنىڭ سىرتقى قىياپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى، قەبىرلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ بۇرۇنقىدىن زىچلاشتى. تۇرالارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىمۇ يەرلىك ئاھالىگە قارىغاندا ئىلغار ئىدى. ئالايلىق، ئۇلار قۇيغان برۇنزا قوراللار ۋە خۇمداندا پىشۇرغان ساپال سايمانلار تېخنىكا جەھەتتىن يەرلىك ئاھالىنىڭكىدىن بەكلا تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئومۇميۈزلۈك ھالدا برۇنزا قورال-سايمانلارنى ئىشلىتەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك برۇنزا چاسا تەبەر، قىسقا خەنجەر، برۇنزا باشاق، ئەگرى ساپلىق قىلىچ ۋە قۇيرۇقلۇق شەمشەرلەر بىلەن قوراللانغانىدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئاللىبۇرۇنلا دېھقانچىلىقتىن بۆلۈنۈپ چىققان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغاچقا، ئوت-چۆپ ۋە سۇ بار جايلارنى قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇش، ئۇلارنى زور تۈركۈمدىكى مال-ۋارانغا ئىگە قىلغانىدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ قولىدىكى چارۋا-مال مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ باققان چارۋا-ماللاردىن كۆپ ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇلاردىكى نوقۇل-ئۇرۇق-جەمەتلەر ياكى قەبىلىلەردىكى ئادەم سانىمۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ سانىدىن بەكلا كۆپ ئىدى. ئۇلار ئاللىقاچان غايەت چوڭ ئۇرۇقداشلىق كوممۇنىسى بولۇپ ئۇيۇشقانىدى. ئۇلارنىڭ جامائەت قەبرىستانلىقىدا ئادەتتىكى ئەھۋالدىمۇ يۈز ياكى نەچچە يۈز قەبرە

شىمالغا كۆچكەن تۇرالار ئاساسلىقى بايقال كۆلى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىدى (ئۇلار كېيىنچە غەربكە قاراپ سىلجىدى). ئۇلار تېز ئارىدىلا يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىپ كەتتى. تۇرالار ئوخشاش تىل ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە بىر پۈتۈن مىللىي گەۋدە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بۇ يەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزئارا ئوخشاشمايدىغان ئىقتىسادىنى، مەدەنىيەت قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى ھەمدە پۈتۈن جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ مەدەنىيىتىگە مىسلىسىز بىردەكلىك ئېلىپ كەلدى. بۇ ئادەملەر خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا «دىڭلىڭلار» ②5، دەپ ئاتالدى. جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار بىلەن موڭغۇلىيە دالاسى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا تارقىلىپ ياشىغان ئوخشاش مىللەت ئادەملىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆزئارا ئوخشاشمايدىغان تەرەققىيات يولىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق كۈنساين ئوچۇقلاشتى ھەمدە ئۇلار تەدرىجى ھالدا بىر-بىرىگە مۇتلەق ئوخشاشمايدىغان مىللەت بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ خىل ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات يولى، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئايرىم-ئايرىم تۇرۇۋاتقان تەبىئىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتلىرى ئارىسىدىكى پەرقتىن كېلىپ چىقتى.

ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىنى موڭغۇلىيە دالاسى ۋە سىبىرىيە (ئىپتىدائىي ئورمانلىقى) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تەبىئىي جۇغراپىيەلىك رايونغا ئايرىشقا بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تەبىئىي چېگرا سىزىقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تاغلىقلار ئىدى. بۇ تاغلىق شەرق تەرەپتە ھىنگان تاغ تىزمىلىرىغىچە، غەرب تەرەپتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىغىچە تۇتىشاتتى. شەرق بىلەن غەربنىڭ ئارىلىقى 2000 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئىدى، جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئارىلىقىمۇ نەچچە يۈز

كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ تاغلىقنىڭ شىمالى نەچچە مىليون كۋادرات كىلومېتىرغا سوزۇلغان سىبىرىيە ئىپتىدائىي ئورمانلىقى ۋە مۆتىدىل بەلباغ رايونى ئىدى، جەنۇب تەرىپىدە بولسا پايانسز موڭغۇل دالاسى سوزۇلۇپ ياتاتتى.

تاغلىقنىڭ شىمالىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىق بىلەن مۇزلۇق بەلباغ رايونلىرىدا ھاۋا كىلىماتى ئادەتتىن تاشقىرى سوغۇق ئىدى (قىش پەسلىدىكى تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 40 گرادۇستىن 70 گرادۇسقىچە بولاتتى)، مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ جاينىڭ قىش پەسلى تولىمۇ ئۇزۇن ئىدى، يەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يىلدىن بۇ يىلغا ئېرىمەيدىغان مۇزلۇق بولغاچقا، ئۇ يەردە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردىكى ھاياۋانلارمۇ جەنۇبتىكىگە سېلىشتۇرغاندا كەمچىل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش قولايىسىز بولغانلىقتىن، قەدىمكى دەۋردە بۇ يەردە ياشايدىغانلار كەمدىن كەم ئىدى. تاكى يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زاماندىمۇ، بۇ رايوندىكى ھەر 100 كۋادرات كىلومېتىر زېمىنغا ئاران بىردىن ئادەم توغرا كېلەتتى ②6.

تۇرالار بىلەن باشقا ئىپتىدائىي قەبىلە ئادەملىرى جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ تاغلىقلىرى ۋە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا جايلىرىدا تۇرمۇش كەچۈردى. جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئورمان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 60 — 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. ئېگىزرەك تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئۈستى تاش جىنىسلىق مۇز ياكى يەر پوستى مۇزلىرىدىن شۇنداقلا بىرەر تالمۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈك بولمىغان ھەمدە مۇزلاپ يېرىلىشتىن ھاسىل بولغان قورام تاش پارچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بەزى تاغ ئېتەكلىرى ۋە تاغ ئارىسىدىكى ئويمان جايلاردىلا يايلاقلارنى ۋە ئورمانلىقلارنى چېلىقتۇرغىلى بولاتتى. گەرچە جەنۇبىي سىبىرىيە زېمىنى 1 مىليون 500 مىڭ كۋادرات

كىلومېتىرلىق پايانسىز جاي بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى دەۋردە ئۇنىڭدىكى ئىنسانىيەت ھايات كەچۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىت ناھايىتى چەكلىك ئىدى. دېمەك، تۇرا قەبىلىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن كىچىك ئارالغا ئوخشاش تارقاق، چوڭ-كىچىك ئويمانلاردا، دەريا جىلغىلىرىدا، كۆل بويلىرى ۋە ئورمانلىقنىڭ چەت ياقىسىدىكى تاغ قاپتاللىرىدا كۈن ئۆتكۈزدى. پەقەت ئايرىم قەبىلىلەرلا ئىپتىدائىي ئورمانلىق ئىچىدە جان ساقلىدى.

تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان رايونلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قەبىلىلەر ئارا پات-پات ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. قاراسۇق مەزگىلىدىكى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق قەبرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە، ناھايىتى كۆپ ئاياللارنىڭ قىسقا تىغلىق خەنجەر ۋە جەڭ پالتىسى قاتارلىق قوراللار بىلەن بىرلىكتە دەپنە قىلىنغانلىقى بۇنىڭ دەلىلى. ئىسپاتى بولالايدۇ. ئەڭ ئاجىز ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر ئىپتىدائىي ئورمانلىقلارغا ھەيدىلەتتى، ئۇ جايدا پەقەت ئوۋچىلىققا ۋە مېۋە-چېۋە ئۈزۈپ يېيىشكە تايىنىپلا ھايات كەچۈرۈشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە ئورنىتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئەڭ قالاق ھالەتتە قېلىۋېرەتتى.

جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 200 مېتىردىن تاكى 4500 مېتىرغا قەدەر ئېگىز ئىدى. ھەر قايسى جايلاردىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىدى. كىلىماتتىكى ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، بۇ جايىنى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى رايونغا بۆلۈشكە بولاتتى. غەربىي يۇرت ساپان چوققىسىغا يەنى ئالتاي تاغلىق رايونلىرىغا، شەرق تەرىپى بايقال كۆلىنىڭ قىرغاق بويلىرى بىلەن زابايقال رايونىغا تەۋە ئىدى. ئۇلاردىكى ئومۇمىي ئالاھىدىلىك، قانچە شەرقكە قاراپ ماڭسا چوڭ

قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى كىلىمات شۇنچە روشەن بولاتتى. بۇ شەرقكە قاراپ ماڭغانسېرى ھاۋانىڭ شۇنچە سوغۇق بولىدىغانلىقىدا، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈش مەزگىلىدىكى تېمپېراتۇرا ئومۇمىي ساننىڭ غەرب تەرەپتىكى 2400 گرادۇستىن ئازىيىپ شەرق تەرەپتىكى 1000 گرادۇسقا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنەتتى. شەرقكە قاراپ ماڭغانسېرى كىلىمات قۇرغاق بولاتتى. كىلىماتتىكى پەرقكە قاراپ، بولۇپمۇ شەرقكە ماڭغانسېرى چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىدىغانلىقى، يامغۇر مىقدارىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىدىغانلىقىغا ئاساسەن، يېپىنچا خاراكتېرىدىمۇ ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولاتتى. غەربىي تەرەپتە باراقسان ئاق قارىغاي، سېبىرىيە قارىغىيى ۋە شەمشات ئۆسەتتى، شەرقىي تەرەپ بولسا شالاڭ ئورمانلىق خاراكتېرىنى ئالغان يوپۇرماق تاشلايدىغان بال قارىغاي بىلەن قاپلانغانىدى. يېپىنچا شەرقكە قاراپ داۋاملاشقانسېرى، سامان غوللۇق ئېگىز ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن سۈپىتىدە ئېگىز تاغ ئوتلاقلىرى ئازىيىپ كېتەتتى. بارا-بارا ئۇلارنىڭ ئورنىدا پاكار ئۆسكەن چاتقاللار ياكى يۈسۈنلار، مۇنداقچە ئېيتقاندا يەر پوستىدىكى ئېگىز تاغلىق مۇز بەلباغلىرى پەيدا بولاتتى.

شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك پەرق، غەرب تەرەپتىكى تۇرالارنى «تېرىقچىلىققا ئوبدانلا ماھىر» قىلىپ قويدى. خېلى كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر قوشۇمچە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى ياكى تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلدى. ھالبۇكى، شەرق تەرەپتە ياشاۋاتقان تۇرالار ئاساسەن ئوۋچىلىق، مېۋە-چېۋە تېرىش ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈردى. شەرق بىلەن غەربتە ياشاۋاتقان تۇرالار ئارىسىدىكى پەرق بارغانسېرى ئايدىڭلىشىپ، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، ئۆزئارا مۇستەقىل ئىككى گۇرۇھقا قاراپ تەرەققىي قىلدى (27). كېيىنكى ئۇيغۇرلار ۋە جاۋۇپلار دەل مۇشۇ شەرقىي

دىڭلىك (شەرقىي تۇرالار) دىن چىققانىدى (28). ئاشىنا
ئۇرۇقىدىكى تۈرك قەبىلىسى ۋە قارلۇق قاتارلىقلار غەربىي
دىڭلىك (غەربىي تۇرالار) دىن ئىدى (29).

غەربىي تۇرالار ئاساسەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىدىكى كوزنىتس ئويمانلىقى، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىدىكى مېنۇشنىسكى ئويمانلىقى ۋە ئالتاي تاغلىق
رايونلىرىغا مەركەزلىشىپ ئولتۇردى. شەرقىي تۇرا قەبىلىلىرى
ئاساسەن بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا ۋە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى
دەريا ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

جەنۇبىي سىبىرىيە پۈتۈنلەي دېگۈدەك تاغلىق ئىدى.
ئېگىز-پەس يەر شەكلى، تىك ۋە تار دەريا جىلغىلىرى،
تاغلىقتىكى تېز ئاقىدىغان دەريالار ۋە چەت-چېتى كۆرۈنمەيدىغان
ئىپتىدائىي ئورمانلىق قاتناش ئۈچۈن ئېغىر توسالغۇ بولاتتى.
تۇرالار يايلاقتىكى قەدىمىي جايدىن كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن،
ھەر قايسى قەبىلىلەر ئاساسەن ئۆزئارا بېرىش-كېلىش
قىلالمايدىغان ھالەتتە مۇستەقىل ھايات كەچۈردى. بۇنىڭ بىلەن
تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلىدىكى
مەدەنىيەت بىرلىكىدە تەدرىجىي يوسۇندا پارچىلىنىش كېلىپ
چىقتى. بىر نەچچە ئەسىر ئۆتۈپ، ئوخشىمىغان رايونلارغا
تارقىلىپ ياشىغان بۇ تۇرا قەبىلىلىرى ئۆزلىرى تاللىۋالغان ھەر
خىل يوللار بىلەن ناھايىتى يىراققا كېتىپ قالدى. سوۋېت
ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن
تەھلىل يۈرگۈزۈپ: مىلادىدىن VII — VIII ئەسىر بۇرۇنقى
مەزگىلگە كەلگەندە تۇرالار بىرلىككە كېلىشتىن قالدى، دەپ
كۆرسەتتى (30).

كېيىنرەك خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، تاغلارنىڭ
ئىچكىرى جايلىرىدا قويۇق ئورمانلىقلاردا ياشىغان ھەمدە ياشاش
شارائىتى ناچار بولغان قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت

تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا قەبىلىلەردىن ئارقىدا قالدى. ئۇلار ئاساسەن مېۋە-چېۋە يىغىش ۋە ئوۋچىلىققا تايىنىپلا جان ساقلىدى.

ئالايلۇق: تاڭنۇر تېغىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان دۈبۈ قەبىلىسى «ئوت-چۆپلەردىن كەپە ياساپ ئولتۇردى، ئۇلاردا نە كالا، نە قوي يوق ئىدى، تېرىقچىلىقنى بىلمەيتتى، ھەممە يەردە سامساقگۈل ئۈندىغان بولغاچقا، ئۇلار بۇنىڭ يىلتىزنى ئاشلىق ئورنىدا ئىستېمال قىلاتتى، قوشۇمچە بېلىق توتۇش بىلەن مەشغۇل بولاتتى، ئوۋچىلىقتىن تاپقان گۆشلەرنى يەيتتى»، ئۇلار «تۆت پەسىلدىن خەۋەرسىز ئىدى»، «قۇشلارنىڭ پەي-قانائىتىدىن كىيىم-كېچەك قۇراشتۇرۇپ كىيەتتى»^①.

يۇقىرى پاراللېلدىكى بىپايان ئورمانلىق ئىچىدە ياشىغان بوما قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان جاي «تولمۇ سوغۇق ئىدى، قىش پەسلىدە قار ياغىدىغان بولسا، دەرەخلەرنىڭ ئۈچىنىلا كۆرگىلى بولاتتى»، ئۇلاردا «تۆمۈر قوراللار ئاز ئىدى، ساپال پالتىدىن پايدىلىناتتى ھەمدە قەيىن يىلتىزىدىن تاۋاق ياساپ ئىشلىتەتتى... ئۇنىڭ قوۋزىقىدا ئۆي ياپاتتى، ئوت-خەسنى ئاستىغا سېلىپ، سۇپىدا ياتاتتى»^②.

ھالبۇكى، بۇ قەبىلىلەر بىلەن بىر زاماندا ئۆتكەن خاككاسلار قەبىلىسى ئۇلاردىن كۆپ ئىلغار ئىدى. «زېمىنى سۆك، بۇغداي، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىقلارنى تېرىشقا مۇۋاپىق كېلەتتى... ئات بار ئىدى. بۇلغۇن چىقاتتى.» ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «جىگەر رەڭ» كىيىم كىيەتتى، «ئىقتىسادىي شارائىتى ياخشىراقلىرى تاۋار-دۇردۇندىن كىيىم كىيەتتى»، ئۇلار ئاي-كۈن، پەسىل ۋە 12 مۆچەلنى چۈشىنەتتى. ئۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايىدا مول تۆمۈر كان بولغاچقا، تۆمۈر تاۋۇلاش ۋە قويمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتى ئوبدانلا تەرەققىي قىلغانىدى، تۆمۈر ۋە بىرۈنزدىن ياسالغان قورال-سايمانلارنى ئىشلىتىش ئىنتايىن

ئومۇملاشقاندى. شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتىكى، نىسبەتەن ئىلغار تۇرا قەبىلىلىرى ئاساسلىقى دېھقانچىلىققا ۋە چارۋىچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، شۇنداقلا خېلى تەرەققىي قىلغان قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىناتتى³³.

تۇرالارنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك شېۋىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىسى بەزى قەبىلىلەر ئارىسىدا «تىل ئوقۇشمايدىغان» ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىققاندى³⁴.

ئەينى چاغدا، ئۇيغۇر دېگەن ئىسىم تارىخىي كىتابلاردا تېخى قەيت قىلىنمىغاندى. لېكىن مىلادى IV ئەسىردىن كېيىن پەيدا بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە، ئۇلارنىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى كۆپتىن كۆپ ئەپسانىلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈردى. بۇ ئەپسانىلەر كۆپىنچە چوڭ دەرەخ ۋە قارىغاي بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يا بولمىسا ئىككى تۈپ چوڭ دەرەخ جۈپلىشىپ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن پوقاق ئۆسۈپ چىقىپتۇ، پوقاق يېرىلىپ ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تەۋەللۈت بولۇپتۇ دېگەن تەرىقىدە سۆز قىلىناتتى³⁵. ياكى ئىككى تۈپ قارىغاينىڭ ئاستىدا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپتۇ، دۆڭ يېرىلىپ ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئارقىدىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تۇغۇلۇپتۇ، «گەپ قىلالغۇدەك بولغاندا ئاتا-ئانىم كىم دەپ سورىغانىكەن، ئادەملەر ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ» دېيىلەتتى³⁶. غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئوردىسى ئىبادەتخانىلاردا يوغان ئۆسكەن دەرەخلەرگە چوقۇنۇپ يۈردى. مۇشۇ ئەپسانىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى ئوۋچىلىق ۋە مېۋە-چېۋە يىغىپ ھايات كەچۈرگەن ئورمان ئادەملىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولاتتى.

موڭغۇل دالاسىدىكى باشقا قەبىلىلەر ئىنتايىن ئەۋزەل تەبىئىي مۇھىتتا ياشايتتى. پايانسىز موڭغۇل دالاسىدا قاتناش

قولايلىق ئىدى، ئوت-چۆپلەر بۇلۇق ئۆسەتتى، كىلىماتىمۇ نىسبەتەن مۆتىدىل ئىدى. بۇ يەردىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەر گۇرۇھى ھەم ئۆزى خالىغىنىچە ئوت-چۆپ بار يەرگە يۆتكىلەلەيتتى، ھەم ئۆزئارا نورمال ئالاقە قىلالايتتى. شۇنداقلا ئۇلار يايلاقتىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلالايتتى ۋە بىرىكەلەيتتى. بولۇپمۇ يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايوندىكىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، سودا-سېتىقنى راۋاجلاندۇرالايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى تېخىمۇ تېزلىشەتتى ھەمدە ئوڭايلا بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ ئويۇشالايتتى.

قەبىلىسىدىنمۇ ئۈستۈن تۇراتتى. جەنۇبىي سىبىرىيە تاغلىق رايونىدىكى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپەيلىدىن شۇ جايدا ياشىغان تۇرا قەبىلىلىرى بىر نەچچە ئەسىر مابەينىدە تەرەققىي قىلماي توختاپ قالدىغان ھالەتنى باشتىن كەچۈردى. بۇ رايوندا ئۇلارنىڭ ئويۇشۇپ بىرلىككە كەلگەن مىللەت ياكى ھاكىمىيەت بولۇپ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا تەرەققىي قىلالمايتتى؛ مۇنداق قىلىش ئۈچۈن، بولۇپمۇ چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى نىسبەتەن مۆتىدىل، يېرى تۈز ۋە كەڭ موڭغۇل دالاسى جايلاشقان جەنۇب تەرەپكە بېرىشى زۆرۈر ئىدى. نەتىجىدە غەرب تەرەپتىكى تۇرالار يەنسەي ۋە ئوب دەرياسى جىلغىلىرىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭدى، ئۇلار ئالتاي ۋە تاڭخۇر تېغىدىن ئۆتۈپ جۇڭغارىيىگە ۋە موڭغۇل دالاسىغا كىردى. شۇرق تەرەپتىكى تۇرالار سېلىنكا دەرياسى جىلغىسىنى بويلاپ جەنۇبقا قاراپ

ئىلگىرىلىدى ۋە ئۇرقۇن، تۇغلا دەرياسى ساھىلىدىكى موڭغۇل
دالاسىنىڭ قاق كىندىكىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن،
بۇ يەردە ئەزلەدىن تارتىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن
قەبىلىلەر بىلەن تۇرالار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ قېلىشى
مۇقەررە ئىدى. شۇنداقتىمۇ تۇرالار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبقا
سىلجىش نىيىتىدىن ھەرگىز يانمىدى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان
توقۇنۇشلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئەسىرگىچە داۋاملىشىۋەردى.

مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە،
قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې قولتۇقى بىلەن چوغاي تاغلىرى
ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان
ھۇنلار باش كۆتۈرۈپ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالدىكى
يايلاقلاردا ياشاۋاتقان ھەر قايسى تۇرا، رۇڭ، غۇز قاتارلىق
«ئوقياچى خەلقى ئۆزىگە قوشۇۋالدى»⁽³⁷⁾ ھەمدە پايانسىز يايلاققا
تۇنجى بولۇپ بىرلىككە كەلگەن كۈچلۈك ھۇن ھاكىمىيىتىنى
تىكلدى. تۇرالارنىڭ جەنۇبقا ئىچكىرىلپ كىرىش قەدىمى
توسالغۇغا يولۇقتى. ھۇنلار «شىمالدا تۇرالارنى بويسۇندۇرۇپ»
، پۈتۈن جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى
يايلاقلارنى ئىلىكىگە ئېلىۋالدى. ھۇنلاردىكى چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ
ئىسمى يۈگەن بەگ خېلى بىر چاغقىچە شەرقىي تۇرالار يىغىلىپ
ئولتۇرغان بايقال كۆلى ئەتراپىدا چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇپ
يۈردى. «خەننامە. سۇۋۇننىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە
مىلادىدىن II ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلدە ھۇنلار تەرىپىدىن تۇتۇپ
قېلىنغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۇۋۇ مۇشۇ ئەتراپتا
چوپان بولۇپ يۈرگەندە، تۇرالار ئۇنىڭ «قوي-كالىلىرىنى
ئوغرىلىۋالغان» ئىدى. ھۇنلار يەنە تەسلىم بولغان خەن سۇلالىسى
ئادىمى ۋېي لۇينى تۇرالارغا بەگ قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنى جەنۇبىي
سىبىرىيىدىكى ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى
باشقۇرۇشقا قويدى⁽³⁸⁾.

ھۇنلار تۇرالارنىڭ ئوتلاقلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى ۋەھشىيلەرچە بۇلاپ-تالىدى ۋە ئەزدى، تۇرالاردىن قەرەللىك ھالدا سېلىق تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئۇلارنى ئۆزىگە قۇل قىلدى، ئۇلارنى «بايلىق» دەپ قارىدى. نەتىجىدە تۇرالارنىڭ ھۇنلارغا قارشى قوراللىق كۈرەشلىرى توختىماي داۋاملاشتى. تارىخىي كىتابتىكى خاتىرىلەر بويىچە، تۇرالار مىلادىدىن ۱۱ ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلنىڭ ئاخىرىدىن مىلادى 1 ئەسىرگىچە بولغان 300 يىل ۋاقىت ئىچىدە، ھۇنلارغا قارشى كۆپ قېتىم زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. ئالايلىق: مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇنقى مەزگىلدە تۇرا، ئوغان ۋە ئاسىيۇ قاتارلىق ئېرىلگەن قەبىلىلەر ھۇنلار تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئەھۋال تارىختا: «تۇرالار ھۇنلارنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن تەگدى، ئوغانلار شەرقتىن كىردى، ئاسىيۇلار ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئۈچ تەرەپ ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئادىمىنى قىرىپ تاشلىدى. نەچچە ئون مىڭ تۇياق ئېتىمنى ئولجا ئالدى، قوي-كالىلار ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىدى.» نەتىجىدە «ھۇنلارنى پەۋقۇلئاددە ئاجىزلىتىپ قويدى» دەپ خاتىرىلەندى³⁹. مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇنقى مەزگىلدە «تۇرالار ھۇنلارنىڭ يېرىگە ئۇدا ئۈچ يىل بېسىپ كىردى، نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى، ئات-ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ كەتتى.» ھۇنلار گەرچە چوڭ قوشۇن باشلاپ بېرىپ، ئۈچ ئېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق قىلالماي قايتىپ كەلدى⁴⁰.

ھۇنلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان تۇرالار پۇرسەت تاپسىلا قېچىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبغا تارقىلىپ كەتتى. بەزىلىرى ھەتتا جەنۇبقا بېرىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى

سۇلالىلەرگە ئەل بولدى ۋە سەددەچىن ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشتى. مەسىلەن، ۋاڭ ماڭ مەزگىلىدە مىلادى (9—23-يىللىرى) ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تۇرا ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان «ئورتاقچىلار ۋىلايىتى» قويۇلدى⁽¹⁾. مىلادى 85-يىلىغا كەلگەندە، شىمالىي ھۇنلار ھاكىمىيىتى ھەر قايسى ئېزىلگۈچى قەبىلىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئىككى تەرەپتىن قىلغان ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي زور دەرىجىدە مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار «قايتا ئۆرە بولالمىدى ۋە يىراق جايلارغا كېتىپ قالدى»⁽²⁾. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا «تۇرالار ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تېگىپ» زور رول ئوينىدى.

ھۇنلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش جەريانىدا، تۇرالار ئورتاق گەۋدە سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلۈك ئېڭىنى كۈچەيتتى. ئەسلىدە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا تارقاق ھالەتتە ياشىغان تۇرالار قەبىلىسى تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيۇشۇپ، نىسبەتەن چوڭ بەزى رايون خاراكتېرلىك گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى. شەرقىي تۇرالارنىڭ مەركىزى جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سېلىنگا، ئۇرقۇن ۋە تۇغلا دەرياسى ساھىللىرىغا قاراپ يۆتكەلدى. غەربىي خەن دەۋرىدە ئۇلار «شىمالىي تۇرا» دەپ ئاتالدى. كېيىنچە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز ئوغۇزلار دەل ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. غەربىي تۇرالار ئاساسلىقى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا يىغىلدى. ناھايىتى كۆپ ساندىكى غەربىي تۇرا قەبىلىلىرى ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىردى. مىلادى II ئەسىرگە كەلگەندە، ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى گەرچە بىرلىككە كەلگەن مەركەز بولۇپ شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئورتاق كوللېكتىپلىق ئاڭغا ئىگە، «باتۇر، ساغلام، جەڭگە ماھىر»، «60 مىڭ قوشۇنى بار،

مال-چارۋىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ يۈرەلەيدىغان» كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولۇپ تەرەققىي قىلدى (43). يەنە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، ئۇلاردىن باشقا يەنە گېقۇن دۆلىتى (كېيىنچە قىرغىزلار) دەپ ئاتالغان ناھايىتى چوڭ بىر قەبىلە ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى.

تۇرالار ئەسلىدە بىرۇنزا قورال دەۋرىدە ئىدى، كېيىن ھۇنلاردىن رودا قېزىش، تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى قۇبۇل قىلدى. مىلادى II ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇلار تۆمۈر قوراللارنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدىغان بولدى. بولۇپمۇ يەنە دەرياسى ساھىلىدا ياشايدىغان بەزى قەبىلىلەر، ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايدا مول تۆمۈر كانلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە قارىغاندا تەرەققىيات سۈرئىتى جەھەتتە كۆپ ئۇزاق كەتتى ۋە تېزلىك بىلەن كۈچەيدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۈركلەر قەبىلىسى تۆمۈر تاۋلاش تەرەققىياتى جەھەتتە، ئۇزۇن ئۆتمەيلا غەربىي تۇرالار قوۋمى ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك بىر قەبىلىگە ئايلاندى.

ھۇنلارنىڭ ھالاكىتى تۇرالارنى چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى ھەر قايسى ئوتلاقلىرىنى ئىشغال قىلىش پۇرسىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. لېكىن ھۇنلار مەغلۇپ بولغان دەسلەپكى چاغلاردا، تۇرالار يايلاقتىكى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ شەكىللەنەلمىدى. ھىنگان تاغلىرىدا تۇرۇۋاتقان سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا يوپۇرۇلۇپ كىردى، ھۇنلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىدىكى يۈز نەچچە مىڭ ئادەممۇ ئۆزلىرىنى سىيانپىلار دەپ تۇرۇۋالدى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ سەركەردىسى تەن شىخۇي كۈچلۈك كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاكىمىيىتىنى قۇردى ۋە «جەنۇبىي تەرەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى پاراكەندە قىلدى. شىمالدا تۇرالارنى توستى، تەنقىي تەرەپتە بورياتلارنى

تالان-تاراج قىلدى، غەربتە ئاسىيۇلارغا زەربە بەردى. ھۇنلارنىڭ بېرىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى» (44). يايلاققا كۆچۈپ بارغان تۇرالارمۇ سىيانپىلار ھاكىمىيىتىگە قۇل قەبىلىلەردىن بولۇپ قالدى. تۇرالار يايلاقنىڭ خوجايىنى بولۇش پۇرسىتىنى يەنە بىر مەرتىۋە قولىدىن بېرىپ قويدى.

4. چىلى (敕勒) ۋە قاڭقىللار (高车)

مىلادى ■ ئەسىردىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا دىڭلىقلار (丁零)، چىلى (敕勒)، قاڭقىللار، ئېگىز ھارۋىلىقلار (高车) ياكى تېپىلى (铁勒) دەپ خاتىرىلىنىشكە باشلىدى. «ۋېينانامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللار، ئومۇمەن قەدىمكى قىزىل تۇرالارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلار دەسلەپتە 犹历 (دىلى) دەپ ئاتالدى، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى چىلى (敕勒) دەپ ئاتىدى، ھەر قايسى خۇاشيا قەبىلىلىرى بولسا ئۇلارنى قاڭقىللار (高车)، دىڭلىك (丁零) دەپ ئاتىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «ئۇيغۇرلار... كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چىقىپ يۈرەتتى. يۈەن، ۋېي زامانىسىغا كەلگەندىمۇ قاڭقىللار دەپ ئاتالدى ياكى چىلى دېيىلدى، ناتوغرا تەلەپپۇز قىلىنىپ تېپىلى (تۇرا) دېيىلگەن چاغلارمۇ بولدى» دەپ يېزىلغانىدى.

تېپىلى (铁勒) دېگەن نام چىلى (敕勒) ۋە دىڭلىك (丁零) دېگەن ناملارغا ئوخشاش Türk سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ھالبۇكى، «قاڭقىللار» دېگەن ئىسىم چىلى قەبىلىلىرىنىڭ «كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چىقىپ» يۈرگەنلىكىدىن كەلگەنىدى. بۇ خىل ھارۋىنىڭ «چاقى ئېگىز، شادىسى كۆپ» بولۇپ، قونالغۇ ۋاقتىدا مال-چارۋىلارنى چۆرىدەپ

قوتان قىلغىلى، كۆچكەن چاغدا يۈك-تاقلارنى توشۇغىلى، ئوۋ قىلغاندا ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىغىلى بولاتتى. ئۇ تۇرالاردىكى ھەر قانداق ئائىلىدە» (بولماي قالمايتتى.) شۇڭا ئومۇمىدىن تۇرالار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە تۈركۈم-تۈركۈم ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى. ئالايلىق، مىلادى 399-يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يۈرۈش قىلغاندا، بىر قېتىمىدا «200 مىڭدىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھارۋا» نى ئولجا ئالغانىدى. (15) ھارۋا تۇرالارنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار ئۇلارنى «قاغىلىلار» (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتاشقانىدى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاغىلىلار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالاردا ئون ئىككى فامىلە، ئالتە ئۇرۇق بارلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. ئالتە ئۇرۇق: قىزىل تۇرالار، ئۇيغۇرلار، خوغۇرسۇ، جېنى، قىرغىزلار، ئىلتىكىنلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئون ئىككى فامىلە بولسا چىپولى، تۇرا، ئىلىجان، تاران، قوغا، تاربوقان، ئايرون، بايان، ئېركىن، بوركىلى (توماغلىق)، فىئوي، يۈشۈي قاتارلىقلار ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە تۈتۈلەن، جىيېدۇ، دۈكەن قەبىلىسىمۇ بار ئىدى (16).

ئېنىق خاتىرىلەنگەنلىرى 21 خىلدىن كۆپ ئىدى. كىشىلەر ئادەتتە بۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئۇيغۇر (袁纥) لارنى كېيىنكى ئۇيغۇر (纥回) لارنىڭ دەل ئۆزى دەپ قارىغانىدى (17). ئۆز زامانىسىدا ئۇلار تېخى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى يېتەكلەپ ماڭىدىغان «سەركەردىلىرى يوق» ھالەتتە ئىدى. ھەر قايسى قەبىلىلەر پەقەت «جەمەت پىشىۋاسى» (ئاقساقاللىرى) بولغان ئارقاق ھالەتتە ياشايتتى.

مىلادى Ⅲ ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىغا كەلگەندە، موڭغۇل دالاسىدىكى سىيانپىلارنىڭ بۈيۈك ھەربىي ئىتتىپاقى پارچىلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سىيانپىلاردىكى «ھەر قايسى قەبىلىلەر

بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۆز ئارا بىر-بىرىنى قىرغىن قىلدى، كۈچلۈكلەر يىراق يۇرتلارغا كەتتى، ئاجىزلار تەسلىم بولدى» (48). شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا سىياسىي بوشلۇق كېلىپ چىقتى. بۇ ئەھۋال تۇرالارنى مەسلىھەتچى ياخشى پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. نەتىجىدە، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئىمپېراتور ئورمانلىق ۋە تاغ جىلغىلىرىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى ھەدەپ جەنۇبقا يۆتكىلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا يېتىپ كەلدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەلگەن بۇ قەبىلىلەر، ئاساسلىقى شەرقىي تەرەپتىكى تۇرالار ئىدى. «ۋېينامدا. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلارنىڭ مىيىت ئۈزۈش ئادىتى تونۇشتۇرۇلۇپ: «ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلغاندا، يەرلىك ياساپ، مىيىتنى يەرلىكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ياتقۇزاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ غەربىي تۇرالاردىكى جەسەتنى كۆيدۈرۈپ «كۈلنى كۆمۈش» بىلەن قىلچە ئوخشاشمايتتى (49). VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بايقال كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىي يايلاقلىرى پۈتۈنلەي قاڭقىللارنىڭ چارۋا مەيدانلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. تۇرالار بۇ پايانسىز، گۈزەل، مۇنبەت يايلاقتا «ئېگىز ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، قەيەردە ئوت-چۆپ ۋە سۇ بولسا شۇ يەرگە كۆچۈپ ياشىدى، چارۋىلىرى كۆپەيدى» (50). ئىقتىسادىي جەھەتتە تازا تەرەققىي قىلدى. بەزى كىشىلەر ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ چارۋىلىرى بىلەن نوپۇسنىڭ سانىنى يۈزدە بىر نىسبەتكە يېقىنلىشىدۇ دەپ سىمىتاتىستىكا قىلغانىدى (51). شۇڭا ئەينى يىللاردىكى شىمالىي ۋېي، ئالدىنقى يەن قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ شىمالدىكى تۇرالار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاندا، بىر نۆۋەتتىلا يۈز نەچچە مىڭ تۇياق ئات، مىليونلاپ قوي، كالىلارنى غەنىمەت ئالغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر دەل

مۇشۇ گەپ ئىدى (52). بۇنىڭدىن تۇرالارنىڭ چارۋىچىلىقىنىڭ نەقەدەر راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتە ئالغا ئىلگىرىلەش قەدىمىمۇ تېزلەشتى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە پاترىئارخاللىق تۈزۈم پۈتۈنلەي مۇكەممەللەشتى. «ۋېينامە. قاغىقىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار ئۆز چارۋىلىرىنى ئوبدان بىلەتتى، گەرچە ساي-داللىلارغا ئىختىيارىي قويۇۋەتسىمۇ، قالايمىقان ئېلىۋالمايتتى» دەپ يېزىلدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخىي قاغىقىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار تويلاشقاندا تويلىق مالغا ئات، كالا سېلىشنى ياخشى كۆرەتتى. پۈتۈشكەندىن كېيىن ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئات-ئۇلغلارنى تويى بىلەن ھەيدەپ كېلەتتى، قىزنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ياخشى ئاتلارنى تاللىۋالاتتى... ئەنسى قىزنى ئېلىپ كېتەتتى» دەپ خاتىرىلەندى.

يايلاقتىكى قاتناشنىڭ قولايلىق بولۇشى، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىشنى ۋە ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ مەزگىلدە گەرچە ھەر قايسى قەبىلىلەر يەنىلا «سەركەردىسى يوق» ھالەتتە بولسىمۇ، لېكىن «كۆكۈل بىرلىكى» بار بولغاچقا، ئورتاق مىللىي ئاڭمۇ بارلىققا كەلدى. سىرتتىن كەلگەن كۈچلەرگە تاقابىل تۇرىدىغان چاغدا، ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ياقىدىن باش چېقىراالايدىغان، «بىر-بىرىگە تايىنىپ» (53) ئىش كۆرىدىغان بولدى. بەزى نىسبەتەن چوڭ بولغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مۇشۇ يوسۇندا تەدرىجىي شەكىللەنگەندى. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە شىمالىي ۋېينىڭ ۋېنچىڭ مەزگىلىدە (452 — 465-يىللىرى) «بەش قەبىلە قاغىقىلار بىر يەرگە جەم بولۇپ قەسەمىياد قىلدى. كەلگەنلەر نەچچە ئون مىڭغا يەتتى. ئات بەيگىسى بولدى، قان ئېقىتىپ قۇربانلىق قىلدى. ناخشا ئاۋازلىرى ئەتراپىنى بىر

ئالدى. كۆپ ۋاقىتلاردىن بۇيان مۇنداق داغدۇغىلىق مۇراسىم بولۇپ باقمىغانىدى» (54). «بىر يەرگە جەم بولۇپ قەسەمىدا قىلىش» تىن ئىبارەت بۇ خىل دىنىي بىرلىك، تەبىئىيىكى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكنى ئىلگىرى سۈرەتتى. ئورتاق چوقۇنىدىغان بىر ئىلاھنىڭ مەيدانىغا كېلىشى، ئورتاق بىر «سەركەردە» نىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلتىجا قىلماقتا ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، سېلىنگا دەرياسى، ئۇرقۇن دەرياسى ۋە تۇغلار دەرياسى ساھىلىدىكى قاڭقىللار قەبىلىسى ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلار «شەرقتىكى قاڭقىللار» دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلار، دەل شەرقتىكى مۇشۇ قاڭقىللار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا «لوھۇن كۆلىنىڭ غەربىدىكى يۈز نەچچە چاقىرىم يىراق» (55) يەردە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. لوھۇن كۆلى بۈگۈنكى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىدىكى يۈز نەچچە چاقىرىم زېمىن سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا تەئەللۇق ئىدى. شەرقىي تەرەپتىكى قاڭقىللار ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى بوركىلى قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇلار ئىدى. قوغۇرسۇ قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىدا، بوركىلى قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىدى، بۇ ئىككى قەبىلە شەرقتىكى قاڭقىللارنىڭ مەركىزى ھېسابلىناتتى.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن تاشقىرى، زور تۈركۈمدىكى تۇرالارمۇ ئارقا-ئارقىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ ئۈچ تۇرالغۇ رايونغا بۆلۈندى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئورۇنلاشتى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىسى غەربتىن باشلاپ خۇاڭخې قولتۇقى، چوغاي تاغلىرىدىن تاكى دەيجۇن ۋىلايىتى (بۈگۈنكى خېبېي، شەنشىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى) گە قەدەر تارقالدى. خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى تۇرالار دەسلەپتە جۇيەن

دەرياسىدىن خۇاڭخې دەرياسى ئارىلىقىغىچە بولغان قۇرغاق يايلاقلاردا ئولتۇراقلاشتى. كېيىنچە جەنۇبقا كۆچۈپ، خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى كارىدورنى پۈتۈنلەي ئىگىلىدى. جەنۇبقا كۆچۈپ تۈزلەڭلىككە كىرگەن تۇرالار ئاساسلىقى خېبېي، شەنشى ۋە خېنەننىڭ خىلۋەت تاغلىق رايونلىرىغا توپلاشتى.

مىلادى IV ئەسىرنىڭ 80-يىللىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدا تونبات-سىيانپىلار قۇرغان شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتى باش كۆتۈرۈپ چىقتى. شىمالىي ۋېيلار بولۇشىغا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، ناھايىتى تېز ئارىدىلا خۇاڭخېنىڭ شىمالىنى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى تىزگىنلىۋالدى.

مۇشۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ئۆزلىرىنى ئاۋارلار دەپ ئاتايدىغان بىر مىللەت كۆتۈرۈلۈپ چىقتى. ئاۋارلار ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش كۈچلۈك كۆچمەن چارۋىچى خاقانلىقنى تىكلەپ، بىر يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. شىمالىي ۋېي بىلەن ئاۋارلار تاجاۋۇزچىلىقتىن قول ئۈزمەيدىغانلاردىن ئىدى. ئۇلار قۇللارغا ۋە بايلىققا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە، تۇرالارنى بەس-بەستە تالدى. ئاۋارلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار ئالدى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسى بىلەن تۇغلا دەرياسى ئەتراپىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەرقىي قاڭقىللاردىن بولغان قوغۇرسۇلارنى مەغلۇپ قىلدى.

ئۇلارنىڭ ئوندىن سەككىزى دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىرگە چۈشتى. قالغانلىرى جەنۇبقا قېچىپ بېرىپ شىمالىي ۋېيغا ئەل بولدى(56). نەتىجىدە، چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىغا تارقالغان تۇرالار قەبىلىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىمالىي ۋېي بىلەن ئاۋارخاقانلىقىغا قارام بولدى شۇنداقلا ئۇلار تەرىپىدىن ۋە ھىشىلەرچە بوزەك قىلىندى ۋە قۇل قىلىندى.

شەرقىي تەرەپتىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپ قەبىلىلىرى

ئاۋازلارنىڭ ئىلكىدە قالدى. ئۇلار ئاۋاز ھۆكۈمرانلىقىغا قەرەللىك سېلىق تاپشۇرغاندىن سىرت، شىمالىي ۋېي ۋە باشقا رايونلارنى تالان-تاراج قىلىدىغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. قاڭقىللار بۇنداق زۇلۇمغا چىداپ تۇلۇرمىدى. شىمالىي ۋېي شياۋۋېندى تەيخېنىڭ 11-يىلى (487) بوركىلى قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (57) ئاۋازلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ غەربكە كۆچتى ۋە بۈگۈنكى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە «قاڭقىللار دۆلىتى» (ئېگىز ھارۋىلىقلار دۆلىتى) نى قۇردى. بۇ يايلاقتىكى تۇرالار تۇنجى بولۇپ قۇرۇپ چىققان ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ئەھۋال شەرقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، نىسبەتەن مۇقىم سىياسىي گۇرۇھ بولغانلىقىنى نامايان قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ گۇرۇھ مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە شىمال تەرەپتىكى يايلاقلاردا ئۈزۈلمەي ئۈچ-تۆت يۈز يىل ھەرىكەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار بوركىلى قەبىلىسى بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچمىدى. لېكىن VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنى شەكىللەندۈرگەن قەبىلىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى شۇ چاغدىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن ئىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن 780-يىلىدىن 795-يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئۇيغۇر خاقانى بۆكۈخان ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرغان يىلىنامىسىنى 300 يىل ئىلگىرى سۈردى (58). ئۇنىڭ كۆزدە تۇتقىنى دەل شەرقىي قاڭقىللارنىڭ تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايوندا قۇرۇپ چىققان قاڭقىللار دۆلىتى ئىدى.

قاڭقىللار دۆلىتى تازا گۈللەپ ياشىغان چاغدا، ئۇنىڭ چېگرىسى غەربتە ياپپان (جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى) غىچە، شەرقتە شىمالىي ۋېي بىلەن قوشنا ئىدى، شىمالى ئالتاي تاغلىرىغىچە باراتتى، جەنۇبتا قوجۇ، كېنگىت، پىشامشان

قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى قارام قىلغانىدى. شىمالىي ۋېي تەيخېنىڭ 16-يىلى (492) قاڭقىللار دۆلىتى بىر مەھەل ئاۋارلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرگەن ھەمدە ئاۋار ئوردىسىنى جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇرلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەينى زاماندا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قېپ قالغان ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ قاڭقىللارنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى. شەرقىي ۋېينىڭ شىخېي 3-يىلى (541) غا كەلگەندە، قاڭقىللار دۆلىتى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى، ئاھالىنىڭ بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇغلا دەرياسى ساھىلىغا كۆچۈپ كەتتى، كۆپ قىسمى ئالتۇن تاغنىڭ جەنۇبىدا قەبىلىۋەردى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە يەنە بىر قېتىم باش كۆتۈرۈپ چىققان سىرتاردۇشلار بىلەن چۆبەلەر بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى⁽⁵⁹⁾.

قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرالارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېينىڭ تىزگىنلىشىدە ئىدى. يۈەنجيانىڭ 6-يىلى (429) شىمالىي ۋېينىڭ قۇرغۇچىسى توغباتاۋ ئاۋارلار ئۈستىگە چوڭ كۆلەملىك يۈرۈش قىلدى، ئاۋارلارنىڭ ئاقساقلى تالان خاقانىنىڭ قولىدىكى قاڭقىللار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولدى. بۇ ئەھۋال تارىختا: «قاڭقىللار قەبىلىلىرى تالاننىڭ تائىپىسىدىكىلەرنى قىرئۇتتى، 300 مىڭدەك ئادەم تەسلىم بولدى، كېسىلگەن باش ۋە قولغا چۈشكەن جەڭ ئاتلىرى مىليون تۇياقتىن ئېشىپ كەتتى»⁽⁶⁰⁾ دەپ خاتىرىلەندى. تەسلىم بولغان قاڭقىللار قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە قورغان ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ جاي شەرقتە دۇبۇەنگە، غەربتە ۋۇيۈەنگە ۋە چوغاي تاغلىرىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، دائىرىسى 3000 چاقىرىم كېلەتتى. «شىمالىي ۋېي ئۇلارنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى. قاڭقىللار قەبىلىسىمۇ ھەر يىلى شىمالىي

ۋېي ھۆكۈمىتىگە «سېلىق تاپشۇرىدىغان بولدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ سانى ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولغاچقا، شىمالىي ۋېيلىقلارنىڭ ئات-كالىلىرى، مال-ۋارانلىرى كاساتلىشىپ، يۈك-تېرىلەر دۆۋىلىشىپ كەتتى» (61).

قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن بىر قىسىم تۇرالار، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىدە، تەدرىجىي ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان تەرەپكە قاراپ قەدەم قويدى. تارىختىمۇ ئۇلار «كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، بارا-بارا ئاشلىق دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلدى» دەپ خاتىرىلەندى (62). ئۇلار بىلەن يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان تۇرالار ئارىسىدىكى پەرق كۈنساينى روشەنلىشىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار داۋاملىق ھالدا يايلاقتا تۇرۇپ كېلىۋاتقان «ئېگىز چاقىلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئوت-چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ» ياشايدىغان تۇرالارنى «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» ياكى قىسقارتىپ قاڭقىللار دەپ ئاتىدى. ھالبۇكى، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەرگە چىلى ياكى دىڭلىڭ (تۇرا) دەپ نام بەردى.

ئىزاھات:

① [روسىيە] پوكروۋسكى: «سىبىرىيىلىك كازاك ئىۋان. فىدېرنىڭ 1618-يىلى موڭغولىيە بىلەن جۇڭگودىكى ساياھىتى». روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى روس تىل بۆلۈمى تۈزگەن. سانت. پىترىبورگ 1913-يىل نەشرى.

② [سوۋېت ئىتتىپاقى] گىشلوپ: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر». «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1957-يىلى 2-سانىغا بېسىلغان.

③ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ۋە بۇ كۆلگە ئېقىپ كىرىدىغان يەتتە دەريانى كۆزدە تۇتدۇ.

① مەنۇسنىكى: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەر، ئىرانلىقلار ۋە كاپكازلىقلار»
لوندۇن 1978-يىلى نەشرى. 285 — 292-بەتلەر. [سوۋېت ئىتتىپاقى] ئىشىيىۋ:
«ئۇرۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى». خەنزۇچە تەرجىمىسى. «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى»
نىڭ 1987-يىلى 3-سانى.

⑤ لىۋشۈي: «كونا تاغنامە» 195-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە». بۇنىڭدىن
باشقا قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇر شەھەر-بازارلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار توغرىسىدا
گېشلوپ يازغان «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە بايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى شەھەر
تۇرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار» غا قارالسۇن. بۇ «ئارخېئولوگىيە» نىڭ 1960-يىلى
2-سانىغا بېسىلغان. گېشلوپ يازغان ۋە موروشىيەن قاتارلىقلار تەرىپىدىن تەرجىمە
قىلىنغان «سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى دەۋر تارىخى» نىڭ 2-قىسمى 8-باب. شىنجاڭ
ئىختىسائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1985-يىلى
بېسىلغان.

⑥ گېشلوپ: «جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى تارىخى». 1-قىسىم 57-بەت.
يەنە تىيەن گۇاڭجىن، گوسۇشىن يازغان «ئوردۇس بىرۇنزا قۇراللىرى»، مەدەنىي
يادىكارلىق نەشرىياتى، 1986-يىلى نەشرى. 326—327-بەت.

⑦⑨ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان». جۈبەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە
بايان 2-جىلد.

⑧ «مۇھاكىمە ۋە بايان»، پەقەت گۈەنجۇڭلا بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى چېچى
مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان، چاپىنىشى سول تەرەپتىن تۈگىمەيدىغانلاردىندۇر» غا
قارالسۇن. «ئوردۇس بىرۇنزا قۇراللىرى» 391-بەتكە قارالسۇن.

⑩ بۇ خىل يېزىق شەكىل جەھەتتە قەدىمكى گىرمان مىللىتى قوللانغان رونىك
(Runic) يېزىقى بىلەن ئوخشاپ كەتكەچكە، شۇنداقلا «تېيلى» لارنىڭ تىلى ئالتاي
تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىغا مەنسۇپ
بولغاچقا، مۇشۇنداق ئاتالغان.

⑪ دۇمەن لىيەنىن: «شىمالىي تۇرالار ۋە جۇڭشىن دۆلىتى» بىرىنچى باب. خېجىي
خەلق نەشرىياتى 1982-يىلى نەشرى.

⑫ «زۇجىيۇمىڭنىڭ تەرجىمىھالى ھەققىدە توغرا بايان» شۇنگۇڭنىڭ 32-يىلى.
ليۇشۈنئۇ.

⑬ «تاغ-ئىزىبلار قۇرۇشى» قەدىمىي چۆل تەزكىرىسى» شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار

نەشرىياتى 1980-يىلى نەشرى. 395-بەت.

14 گېشلۇپ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 4-باب «ئوردۇس برۇنزا قوراللىرى» 1985—200-بەتلەر. 326—327-بەتلەر.

15 «تارىخنامە. جىن بەگلىكىنىڭ نەسەبنامىسى»، «زوچىۋىمىڭ تەپسىرى» شۈەنكۈنىڭ 15-يىلى.

16 «ئوردۇس برۇنزا قوراللىرى» دېگەن كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك سۈرەت ۋە ئىزاھاتقا قارالسۇن.

17 «ئوردۇس برۇنزا قوراللىرى» غا قارالسۇن.

18 «كىيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «بامبۇك يىلنامە»

دىن ئېلىنغان ئىزاھاتقا قارالسۇن.

19 ۋاڭ گۇۋېي: «گۇيلارغا قېرىنداش غەيرىي مىللەت ھۇنلار ئۈستىدە تەھلىل»

«گۇۋەنتاڭ توپلىمى» 13-جىلد. «ۋاڭ گۇۋېي ئەسەرلىرى» 2-كىتاب. شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار كىتابخانىسىنى 1983-يىلى نەشرى.

20 گېشلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 47 — 50-بەتلەر.

21 «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم، 55 — 69-بەتلەر.

22 گېشلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 57 — 58-بەتلەر.

23 قاراسوق مەدەنىيىتى: 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى سوۋېت ئارخىئولوگلىرى تۇنجى بولۇپ قاراسوق دەريا ساھىلىدە مۇشۇ مەدەنىيەتكە ئائىت قەبرىلەرنى قېزىپ چىققان بولغاچقا، ئەنە شۇ نام بېرىلگەن.

24 «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 4-باب. قەبرىستانلىق ھەققىدىكى بايانلار.

25 «تارىخنامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

26 (سوۋېت ئىتتىپاقى) مىخايلۇپ يازغان، جۈجەنباۋ تەرجىمە قىلغان

«سىبىرىيە» دېگەن كىتابنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيە بايانلىرى. شاڭخۇ باسماخانىسى 1958-يىلى نەشرى.

27 «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى، ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى»، ۋېي بەگلىكى

ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات: «شى رۇڭ تەزكىرىسى» دىن كەلتۈرۈلگەن ئىزاھاتتا «غەربىي دىڭلىك» ۋە «شىمالىي دىڭلىك» (شەرقىي دىڭلىك) سۆزلىرى بىرىنچى قېتىم

تىلغا ئېلىنغانىدى.

②۸ بەينىياۋ كۈچى. «ھۇنلار ھەققىدە ئىزدىنىش» لىن گەن تەھرىرلىكىدىكى «ھۇنلار تارىخى توغرىسىدا تاللانغان ماقالىلەر» گە كىرگۈزۈلگەن. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى. 1983-يىلى نەشرى.

②۹ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە». «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بالقاش كۆلىنىڭ ئولكا تەرىپىدە ئىدى»، «بېيى تاخنامە. قارلۇقلار ھەققىدە قىسسە»، «قارلۇقلار تۈركىي قەبىلىدىن. ئۇلار بېشبالىقنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئالتۇتاغنىڭ غەربىدە ئىدى».

③۰ گېشلۇپ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 5-باب.

③۱ «قانۇنلار قامۇسى. دوپولار».

③۲ «قانۇنلار قامۇسى. يومالار» (باسمىلار).

③۳ «قانۇنلار قامۇسى. جېيگۇ»، «ئاي ھايات زىيارىتى» 199-جىلد.

«قىرغىزلار».

③۴ «قانۇنلار قامۇسى. يومالار» (باسمىلار).

③۵ يۈجى: «تەرىقىت بانچىسىدا قەدىمكىلەردىن ئۆگىنىش خاتىرىسى» 24-جىلد.

«قۇجۇ بەگلىكلىرىنىڭ تۆھپە ئابىدىسى».

③۶ فېڭ چىڭجۈن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-جىلد. جۇڭخۇا

كىتاب ئىدارىسى، 1962-يىلى نەشرى.

③۷ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

③۸ «خەننامە. لىلىڭنىڭ تەرجىمىھالى» دىكى يەن شۇنگۇننىڭ ئىزاھى.

③۹④۰ «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

④۱ «كېيىنكى خەننامە. ئوۋان سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە».

④۲ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە».

④۳ «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى. ئوۋان،

سىيانپىلار ۋە شەرقتىكى يات قەبىلىلەر ھەققىدە قىسسە»، ۋېي بەگلىكى توغرىسىدا

ئومۇمىي مەلۇمات» تىن ئېلىنغان ئىزاھات.

④۴ «كېيىنكى خەننامە. ئوۋان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە».

④۵④۶ «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە».

④۷ جۇۋېيجۇ: «تۇرالار ۋە ئاۋارلار» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1983-يىلى نەشرى.

- 48 «ئۈچ پادشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي پادشاھلىق تەزكىرىسى» .
- 49 «سۈينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» ، گېشۈلۈپ يازغان، جەنۇبىي سېبرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى 2-قىسىم 8-9-بابلار .
- 50 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» .
- 51 دۈەن لىيەنچىن «دىڭلىڭدىكى قاڭقىللار ۋە تېللار» . شاخخەي خەلق نەشرىياتى 1988-يىلى نەشرى 188-بەت .
- 52 «جىننامە. مۇرۇنچۈن خاتىرىسى» ، «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» .
- 53 54 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» .
- 55 «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكى تەختكە چىقىشنىڭ 5-يىلى ۋە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دېگەن ماددىغا قارالسۇن .
- 56 «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ، «ۋېينامە. ئاۋازلار ھەققىدە قىسسە» .
- 57 «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ۋە «ۋېينامە. ئاۋازلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھەممىسىدە «يۈز مىڭدىن ئارتۇق قەبىلە» دەپ يېزىلغان . «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئاۋازلار ھەققىدە قىسسە» دە «يۈز مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن . بۇ يەردە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغان .
- 58 خاباتا (Harmatta) «بۈگۈنغان ئابىرىسى ھەققىدە» ئىنگلىزچە «شەرق ژۇرنىلى» (AOH) 1985-يىلى 39-جىلد .
- 59 جۇۋبىجۇ: «تۇرالار ۋە ئاۋازلار» 53-بەت .
- 60 «ۋېينامە. ئاۋازلار ھەققىدە قىسسە» .
- 61 «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» .
- 62 «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» .

ئىككىنچى باب

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئويۇشۇشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشى

1. توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر

شەرقىي قاغىقىلارنىڭ تەركىبىدە ناھايىتى كۆپ تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە داڭلىق ئىككى گۈرۈھ بولۇپ، بىرى ئۆزلىرىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتايتتى؛ يەنە بىرى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئىككى گۈرۈھ كېيىنچە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارقىلىپ يۈردى:

بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا، ئون دەريا ئېقىپ ئۆتىدىغان بىر جاي بار ئىمىش، يەنە بىر جايدا توققۇز دەريا بار ئىمىش. قەدىمكى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھېسابلانغان ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى مۇشۇ دەريالارنىڭ قىرغىقىدىكى تاغلار بىلەن يايلاقلار ئىكەن. ئون دەريانى ياقىلاپ ئولتۇراقلاشقانلار «ئون ئۇيغۇر»، توققۇز دەريا رايونىدىكىلەر «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىلىدىكەن. ھېلىقى ئون دەريا بىر تۇتاش ھالدا ئون كۈن سۇ دېيىلىدىكەن. بۇ سۇلارنىڭ نامى ئايرىم-ئايرىم يېشىللىق، ۋۇدىنگىر، بوجىس، ۋۇسقۇندۇر، توغلا، تار-تار، ئېدىل، ئۈچ تەبىن، ھەمراقبۇ ۋە

ئۆتۈكەن دېگەن ناملاردىن ئىبارەت ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى ئۈچ دەريا ساھىلىدا تۇرىدىغانلار توققۇز قەبىلە بولۇپ، قالغان تۆت دەريا ساھىلىدىكىلەر بەش قەبىلە ئىكەن. توققۇزىنچى دەريا ياقىسىدا تۇرىدىغانلار «لۇڭ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئونىنچى دەريا ساھىلىدىكىلەر «ھاماغ- ئۆكۈس» قەبىلىسى ئىكەن.

نەچچە يىللار ۋە دەۋرلەر ئۆتۈپمۇ، بۇ قەبىلىلەردە ئورتاق بىر جەمەت پېشىۋاسى بولماپتۇ. ھەر قانداق چاغدا، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئۆزئارا زورلۇق ئىشلىتىپ تالاش-تارتىش قىلىدىكەن. دە، مەلۇم بىر ئۇرۇقتىن بىرەر كۈچتۈڭگۈر ئادەم چىقىپ، شۇ قەبىلىگە داھىي بولىدىكەن. كېيىنچە ھەر قايسى قەبىلىلەر ئورتاق مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتۇپ قۇرۇلتاي ئېچىپتۇ، قورۇلتايغا قاتناشقانلار ئىشكە قەبىلىسىدىن ئەڭ ئاقىل بىرىنى ئۆزلىرىگە داھىي قىلىپ تاللاپ، ئۇنىڭغا ئېرىكىن دەپ نام بېرىپتۇ. ئون كۈن قەبىلىسىدىن يەنە بىر ئەڭ ئەقىللىك ئادەمنى داھىيلىققا كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا «ئىلتىرىش» دەپ نام قويۇپتۇ ۋە بۇ ئىككى ئادەمنى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ جەمەت پېشىۋاسى قىلىپ سايلاپتۇ. بۇ ئىككى نەپەر جەمەت پېشىۋاسى تۇرۇشلۇق ئۇرۇقلار ئۇيغۇرلارغا يۈز نەچچە يىل ھۆكۈمران بولۇپتۇ①.

بۇ رىۋايەتتە كۆرسىتىلگەن ئون دەريا، شەك-شۈبھىسىزكى ئۇرقۇن دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدۇر. ئۇرقۇن دەرياسىمۇ بايقال كۆلىگە ئېقىپ كىرىدىغان سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى تارماق ئېقىن. ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان نۇرغۇن كىچىك دەريالار بار. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دىكى شەرقىي قاڭقىللار «لوھۇن كۆلى (ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىدىكى ئۈچنۈر كۆلى) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۈز نەچچە چاقىرىم يىراق جايغا كۆچكەن» دېگەن سۆز مۇشۇ رىۋايەتتە كۆرسىتىلگەن رايون بىلەن ئوخشاش. ئۇرقۇن دەرياسى

قەدىمكى چاغلاردا «ئون كۈن سۇ» دەپ ئاتىلاتتى. «ئون كۈن» دېگەن سۆز تۈرك تىلىدىكى on--kun نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. قەدىمكى دەۋردە، ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى قۇشنى توتېم قىلغان قەبىلىلەردە قۇياشقا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئادىتى بار ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە قۇشلار قۇياشنىڭ ۋەكىلى ئىدى. شىمالىي ئاسىيادىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەردە ۋە ئېلىمىزدىكى قەدىمكى ئەپسانىلەردە قۇياش دەرەختىن تۇغۇلغان دېگەن قاراش بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار توققۇز قۇياش دەرەخنىڭ ئۈستۈنكى شېخىدا، بىر قۇياش تۆۋەنكى شېخىدا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە قۇشلار قونالايدۇ دەيتتى ②.

ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا تۇرۇپ ئۆزلىرىنى ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان بۇ قاڭقىللار قەبىلە گۇرۇھى، مەيلى ئۇلار ياشىغان جايدا ھەقىقەتەن ئون تارماق ئېقىم بولسۇن ياكى ئۇلار «ئون كۈن» دەپ ئاتالغان دەريا ئېقىمىنىڭ يېقىن يېرىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسۇن، ئۆزلىرىنى ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتىدى. ئەلۋەتتە، ئۇلار بەلكى ئونغا چوقۇنىدىغان ۋە قۇياشقا ھۆرمەت بىلدۈرىدىغان بولغاچقا، ئۆزلىرىگە ئون ئۇيغۇر دەپ نام بەرگەن ۋە شۇ تۈپەيلى ئۆزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى دەريا ئېقىملىرىنى ئون كۈن دەرياسى دەپ ئاتىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. يەنە بىر خىل چۈشەندۈرۈشلەردە، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئون فامىلە ياكى ئون ئۇرۇق بولغان، ئۇيغۇر (uygur) دېگەن ئاتالغۇ تۈرك تىلىدىكى «ئۇيۇشقانلار» دېگەن سۆز، ئون ئۇيغۇر دېگەنمىز «ئون فامىلىنىڭ بىرلەشكەنلىكى» دېيىلدى. كېيىنكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن بىلىشىمىزچە، ئون ئۇيغۇرنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ياغلوقلار ئۇرۇقىدىن چىققانىدى.

توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان يەنە بىر قاڭقىللار قەبىلە

گۈرۈھى تۇغلا دەرياسى ساھىلىدا ئىدى. ھالبۇكى تۇغلا دەرياسىنىڭ قەدىمكى نامى «دۇلا» ياكى «تۇخولا» بولۇپ، بۇ تۈرك تىلىدىكى «توققۇز» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. تۇغلا دەرياسى دېگەن سۆز دەل «توققۇز دەريا» دېگەن مەنىسى بىلدۈرەتتى. تۇرالار ئىچىدە توققۇزغا چوقۇندىغان قاراش بار ئىدى. شامان دىنىمۇ ئاسمان توققۇز قەۋەت بولىدۇ دەپ قارايتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «توققۇز تۇغلۇق خان» دېگەن ماددىدا «ئۆلكە رايونلارنىڭ چوڭ-كىچىك بولۇشىدىن، ئابروي-ئىناۋەتنىڭ قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ توققۇزدىن ئارتۇق بولۇپ كېتىشىگە يول قويۇلمايتتى. چۈنكى توققۇز دېگەن بۇ سان بەخت-سائادەتتىن دېرەك بېرەتتى» ③ دەپ يېزىلغانىدى. كېيىنكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ ئىزچىل رەۋىشتە توققۇزدىن ۋەزىر تەيىنلىنەتتى. ئۇيغۇرلار خوتۇنلارغا ئوتۇغات نامى بېرىدىغان مۇراسىملاردا، ھەر قايسى ۋەزىرلەرنىڭ خوتۇنى تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، «قۇياشنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئوردا ھويلىسىدا ئوڭ تەرەپنى بېسىپ توققۇز نۆۋەت ئايلىناتتى» ④. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغان (维吾尔人) ئۇيغۇرلارمۇ توققۇزغا باش قوياتتى. «ساناقتا توققۇزنى بىرلىك قىلاتتى، بىر توققۇز، ئىككى توققۇز ۋە ئۈچ توققۇز دەپ ساناش قائىدە-يوسۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى» ⑤ ئىدى. مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئۆزىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىغان بۇ قەبىلە گۈرۈھى، مەيلى «توققۇز دەريا» مەنىسىدىكى تۇغلا دەريا ساھىلىدا ياشىغان بولسۇن مەيلى ئۇلاردا توققۇزغا ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەت بار بولغان بولسۇن، ئۇلار ياكى ھەر ئىككى سەۋەب ئوخشاش رول ئوينىغان بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرىنى «توققۇز ئوغۇز» (Tokuz-oguz) ياكى «توققۇز ئۇرۇق» دەپ ئاتىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» تۇرالار ھەققىدە قىسسە بىلەن «سۇينامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە دە.

مىلادى ۷-۷ ئەسىرلەردە تۇغلا دەرياسى ساھىلىدا تۇرمۇش كەچۈرگەنلەر ئىچىدە بۆكۈ، توغرا، بايرغۇ، ئىزگىل، بوركىلى، خون، قوشۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى دەپ خاتىرىلەندى. ياپونىيىلىك ئونوكاۋا ئېيىخنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ئولتۇراقلاشقان ماكانىمۇ تۇغلا دەرياسى بويىدا ئىدى⑧. بۇ قەبىلىلەر كېيىنچە تەدرىجىي يوسۇندا باشقا ياقىلارغا كۆچۈپ، بۆلۈنۈپ كەتتى، لېكىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ بۇرۇندىنلا مۇشۇ توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەن يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئون ئۇيغۇرلارغا يېقىن ئەتراپتا يەنە 122 قەبىلىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە گەپ-سۆزلەر بار. لېكىن ئۇلارنىڭ نام-ئەھالى بىزگەچە يېتىپ كەلمىگەن. بۇنىڭدىن شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

خەنزۇ يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ۋە باشقا يېزىقلار بىلەن كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ھەتتا VIII ئەسىردىن كېيىنكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىن يەنە باشقا توققۇز قەبىلى بىلەن توققۇز ئۇرۇقنىڭ ئىسمىنى تېپىپ چىقىپ، زورمۇزور ھالدا ئۇنى ھېلىقى توققۇز دېگەن سانغا ئاغدى. نەتىجىدە بۇ ئۇرۇنۇش باشقا تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ماسلاشماي، ناھايىتى كۆپ چاتاق چىقتى. ئەمەلىيەتتە تېخىمۇ قايىل قىلارلىق كۈچكە ئىگە چۈشەنچە شۇ ئىدىكى، توققۇز بىلەن ئوننىڭ ھەممىسى مەۋھۇم سان ئىدى، بۇ ساننىڭ ئۇلار ئەڭ باشتا ئولتۇراقلاشقان جايدىكى دەريالارنىڭ نامى بولۇشى ياكى ئۇلار ئېھتىقاد قىلىدىغان ۋە بەخت-سائادەتتىن دېرەك بېرىدىغان ئىككى سان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى.

ئەينى زاماندا، شۇ يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدىغان باشقا قەبىلىلەرمۇ كۆپىنچە ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى ئالدىغا توققۇز ياكى ئون دېگەن ساننى قوشۇپ ئىشلىتىشى. ئالايلۇق: غەربىي تۈركلەردىكى «ئون ئوق»، شەرقىي موڭغۇل دالاسىدىكى «توققۇز جاۋۇپ تاتارلىرى»، «توققۇز جاۋۇپ شېۋىلىرى» قاتارلىقلارنىڭمۇ توققۇز ياكى ئون دېگەن سانغا بولغان ھۆرمەتتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. مىلادى VIII ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئورناتقان تۈرك يېزىقىدىكى تاش ئابىدىلەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئون ئۇيغۇرلار ئىككى ئىش سۈپىتىدە تولىمۇ ئېنىق ئايرىۋېتىلگەنىدى (7). تۇرپاندىن تېپىلغان IX ئەسىردىن كېيىنكى تۇرپان ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەردىمۇ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز دېگەن سۆز كۆپ جايدا تىلغا ئېلىندى (8). شۇ چاغدا ياشىغان بۇددا راھىبلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى «ئون جاۋۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ بەخت-سائادەت دۆلىتى» دەپ ئاتىدى (9). ئەرەب يېزىقىدا يېزىلىپ XII ئەسىردە تاماملانغان «ھايۋاناتلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى» دېگەن ئەسەردە تۈركلەرنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ: «بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى توققۇز ئوغۇز، بەزىلىرى ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدۇ. . . ئۇلارنىڭ پادىشاھلىرىمۇ توققۇز جاۋۇپ خان دەپ ئاتىلىدۇ» (10) دەپ يېزىلدى. تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدە ياشايدىغان تۇپاسلار ئۆزلىرىنى ھېلىھەم «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىسى دەپ كەلمەكتە (11).

يۇقىرىدىكى بايانلارنى يىغىنچاقلاش ئارقىلىق، بىز مۇنۇرلانى بىلىۋالغىمىز: مىلادى III ئەسىرنىڭ 40-يىللىرى، سىيانىيلارنىڭ بۈيۈك ھەربىي ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن،

جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى شەرقىي تۇرالار جەنۇب تەرەپكە كۆچتى .
 ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن
 ئاقىدىغان بىر نەچچە چوڭ دەريا ساھىلىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر
 شەرقىي قاڭقىللار دەپ ئاتالدى . شەرقىي قاڭقىللار قەبىلىلىرى
 ئىچىدە ، بىر-بىرىگە يېقىن ياشايدىغان ئىككى قەبىلە بولۇپ ،
 ئۇلار ئايرىم ھالدا ئۆزلىرىگە توققۇز ئوغۇز ، ئون ئۇيغۇر گۈرۈھى
 دەپ نام بەردى . بۇ ئىككى گۈرۈھ تەدرىجىي يوسۇندا بىرلەشمە
 گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى ، ئۇلار VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن
 كېيىن پۈتۈن موڭغۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر
 خاقانلىقىنىڭ يادرو قەبىلىلىرى بولدى . شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر
 قايسى دەۋردىكى ئۇيغۇر خاقانلىرى مۇشۇ ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز
 ئوغۇزلاردىن چىقتى . بۇ بىرلەشمە گەۋدىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى ۋە
 كۈچ-قۇدرىتىنىڭ زورىيىشىغا ئەگەشكەن ھالدا ، ئۇيغۇر ۋە
 توققۇز ئوغۇز دېگەن ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ
 ئۈزلۈكسىز تولۇقلاندى . VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ،
 بۇ ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ئۆزئارا پەرقلىندۈرۈش تەس
 بولغان دەرىجىگە يەتتى . تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇيغۇرلار
 دېگىنىمىز ياغلوقلار ئىدى . توققۇز ئوغۇزنىڭ تەركىبىدە
 بولسا ، ئەسلىدىكى شەرقىي قاڭقىللارغا تەئەللۇق بىر تالاي تۇرا
 قەبىلىلىرى بار ئىدى . كەڭ مەنە جەھەتتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇر ۋە
 توققۇز ئوغۇزلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دالىدا تۇرمۇش
 كەچۈرگەن پۈتۈنسۈرۈك تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى
 ئىدى .

2. يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسى

توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر گەرچە

ناھايتى كۆپ ئىشەنچلىك تەركىبلەرنىڭ بولغىنىغا قارىماي يەنىلا رىۋايەت ئىدى، ئۇنى ھەرگىزمۇ ئىشەنچلىك تارىخ دەپ قارىغىلى بولمايتتى. ئالدى بىلەن، بۇ رىۋايەتلەردە ئىنكاس قىلىنغان دەۋرلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قەتئىي مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بىز بۇ قەدىمكى رىۋايەتلەرنى بىر چەتكە قويۇپ، خەنزۇ يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلارغا مۇراجىئەت قىلايلى: ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ئەڭ بۇرۇن تىلغا ئېلىنغان ۋاقتى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولدى⁽¹²⁾. ئۇلار ئوخشاش بولمىغان تارىخىي كىتابلاردا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ «يۈەنخې» (袁给)، «ۋېيخې» (韦给) ۋە «خۇيخې» (回给) دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتالغۇلار ئۇلارنىڭ ئۆز تىلى بولغان تۈركىي تىل بىلەن ئۆزىگە قويغان «ئۇيغۇر» (uyğur) دېگەن نامنىڭ ئوخشاشمىغان خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. uyğur دېگەننىڭ مەنىسى «بىرلىشىش» دېگەنلىك ئىدى. بۇ نام مىلادى IV ئەسىردىن ناھايتى بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ چاغلاردا تۇرالارنىڭ ئۆز يېزىقى بولمىغاچقا، IV ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تارىخىنى پەقەت كېيىنكىلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپلا تەھلىل قىلىشقا ۋە پەرەز قىلىشقا توغرا كەلدى. ئۇنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ تەپسىلىي سۈرۈشتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدى. IV ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىز-دېرىكى خەنزۇچە يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بولدى، ھەتتا بارغانسېرى ئېنىق، بارغانسېرى تەپسىلىي كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

مىلادى IV ئەسىردە، موڭغۇل دالاسىدا بىر مەھەل كېلىپ چىققان سىياسىي جەھەتتىكى بوشلۇقنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن، تۇرالار چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالغا تارقىلىش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھالدا شىمالغا يۈرۈش قىلىشى بىلەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ تۇرالارغا بولغان چۈشەنچىسى چوڭقۇرلاشتى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاتتىقلىرى ھەققىدە قىسسەگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى شەرقىي قاتتىقلىرى ئالتە قەبىلە بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى دەل «يۈەنخې» (袁纘) يەنى ئۇيغۇرلار ئىدى. يەنە بىرى كېيىنچە ئۇيغۇرلار گۇرۇھىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن چۆبەلەر ئىدى. ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا: «لوھۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۈز نەچچە چاقىرىم يىراق جايغا كۆچتى، كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلاندى، ئاۋارلار بىلەن پات-پات ئۇرۇشۇپ تۇراتتى، ھەدەپسىلا ۋېي بەگلىكىگىمۇ ھۇجۇم قىلاتتى»^⑬ دەپ يېزىلدى.

شەرقىي جىن سۇلالىسى تەييۈەننىڭ 15-يىلى (390) شىمالىي ۋېيىدىن داۋ ۋۇدى زور قوشۇن باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى، «ئىككىنچى قەدەمدە لوھۇن كۆلىگە يېتىپ بېرىپ، قاتتىقلىرىنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئۇلارنى يەڭدى، ئات، كالا، قوي بولۇپ 200 نەچچە مىڭ تۇپاق مال-چارۋىنى ئولجا ئالدى»^⑭. يۈەنخېنىڭ 2-يىلى (403) شىمالىي ۋېي سانغۇن ئى ۋېيىنى 20 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەۋەتتى، ئى ۋېي تۇرالارنىڭ «يۈەنخې» (ئۇيغۇر) قاتارلىق قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى^⑮. ئىككى قېتىملىق ئېغىر تالاپەتتىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئاۋار خاقانلىقى باش كۆتۈرۈپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز-ئوغۇز قاتارلىق شەرقىي قاتتىقلىرىنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى ئاۋار خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. ليۇسۇڭ يۈەنجيانىڭ 6-يىلى (429) غا كەلگەندە،

شمالىي ۋېي قۇملۇقىنىڭ شىمالىغا چوڭ قوشۇن بىلەن ئاتلاندى، ئاۋارلار مەغلۇپ بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېيغا بېقىندى. شىمالىي ۋېي ئۆزىگە ئەل بولغان تۇرالارنى «قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرگە كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇردى» ⑩. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلارمۇ باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە قورغاننىڭ ئەتراپىدا چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار بىر ياقتىن شىمالىي ۋېيغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى تاپشۇردى ۋە ئۇلارنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنلىرىنى ھەربىي تەمىنات بىلەن تەمىنلىدى، يەنە بىر ياقتىن شىمالىي ۋېيىنىڭ چېگرىسىنى ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلدى. شىمالىي ۋېي ئالتە قورغاندا كۆپلەپ لەشكىرىي قوشۇن تۇرغۇزۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى قاڭقىللارغا تەھدىت سالىدى ۋە ئۇلارنى باشقۇردى. باسقاق سانغۇن ۋە ئەمەلدارلار قاڭقىللارنى قۇل ئورنىدا كۆرۈپ، ئۇلارنى دەھشەتلىك يوسۇندا ئەزدى. بۇ ئەھۋال قاڭقىللارنىڭ كۆپ قېتىملىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. شىمالىي ۋېي بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي، قاڭقىللاردىن ئۈزلۈكسىز ھالدا ئەسكەر ئېلىپ، ئۇلارنى جەنۇبتىكى خاقانىلىقلارغا يەم قىلىپ بەردى. جەڭ جەريانىدا شىمالىي ۋېي سەركەردىلىرى قاڭقىللارنىڭ ئۆلۈش-تىرىلىشى بىلەن كارى بولىدى، ئۇلارنى ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ شەھەر-قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار ھەتتا جەنۇبىي خاقانىلىقنىڭ سەركەردىلىرىگە، سىلەر بۇ تۇرالارنى قىرىپ تاشلىماڭلار، بىزنىڭ كۈشەندىلىرىمىزنى ئازايتىپ بەرگەن بولسىلەر، دەيدى. تۇرالار بۇ جەڭلەردە قاتتىق زىيان تارتتى، ھەتتا ئۇلارنىڭ سېپىل تۈۋىدە يېتىپ كەتكەن جەسەتلىرى دۆۋىلىتىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا دەسسەپ ماڭىدىغان شوتىغا ئايلاندى.

تەيخېنىڭ 18-يىلى (494) شىمالىي ۋېيىدىن شياۋۋېندى

قاڭقىلاردىن توپلىغان قوشۇن بىلەن بىرلىكتە جەنۇبقا يۈرۈش قىلدى. يېرىم يولغا بارغاندا قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈردى، ئۇلار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خاقانى شۇقا بەگنى ئۆزلىرىگە خاقان قىلىپ سايلاپ، «قارشىلىق كۆرسەتتى». شىمالىي ۋېي ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى ئۇلارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقا باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇقا ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇيغۇرلارنى ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنى يېتەكلەپ ئۈدۈل شىمالغا قاراپ ماڭدى ۋە قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاۋارلارغا تەسلىم بولدى. شىمالىي ۋېينىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرگۈسى كەلمەي، جاڭياڭ بېگى يۈەن دۇنچىنىڭ قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن قوشۇننى ماڭغۇزدى. يۈەن دۇنچى كۈچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، شۇقاننىڭ ئالدىغا سوۋغا-سالام بىلەن ئادەم ئەۋەتتى ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئەل قىلىۋالماقچى بولدى. شۇقا ئۆزى باشلاپ ماڭغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئاۋارلارغا قارام بولغاندىن كېيىن، ئاۋارلار ئۇلارغا قۇل ئورنىدىكى قەبىلىدەك مۇئامىلە قىلدى. ئۇيغۇرلار ناھايىتى يامان كۈنلەرگە قالدى، دەل بۇ چاغدا شىمالىي ۋېينىڭ ئەلچىلىرى يېتىپ كەلگەن بولغاچقا، شۇقا خاقان ئۇيغۇرلارنى باشلاپ قايتىدىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا ياندى ۋە شىمالىي ۋېيغا ئەل بولدى (17).

جېڭگۇاڭنىڭ 4-يىلى (523) شىمالىي ۋېيدىكى ئالتە قورغاننىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى قاڭقىللار، سىيانپىلار بىلەن بىرلىكتە كەڭ-كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ بۇ قوزغىلاڭغا ئىشتىراك قىلدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى ۋە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ چاغدا، ئاۋار خاقانلىقى زاۋاللىققا يۈزلەنگەنىدى، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ

شىمالدىكى شەرقىي قاڭقىللار بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا زەربە بەردى ۋە يېرىم مۇستەقىل ھالەتنى ساقلاپ قالدى، شۇنداقلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قارارگاھ قۇرۇپ ئولتۇراقلاشقان قاڭقىللار خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئاي ئۇجرونى ئۆزلىرىگە باش قىلدى.

غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 7-يىلى (541) قاڭقىللار خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر يەنىلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۈگۈنكى بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىدا تۇرمۇش كەچۈرگەن چۆبەلەر بىلەن ئىيىبار تېغى (ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ تىزمىلىرى) دا ياشىغان سىرتاردۇشلار ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىلەردىن ئىدى.

3. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن بولغان كۆرەشلەر

مىلادى VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە ئاشىنا قەبىلىلىك بىر تۇرا قەبىلىسى پەيدا بولدى ۋە قاڭقىللارنىڭ باشقا قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ ئولتۇردى. غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 12-يىلى (546) ئۇلار ئەسلىدىكى قاڭقىللاردىن 50 مىڭ ئائىلىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ھەددىدىن زىيادە قۇدرەت تاپتى، ئارقىدىنلا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىپ ئاۋارلارنى يوقاتتى ھەمدە يۈەنچىننىڭ تۇنجى يىلى (552) تۈرك خاقانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرالار يايلاقتىكى خوجايىنغا ئايلاندى. شەرقتىن غەربكىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى پايانسىز يايلاقتا تارقىلىپ ياشاۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرى، ئاشىنا ئۇرۇقىنى يادرو قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانىغا قەدەم قويدى. بىراق، ئۇزۇن مەزگىلدىن بۇيانقى تارقاقلىق، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى

ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، تۇرالارنىڭ قەبىلە ئېڭى مىللەت ئېڭىغا قارىغاندا قوبۇق ئىدى. شۇڭا ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى پەقەت ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى مۇقىم بولمىغان بىرلەشمە گەۋدە بىلەنلا چەكلەندى. شەرقتىكى ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى، غەربتىكى چۆب، سىرتاردۇش قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى قەبىلىلەر گۈرۈھى ئوخشاشلا شەرقىي قاڭقىللاردىن بولۇپ، ئۇلار ئۆز زامانىسىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى بولغان قاڭقىللار خاقانلىقىنى قۇرغانىدى. تارىخىي جەرياندا ئۇلار غەربىي تۇرالاردىن چىققان ئاشىنا ئۇرۇقى بىلەن ئاندا-ساندا مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەنىدى. ئىككى تەرەپنىڭ توي-تۆكۈن ئىشلىرى، ئۆلۈم-يېتىم ئۆزىتىش قاتارلىق ئۆرپ-ئادەتلىرىدىمۇ بەزى ئوخشاشماسلىقلار بار ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغىلى ئۈنىمىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى چىدىغۇسىز دەرىجىگە يەتكەن چاغلاردا، كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتتى. تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى بۇ خىل بىرىكەلمەسلىك، تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى بوشاشتۇردى، ئۇنى تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال قىلىپ قويدى. شەرق بىلەن غەربتىكى ئىككى دۈشمەن كۈچ بىرلىشىپ، جەنۇب تەرەپتىكى كۈچلۈك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، تۈرك خاقانلىقىنى بىر يولىلا يوقىتىپ تاشلىدى.

ئاشىنا ئۇرۇقى غەربىي تۇرالارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپتە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كەم دەرياسى ساھىلىدا قىرغىزلار بىلەن قوشنا ئولتۇردى. بۇ يەردە مول تۆمۈر كانلىرى بار ئىدى. ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەر ناھايىتى بۇرۇندىنلا تۆمۈر تاۋلاپ داڭق چىقارغانىدى. كېيىنچە ئۇلار ئالتاي

تاغلىرىدىن ئۆتۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىردى ۋە نۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇغدا تېغى ئېتىكىدە ئولتۇراقلاشتى. بۇ تاغنىڭ غەربىدىن تاكى كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغقا قەدەر بولغان جايلار، ئەزەلدىن تارتىپ مىس، تۆمۈر، نۆشۈدۈر، كۆمۈر مەھسۇلاتلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى (18). ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەر كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، داۋاملىق تۈردە تۆمۈر قوراللىرىنى ياساش بىلەن شۇغۇللاندى. مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئاۋازلار ئاشىنا قەبىلىسىنى تىز پۈكتۈردى ۋە ئۇلارنى ئاۋاز خاقانلىقى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇرلاپ «تۆمۈرچى قۇللار» دەپ ئاتىدى. ئۇلار ياسىغان تۆمۈر قوراللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردە سېتىلىپ، نەسىر دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى. ئەينى چاغلاردا ئاشىنا قەبىلىسى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىۋاسىتە ئۇچراشمىغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بەزى سوغدى كارۋانلىرى ئۇلارنىڭ خەۋىرىنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يەتكۈزدى، نەتىجىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى غەربىي ۋېي سۇلالىسى سوغدىلارنىڭ تونۇشتۇرغىنىغا ئاساسەن، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدى ھەمدە تۈرك دېگەن دېۋول يەنى دېۋولغا دەپ خاتا پەرەز قىلدى. ھالبۇكى، مىلادى ۷ ئەسىردە تۈركلەر تەرىپىدىن پۈتۈلگەن ئابىدىلەردە ئۇلار ئۆزلىرىنى تۈرك (Türk) ياكى تۈرۈك (Türük) دەپ يازغانىدى، بۇنىڭ مەنىسى «كۈچلۈك» دېگەنلىك ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئاتالغۇ باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە قويغان نامى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇنداقتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاشىنا قەبىلىسىدىكى تۇرالارنى نېمىشقا تۈرك دەپ ئاتىغان بولغىنىتى؟ بۇ مەسىلىنى تىلشۇناسلار ۋە تارىخشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن ھەر خىل شەرھىلىدى. بۇ يەردە ئەڭ قايىل قىلارلىق چۈشەندۈرۈش ۋېنگرىيىلىك ئالىم خامىتا تەرىپىدىن يېقىندا

ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇ «تۈرك» دېگەن سۆز سوغدى تىلىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى، دەپ قارىدى. شۇ چاغلاردا سوغدى كارۋانلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي شىمال ئارىسىدا ھەرىكەت قىلاتتى، تۇرا ئاشىنا قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى دەل شۇ كارۋانلار بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارغا يەتكۈزگەنىدى. سوغدى تىلىغا ئاساسەن، Türk دېگەن نامنىڭ كۆپلۈك ئوقۇلۇشى Tūrük بولاتتى، خەنزۇ يېزىقىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يەنە بىر ئاغدۇرغاندا تۈرك بولۇپ چىقتى ⑲ كېيىنكىلەر خاتا بولغان بولسا بولمۇرسۇن دەپ كېتىۋەردى، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردىمۇ تۈرك سۆزى ئاشىنا تۇراللىرىنىڭ مەخسۇس نامى بولۇپ قالدى. ئاشىنا قەبىلىسى مىلادىنىڭ 255- يىلى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلار بۇ دۆلەتنى «تۈرك خاقانلىقى» دەپ ئاتىدى. ئەينى ۋاقىتتا، باشقا تۇرا قەبىلىلىرى داۋاملىق ھالدا تۇرا دەپ ئاتالدى. ھالبۇكى، بىز ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان ئابىدىلەردىن، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ ئۆزىگە قويغان نامى بىلەن خەنزۇچە يېزىقتىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەنلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئاشىنا قەبىلىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى بارلىق تۇرالارنىڭ پادىشاھى ۋە ۋەكىلى دەپ بىلدى ھەمدە ئۆزلىرىنى داۋاملىق يوسۇندا Türk دەپ ئاتىدى (بۇنى تۈرك دەپ تەرجىمە قىلساقمۇ ياكى تۇرا دەپ تەرجىمە قىلساقمۇ بولسۇن). باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنى يەنىلا قەبىلە نامى بىلەن ئاتاۋەردى. ئالايلىق: توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر، ئاتپىمىز، قارلۇق قاتارلىقلار ⑳. مىلادى 582- يىلى تۈرك خاقانلىقى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا شەرقىي تۈركلەر، غەربىي تۈركلەر دەپ

ئاتالدى. لېكىن تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە پەقەت شەرقىي تۈرك خاقانلىقىغا نەسەپكە ئۇيغۇن كېلىدۇ دەيدىغان قاراش بولغاچقا، Türük سۆزى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئىسمى بولۇپ قالدى. غەربىي تۈركلەر «ئون ئوق» ياكى «ئون جەمەت» (21) دەپ ئاتالدى. باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى قوللىنىۋەردى.

شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۇرا ۋە تۈرك دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورتاق مەنبەسى Türk. لېكىن، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا، بۇ ئىككى ئاتالغۇ تىل مەنىسى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاتالغۇ دەپ ئىستېمال قىلىندى: تۈرك ئاتالغۇسى ئاساسلىقى بىرەر خاقانلىق ۋە شۇ خاقانلىقتىكى ھۆكۈمران قەبىلىنى كۆزدە تۇتىدىغان سىياسىي تۈسكە ئىگە ئاتالغۇ بولۇپ قالدى؛ تۇرا ئاتالغۇسى بولسا، ھېلىقى ھۆكۈمران قەبىلىلەرنىڭ سىرتىدىكى بارلىق قەبىلىلەرنى كۆزدە تۇتىدىغان بىرەر مىللەتنىڭ نامى بولۇپ قالدى. ئىپادىلەشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، مەزكۇر ئەسەردە ئىشلىتىلگەن تۈرك سۆزى، خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي كىتابلاردا قەيىت قىلىنغان يۇقىرىقى مەنىگە يېقىندىن ئىستېمال قىلىندى.

يۈەنچىننىڭ تۇنجى يىلى (552) تۈركلەر «شەرقتە لياۋخەي دېڭىزىنىڭ غەربىگىچە، غەربتە 10 مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى ئابىسكون دېڭىزىغىچە، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىغىچە، شىمالدا بەش-ئالتە مىڭ چاقىرىم نېرىدىكى بايقال كۆلىگىچە» بولغان بۈيۈك بىر خاقانلىقنى قۇرۇپ، بىراقلا شەرقىي ئاسىيانىڭ ھاكىمىيىتى بولدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى ئىككى كىچىك سۇلالە شىمالىي جۇبىلەن شىمالىي چى ئۇنىڭغا ئەل بولۇپ، سېلىق تۆلەيدىغان بولدى. تۈرك خاقانلىقى ھەر قايسى تارقاق تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزدى، سېلىنگا دەرياسى بىلەن تۇغلا دەرياسى ساھىلىدا

ياشايدىغان ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ تۈركلەرگە قارام بولدى. ھالبۇكى، تۈركلەر دۆلەت قۇرۇشتا ئاساسلىقى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە تاياندى. شۇڭا «سۈينامە، تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈركلەر دۆلەت قۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، شىمالدىكى دەشتلەرنى قولغا ئالدى» دەپ يېزىلدى. دېمەك، تۈرك خاقانلىقى، تۇرالارنى ئاساس قىلغان بۈيۈك خاقانلىق ئىدى.

ئاشىنا ئۇرۇقى بىلەن تۇرالار قەبىلىسى ئەسلى بىر مىللەت ئىدى. تۈرك خاقانلىقىنىڭ تىكلنىشى مىڭ نەچچە يۈز يىل مەبەينىدە ئىزچىل رەۋىشتە تارقاق ياشىغان تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانىدى. لېكىن ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تار ئۇرۇقداشلىق، قانداشلىق كۆز قارىشىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار باشقا قەبىلىلەرنى ۋەھشىيلىك بىلەن تالان-تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنى ئەزدى. تۈرك خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، تۇرالارنىڭ ئاشىنا ئۇرۇقىنى يادرو قىلىپ، بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ ئۇيۇشۇش مۇساپىسى باشتىن-ئاياغ دېگۈدەك ناماملانمىدى. ئەكسىچە، ئىككى قارشى گۇرۇھ يەنى ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇزلار بىلەن سىر تاردۇشلارنىڭ ئەتراپىغا بارغانسېرى كۆپ تۇرا قەبىلىلىرى يىغىلدى.

تۈرك خاقانلىقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ئاساسەن مۇنداق ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى. بىرىنچى خىلدىكى ھۆكۈمران قەبىلە يەنى ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى تۈرك قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى «كۆك تۈركلەر» (ئىلاھىي تۈرك) دەپ ئاتايتتى، ئورنى ئەڭ يۇقىرى خاقانلار ئەنە شۇ ئىلاھىي تۈركلەردىن بولاتتى، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى

ئىدى. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ قەبىلىدە ئاران 500 تۇتۇن، تەخمىنەن ئىككى-ئۈچ مىڭ ئادەم بار ئىدى (22). VI ئەسىرگە كېلىپ دۆلەت قۇرۇلغان چاغدا، نوپۇس ئون ھەسسەلىپ ئاشقان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا بىر نەچچە ئونمىڭ ئادەم ئىدى، خالاس. شۇڭا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقان «كۆك تۈركلەر» خاقانلىقتا ئىنتايىن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى. ئىككىنچى خىلدىكىلەر كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان تۇرا قەبىلىلىرى ئىدى. يايلاقتىكى خاقانلىقلارنىڭ كۆپچىلىكىدە تارخانلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، تۈركلەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. تۈرك خاقانلىقى ئاشىنا قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن بۇ قەبىلىلەرگە تېكىن، ئېلىتىرىشى، نۇتۇن، شاد قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئەمەل بىلەن تەيىنلىدى، ئۇلارنىڭ ئەمىلى نەۋرە-چەۋرىلىرىگىچە مىراس قالىدىغان بولدى، بۇ قەبىلىلەر ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ نامىنى ئازدىن-ئاز تىلغا ئېلىپ، ئومۇميۈزلۈك ھالدا تۈرك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى تەخمىنەن 200 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلار تۈرك خاقانلىقى شەرق بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا تايىنىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى، بىراق ئۇلارنىڭ ئورنى كۆك تۈركلەردىن تۆۋەن ئىدى. ئۈچىنچى خىلدىكىلەر تۈرك خاقانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرىدىغان، لېكىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك بويسۇندۇرۇلمىغان تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار «تۈركلەرنىڭ باشقا قىسمى» ياكى «تۈركلەرنىڭ بېقىندى قىسمى» ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئۆز قەبىلە نامى بىلەن ئاتىلاتتى ھەمدە ئۆز قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغانىدى. ئۇلار تۈرك خاقانلىقى ئالدىدا، ئاساسلىقى باج-سېلىقلارنى تۆلەش ۋە ھاشار-مەدىكارلىققا بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلاتتى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى ئالدىنقىلارغا قارىغاندا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار تۈرك

خاقانلىقنىڭ ئاساسلىق مالىيە مەنبەسى ئىدى. كۆك تۈركلەر ئۇلارنى قۇل قەبىلى ئورنىدا كۆرەتتى. ئۇلارنى بۇلاپ-ئالايىتى ۋە ئېغىر ئىشلارغا سالاتتى. دېمەك، ئۇلار خاقانلىقتا ئەڭ تۆۋەن ئورۇندا تۇراتتى. بۇ قەبىلىلەر تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېزىش، تالان-تاراج قىلىشىغا قارشىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن ئۈزلۈكسىز جەڭ قىلدى. چۆبەلەر، سىرتاردۇشلار ۋە ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ ئىككى گۇرۇھ ئىدى. سۈي سۇلالىسى كەيخاۋاننىڭ 3-يىلى (583) تۈرك خاقانلىقى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي تۈركلەر ئون چوڭ تۇرا قەبىلىسىدىن تەركىب تاپتى ۋە ئون جەمەت دەپ ئاتالدى، ئۇلاردا تەخمىنەن 100 مىڭ ئادەم بار ئىدى. ئون جەمەتنىڭ سىرتىدا، يەنە سىرتاردۇشلار، چۆبەلەر، قارلۇق ۋە ئوغۇز قاتارلىق بىر مۇنچە تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار يېرىم مۇستەقىل ھالەتنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى ئون جەمەتتىن تۆۋەن ئىدى. شەرقىي تۈركلەردە ئۆزلىرىنى بىر تۇتاش ھالدا تۈرك دەپ ئاتايدىغان قەبىلىلەرنىڭ ئادەم سانى ئوخشاشلا يۈز نەچچە مىڭ بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى خاقانلار قارارگاھىنىڭ ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. لېكىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇغلا دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدا، ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزنى ئاساس قىلغان بەزى تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا ئىسيان كۆتۈرەتتى. تۈرك خاقانلىقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بىر ھاكىمىيەت ئىدى، پۈتۈن كۆك تۈرك قەبىلىسى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ شىللىسىگە مېنىۋېلىپ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىدىغان قۇلدارلار سىنىپىغا ئايلاندى. ئەسلى «قۇللار قۇل ئىشلەتتى، دېدەكلەر دېدەك ئىشلەتتى» (23). مۇشۇ تۈپەيلى، كۆك-تۈركلەر بىلەن باشقا تۇرا

قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈنساين كەسكىنلەشتى. بۇ ئەھۋال سۈي ۋېندىنىڭ تۈركلەرگە يۈرۈش قىلىش يارلىقىدا: «(تۈركلەر) قىلمىشى ۋەھشى، قائىدە-قانۇنلىرى دەھشەتلىك... قەبىلە سىرتىدىكى دىيانەتلىك پۇقرالارنى چەتكە قاقتى. ھەممە ئادەملەرنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى، نارازىلىق كۆپەيدى، ئۇلار مەيدىسىگە مۇشتلاپ قان يىغلايدىغان بولدى. غەزەپ-نەپرەتنى ئاشتى»²⁴ دەيدىغان جانلىق سۆزلەر بىلەن بايان قىلىندى.

لېكىن، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقى ھامان مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلىشتاتتى. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى كۈچنىڭ تارقاقلىقىدا، يەنە بىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن ماسلاشمىغانلىقتا ئىدى. سۈي سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پاراكەندىچىلىك كۆپىيىپ، ئۇلارنىڭ شىمالغا قاراشقا چولپىسى تەگمىدى، تۈرك خاقانلىقى پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، يايلاقنى بېشىغا كىيىدى. سۈي-تاڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت بىرلىككە كېلىپ كۈچەيدى. ئىككى دەۋردىكى بۇ سۇلالىلەر تۈركلەرنى بىردەكلا ئۆزىنىڭ ئاساسلىق دۈشمىنى قاتارىدا كۆردى ھەمدە «يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلىشىش» تەكتىكىسىنى قوللاندى، ئىسيان كۆتۈرگەن قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرگە قاپساپ ھۇجۇم قىلدى، بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە باش كۆتۈرۈش پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى.

سۈي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىمالىي جۇ، شىمالىي چىلارنىڭ بۇرۇنقىدەك تۈركلەرگە باج-سېلىق تاپشۇرۇپ، ئۇلاردىن تامانلىق تىلەيدىغان خورلۇق

پوزىتسىيىسىگە خاتىمە بېرىپ، ئەزەلدىن تۈركلەر بىلەن دۈشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن بىرلەشتى، بولۇپمۇ تۈركلەر قارارگاھىنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا، تۇغلا دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر ئوققۇز ئوغۇز گۈرۈھى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، تۈركلەر بىلەن قارشىلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر-ئوققۇز ئوغۇز گۈرۈھى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئىتتىپاقى بىر نەچچە ئەسىرگىچە داۋاملاشتى.

كەيخاۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى (581) سۈي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىقلار تۇرۇۋاتقان يەرگە باردى، «ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىچكى جەھەتتە ماسلىشىپ بېرىشكە دەۋەت قىلدى»⁽²⁵⁾.

ئىككى تەرەپنىڭ ئىتتىپاقى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدى. كەيخاۋاڭنىڭ 2-يىلى تۈرك خاقانى ساۋارلو 400 مىڭ كىشىلىك ئوقياچى قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىغا ئىچكىرىلەپ كىردى. سۈي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بەرداشلىق بېرەلمىدى، نەچچە قېتىم جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇيغۇر-ئوققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە «خاقاننىڭ ئوردىسىنى بېسىۋالماقچى» بولدى. بۇنىڭدىن قورققان ساۋارلو ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتتى. سۈي سۇلالىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ساۋارلو خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەردىكى ئۈچ خاقان ئۆزئارا تالاش-تارتىش قىلىدىغان بۆلۈنۈش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن كىمىن تۆرى خاقان مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبقا كەتتى ۋە سۈي سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن خۇاڭخې دەرياسى قولتۇقىدىكى رايونغا

ئورۇنلاشتۇرۇلدى. توڭغا تۇران خاقان بىلەن تاردۇ خاقان ئاساسىي قوشۇنلىرىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا توپلاپ، سۈي سۇلالىسى بىلەن كىمىن تۆرى خاقانغا قارشى تۇردى. قۇملۇقنىڭ شىمالىي قۇرۇقىدا قالدى. نەتىجىدە، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى جانلىنىشقا پۈزلەندى. ئۇلار ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئەينى چاغلاردىكى قاڭقىلار ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەييارلاندى. كەيخۇاڭنىڭ 20-يىلى (600) توڭغا تۇران خاقان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تاردۇ ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. سۈي قوشۇنلىرى تۈركلەرنىڭ «ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش بولۇپ، خاقانلىرى ئۆلتۈرۈلگەن»^{②⑥} پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى ۋە تاردۇ خاقاننى مەغلۇپ قىلدى. ئوخشاش ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى «ئەل بولۇشقا ئۈندىدى» ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە شىمالدىن قىستاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاردۇ خاقان جەنۇب بىلەن شىمالدىن بېرىلگەن زەربە ئالدىدا ئارمار بولۇپ، غەربىي يۈرتتىكى ئازارلارنىڭ قېشىغا كەتتى، شەرقىي تۈركلەر پۈتۈنلەي مالىمانچىلىقتا قالدى. شۇ چاغدا، تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان سىرتاردۇش ۋە جۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر، تۈركلەر دۆلەت قۇرغان كۈنلەردە بۇ يەرگە مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەن قاڭقىللار خاقانلىقىنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى. ئۇلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلدى ۋە غەربكە كۆچۈپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىبار تېغى (ئالتۇنتاغنىڭ تارمىقى، بۈگۈنكى قۇبۇننىڭ غەربىي جەنۇبىي) ۋە تەڭرىتاغ (بۈگۈنكى بۇغدا تېغى) لىرىنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى ئوتلاقلىرىغا يېتىپ باردى. سىرتاردۇش ۋە جۆبە قاتارلىقلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن غەربىي تۈركلەردىكى چۆلۈ خاقان ئۇزۇن ئۆتمەي سۈي سۇلالىسىگە نەسىلم بولدى. غەربكە

كۆچكەن سىرتاردۇش، چۆبە قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىنى ئىگىلىدى ھەمدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىدىقۇت، ئىمۇرغول، كىنگىت قاتارلىق دۆلەتلەرنى بويىندۇردى. بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆزلىرىنى چوڭ خاقان، كىچىك خاقان دەپ جاكارلىدى. ئۇلار ئەمەلىيەتتە بىر زامانلاردىكى قاڭقىللار ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئون نەچچە يىلغىچە مۇستەقىل بولۇپ ياشىدى.

ئۇيغۇرلار سېلىنگا دەرياسى بويىدىن جەنۇبقا يۆتكىلىپ، ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىنى ئىگىلىدى ۋە تۇغلا دەرياسى بويىدا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەمدە توققۇز ئوغۇزلار گۈرۈھىغا مەنسۇپ بولغان بۆكۈ، توغرا، بايرغۇ، فۇلو قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى تىزگىنلىدى (27). ئۇلار نامدا غەرب تەرەپتىكى چۆبە، سىرتاردۇش خاقانلىرىنى ئۆز ئاقساقاللىرى قاتارىدا ھۆرمەت قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە نىسبەتەن مۇستەقىل بىر ئىتتىپاقداشلىقنى شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى سۈكۈن ئېركىن بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ داھىيسى بولدى.

چۆبە — سىرتاردۇش قاخانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مۇستەقىللىكى، كۈچلۈك سۈي قوشۇنلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنى بويىندۇرغانلىقى ۋە تىزگىنلىگەنلىكىدىن بولدى. غەربىي تۈركلەردىن چۇلۇ خاقان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۈچ جايغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كىمىن تۆرى خاقاننىڭ ئاستىغا بىرلەشكەن شەرقىي تۈرك پۇقرالىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىن ئېتىكىدە، «بۈيۈك سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىلىرىنى باقمىدىغان» بولدى. سۈي سۇلالىسى سەددىچىن ياقىسىغا زور قوشۇن توپلاپ،

ئۆزىگە ئەل بولغان تۈرك يۇقراىرىنى قاتتىق نازارەت قىلدى ۋە باشقۇردى ھەمدە ئۇلارنى شىمالغا قايتىپ كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويدى. لېكىن بىرلىككە كەلگەن كۈچلۈك سۈي سۇلالىسىنىڭ ئۆمرىمۇ ئۇزۇنغا بارسىدى. سۈي ياڭدى «باي ۋە كۈچلۈكلۈكىگە تەمەننا قويدى، تويىماس نەپىسى بارغانسېرى يوغىنىدى»، داپەنىڭ 7-يىلى (611) دىن باشلاپ، چوڭ قوشۇننى شەرقكە يۆتكەپ، كۈرىيىگە قارشى ئۈچ مەرتىۋە يۈرۈش قىلدى. «شۈنىڭدىن ئېتىبارەن، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى»، سۈي سۇلالىسى زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي، غەربىي تۈركلەرگە ئوبدان پۇرسەت يارىتىپ بەردى. غەربىي تۈركلەردىن شېئىر خاقان بىرىنچى بولۇپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قايتتى ۋە چۆبە-سىرتاردۇش خاقانلىقىنى قىسناپ كىردى. داپەنىڭ 8-يىلىغا كەلگەندە چۆبە بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقتىن ۋاز كەچتى ۋە غەربىي تۈركلەرگە يەنەبىر نۆۋەت قارام بولدى. كىمىن تۇرى خاقان قۇرۇپ چىققان شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىن ئىشبارا خاقانمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مالىمانچلىقتىن پايدىلىنىپ سۈي سۇلالىسىنىڭ تىزگىنىدىن قۇتۇلدى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىغا لەشكەر تارتىپ ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە سېلىنىغا دەرياسى بويلىرىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە شەرقىي تۈركلەرگە ئىككىنچى قېتىم قارام بولدى.

سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك خاقانلىقى بىلەن ئېلىپ بارغان تۇرۇشلارنىڭ پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن تۈگىشىدە ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى سەۋەب بار ئىدى. بىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن،

ئۇلارنى ياردەمچىسىز، يېتىم ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى، شۇڭا ئۇلار ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالىدى. يەنە بىرى ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى تولىمۇ تارقاق بولغاچقا، كۆك تۈركلەرنىڭ پارچىلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ئوڭايلا تۈگىشىپ كەتتى. سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى ۋە نوپۇس سانى «سۈينامە، تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى:

«تۇرالار... قەبىلىسى ئەڭ كۆپ. ئابىسكون (كاسپىي دېڭىز) دىن شەرقكە قاراپ تاغ جىلغىلىرىنى ياقىلاپ ئورۇنلاشقان، ئۇلارنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. دۈلۈ (تۇغلا دەرياسى) نىڭ شىمالىدا بۆكۈ، توڭرا، ۋېيخې (ئۇيغۇر)، بايرىغۇ، فۇلولار بار، لەقىمى (تېكىن)، مېڭچىن، تۇرخۇ، ئىزگىل، خۇن، قوغۇرشۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ياراملىق 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئىۋىرغولنىڭ غەبىي، كېنگىتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغ (شەرقىي تەڭرى تاغلىرى) نى ياقىلاپ چېبىنى، بۇلاغ، سوپۇ، ناگا، ئوغۇز، خاككاس، يېجى يۇنخو قاتارلىقلار ياشايدۇ، ياراملىق 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئالتۇنئاغنىڭ (ئالتاي تاغلىرى) غەربىي جەنۇبىدا سىرتاردۇشلار، جىلار، زاباندېر، داچى ئايماقلىرى بار، ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. سوغدىيانا (سەمەرقەنت) نىڭ شىمالىدا، ئىدىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا قۇنتال، خىزەي، باخۇ، بېچەن، جوخاي، ھابېيچى، قوچاي، بايرۇنكىتا قاتارلىقلار ياشىدى، 30 مىڭدەك ئەسكىرى بار ئىدى. كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە سولۇجىيا، سان سويان، مىرسۇ، لۇڭخۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئادىمى 8000 دىن ئاشاتتى. پەرەڭ (شەرقىي رىم ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان ئاسىيانىڭ قىسمىن جايلىرى) نىڭ شەرقىدە ئېنجۇي، ئالان، بېيرىنگۈل، بايرىخۇن

قاتارلىقلار بولۇپ، ئادىمى 20 مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي دېڭىز (بايقال) نىڭ جەنۇبىدا دوپۇلار بار ئىدى. قامىلىسى ھەر خىل بولسىمۇ، ھەممىسى تۇرا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ جەمەت پېشىۋاسى يوق ئىدى. ئايرىم ھالدا شەرقىي، غەربىي تۈركلەرگە قارايتتى. »

شۇنىسى ئېنىقكى، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالار، شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي، نۇغلا دەرياسى ساھىلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىغا قەدەر، غەربتە ئالتاي تاغلىرى، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تاكى كاسپىي دېڭىزى ۋە ۋولگا دەرياسىغىچە تارقالغانىدى. مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى تۇرالار ھەممىسى بولۇپ 42 قەبىلە، ياراملىق 100 مىڭ ئەسكەردىن تەركىب تاپقاندى. ئەگەر ئۈچ نوپۇستىن بىرىنى ئەسكەر دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ ئادىمى 300 مىڭدىن كۆپ ئىدى. يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ②8 قوشقاندا، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 500 مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە غەربىي تۈركلەردىكى ئون جەمەتنى ۋە شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى يۈز نەچچە مىڭ ئادەمنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 700 مىڭ ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يايلاققا يەنە ئەسىر قىلىپ تۇتۇپ كېلىنگەن خەنزۇلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كىرگەن توققۇز جاۋۇپ غۈزلىرى بار ئىدى. ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدا، تۇرالارنىڭ كۆپ قىسمى غەربىي تۈركلەرگە قارايتتى (ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا 31 قەبىلە، 90 مىڭغا يېقىن ياراملىق ئەسكەر بار ئىدى)، مۇنداقچە ئېيتقاندا جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە تەخمىنەن 300 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سىرتادۇشلار ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. جەنۇبىي سىبىرىيىدە 200

مىڭدەك ئادەم بار ئىدى. قىرغىزلار ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. تۇرالارنىڭ ئاز قىسمى شەرقىي تۈركلەرگە (11 قەبىلە، 20—30 مىڭ ياراملىق ئەسكەر) قارايتتى، يەنە موڭغۇل دالاسىدىكىلەر 200 مىڭ ئادەمگە يەتمەيتتى، بۇلارنىڭمۇ يېرىمىدىن كۆپرەكى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئالدىقىنىدا ئىدى. قالغان يېرىمى ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىقىنى ئاساس قىلاتتى.

تۇرا قەبىلىلىرىدىكى بۇ خىل تارقاق ۋەزىيەتتە ئۇزۇن ئۆنمەي ئۆزگىرىش يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، سىرتاردۇشلار غەرب تەرەپتە ئولتۇراقلاشقان زور تۈركۈم تۇرا قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقكە كۆچتى ۋە ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھى بىلەن قوشۇلدى، نەتىجىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا تۈركلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۈستۈنلۈك شەكىللەندى.

ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ يەنە بىر مەرتىۋە جانلىنىش پۇرسىتى، تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قايتىدىن بىرلىككە كېلىش، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ مەغلۇپ بولۇشى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ شەرقكە كېلىپ يىغىلىشى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن پەيدا بولدى. ۋۇدېننىڭ تۇنجى يىلى (618) تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشى باشلاندى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ خاقانى قاراخان خاقان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئاشىنا ئورۇقىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەردىن يوقۇشاد بىلەن تۇرخان خاقاننىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى قارارگاھىنى دىڭشىياڭ (بۈگۈنكى كۆكخوتىنىڭ جەنۇبى) غا يۆتكەپ، زور قوشۇن

بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېقىنلاشتى ھەمدە ھە دەپسىلا سېپىلدىن ئۆتۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى تالان-تاراج قىلدى. ئۇ يەنە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئاتلىق لەشكەر ئەۋەتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى تەپرىقچى كۈچلەرنى قوللىدى. شۇنداقلا جۇ، چى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى «پارچىلاپ ئىدارە قىلىش» ھۈنرىنى ئىشقا سېلىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئۈندۈرۈۋالماقچى بولدى.

ۋۇدېنىڭ 9-يىلى (626) شەرقىي تۈركلەر 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، سەددىچىنگە كىردى ۋە ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ۋېيخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلدى. تاڭ تەيزۇڭ قوشۇن باشلاپ ۋېيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا سەپ تۈزۈپ، ئۇلار بىلەن تىرك-شەكچى بولدى. تۈركلەر خاقانلىق بويىچە جەنۇبقا ئاتلانغان بولغاچقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىي بوش قالغانىدى، شۇ يىلى 8-ئايدا ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۈرۈھىدىكى ئون نەچچە قەبىلە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈردى. قاراخان خاقان ئەسلىدە يوقۇشاد بىلەن تۇرخان خاقاننى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى باشقۇرۇشقا قالدۇرغانىدى. لېكىن، تۇرخان خاقان قاراخان خاقان بىلەن بىرلىكتە جەنۇبقا ماڭدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يوقۇشادنى قوغلىۋەتتى ھەمدە تۇرخان خاقاننىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۈرۈھى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئۆز قولىغا ئالدى، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ئۆزىنىڭ يېرىم زېمىنىنى يەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنى شىمالدىكى قارارگاھى بىلەن قوشۇپ قولىدىن كەتكۈزۈپ قويدى.

مۇشۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ سەركەردىسى سۈكۈن ئېرىكىن ۋاپات بولۇپ، ئوغلى پۇساد تېكىن تەختكە ئولتۇرغانىدى. ئۇيغۇر، ياغلوقار قەبىلىلىرىدىن ئاتا مىراس

ۋارس سەرکەردىلەرنىڭ چىقىشى مۇشۇنىڭدىن باشلاندى. پۇساد قابىلىيەت جەھەتتە دادىسىنى بېسىپ چۈشەتتى. تارىخىي كىتابلاردىمۇ: «باتۇر ھەم پاراسەتلىك، ئوۋ خۇمار، جەڭگە چۈشسە لەشكەرلەرنىڭ ئالدىدا ماشىدىغان، دۈچ كەلگەن ھەر قانداق دۈشمەننى تارمار قىلالايتتى، شۇڭا ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلاتتى» دەپ يېزىلغانىدى²⁹. پۇسادنىڭ ئانىسى ئۇرىقۇت «مىجەزى چۈس، قەبىلىدىكى ئىشلارنى كەسكىن بىر تەرەپ قىلالايدىغان» ئايال ئىدى³⁰. ئانا-بالا پۇسادلارنىڭ ئىدارە قىلىشى بىلەن «ئۇيغۇرلار روناق تېپىشقا باشلىدى» ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمىيىگى بولدى. پۇساد ئۆزىنى «تىرىك ئىلتە بىر» (ئالپ ئىلتە بىر) دەپ ئاتاىپ، ئورنىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلە ئاقساقاللىرىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى ھەمدە سېلىنغا دەرياسى بويىدىن جەنۇبقا يۆتكىلىپ، تۇغلا دەرياسى ساھىلىغا قارارگاھ قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز ئىتتىپاقداشلىقى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سېلىنغا، ئۇرقۇن ۋە تۇغلا دەرياسى ۋادىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلىدى. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئىسپارەت بۇ رايون، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى سۈيى ئەلۋەك، ئوتلاقلىرى مۇنبەت، نوپۇسى ئەڭ زىچ ئورۇنلاشقان گۈزەل جاي ئىدى. بۇ جايىنى تىزگىنلىگەندە، پۈتۈن شىمالىي قۇملۇقتىكى يايلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى بولاتتى. شۇڭا تۈرك بىلگە خاقان «مەن نۇرغۇن يەرلەرگە قوشۇن باشلاپ باردىم، لېكىن ئۆتۈكەن تېغىدەك ياخشى جايىنى كۆرمىدىم، دۆلەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جاي ئۆتۈكەن تېغى»³¹ دېگەنىدى.

جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى تون يابغۇ خاقاننىڭ كۈچى ئاجىزلاپ قالدى. ئىسپار ئاغلىرىدا تۇرۇۋاتقان سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقىلى ئىبن

پۇرسەتنى غېنىمەت بىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ كوتتۇرۇلۇقىدىن قۇتۇلۇش كويىدا، تۇرا قەبىلىلىرىدىن 70 مىڭ ئۆيلۈك ئادەمنى باشلاپ شەرقتىكى كونا ماكانى (تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبى) غا قايتتى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار بىلەن بىرلەشتى. سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى ئىسيانچى گۇرۇھنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ كۈچى شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىرىكشەلەيدىغان دەرىجىگە يەتتى. مۇشۇلار تۈپەيلى، تۈركلەر يالغۇز قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى دەشتتىن ئۆتۈپ شىمالغا بارغىلى بولىدىغان چېكىنىش يولىنىلا قولدىن بېرىپ قويماي، بەلكى جەنۇب بىلەن شىمالدىن تەڭلا زەربە يەيدىغان ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. تۈرك خاقانلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن شىمالغا ئاتلىنىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. شۇ يىلى قاراخان خاقان يوقۇشادىن 100 مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن شىمالغا ئەۋەتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى پۇساد 5000 ئاتلىقنى باشلاپ، قاراخان خاقان بىلەن مازۇڭشەن تېغىدا جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. يوقۇشاد قاچتى. پۇساد ئۇنى تەڭرىتاغلىرىغا قەدەر قوغلاپ، نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئەسىر ئالدى، ئۇيغۇرلار مۇشۇنىڭ بىلەن جانلىنىپ كەتتى» ۋە «100 مىڭدەك ئادەمى، 50 مىڭدىن كۆپرەك ياراملىق قوشۇنى بولغان»⁽³²⁾ كۈچلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈردى. ئەينى ۋاقىتتا سىرتاردۇشلار تۈركلەرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تۆت شاد قوشۇنىنى تار-مار قىلدى، دېمەك، تۈركلەرنىڭ تۇنجى قېتىملىق شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخان خاقان تولى خاقاننى شەرقتىكى شىد، قومۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن يەنە بىر مەرتىۋە ئاتلاندۇردى، لېكىن بۇ قېتىمقى جەڭدىمۇ ئۇلار قاتتىق يېڭىلىپ قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر، سىرتاردۇش قاتارلىق تۇرا قىسىملىرىنىڭ غەلبىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئارىغا

بۆلگۈنچىلىك سېلىش سىياسىتى تۈپەيلى، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىچىدە پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى، قاراخان خاقانىنىڭ تەسىر كۈچى شىددەت بىلەن تۆۋەنلىدى، جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) دىن كېيىن، تۈركلەر جەنۇبقىمۇ چۈشەلمەي، شىمالغىمۇ چىقالماي، مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

سىرتاردۇشلار قىسىملىرىنى يېتەكلەپ شەرقتىكى موڭغۇل دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ كۈچلۈك بىر قەبىلىگە ئايلاندى. ئىككىنچى يىلى (628) ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرى ئېركىن ئىنەننى خاقانلىققا كۆتۈردى، ئىنەن تۈركلەرنىڭ قايتۇرما زەربە بېرىشىدىن قورقۇپ، خاقانلىقنى ئۈستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، تاڭ تەيزۇڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىنەنگە ئىنچۇ بىلگە خاقان دەيدىغان ئۇنۋاننى بەردى ھەمدە ئۇنىڭغا «جەڭ دۈمبىقى، تۇغ-ئەلەم ئىنئام قىلدى». ئىنەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇ سۇلالىنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىدى ۋە سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى قۇردى. خاقانلىقنىڭ زېمىنى «شەرقتە موغاللارغىچە، غەربتە ئالتۇنتاغقىچە باردى، ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرىپى قۇملۇققا، شىمالىي تەرىپى بۈگۈنكى ئېرگىنە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە تۇتاشتى. ئۇيغۇر، بايرىغۇ، ئاتېئىز، توڭرا، بۆكۈ، ئاقشىد قاتارلىق قەبىلىلەر مۇشۇ خاقانلىققا تەۋە بولدى»^{③③}. شۇنداق قىلىپ، پايانسىز موڭغۇل دالاسى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى دۈشمەن كۈچىنىڭ قولىغا قالدى. ئۇنىڭ بىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇشلار، يەنە بىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر ئىدى. تاڭ سۇلالىسى يىراقتىكى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىسىگە ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بويىچە سىرتاردۇشلارنى يېنىغا تارتىپ، تۈركلەرگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى.

جېنگۇەننىڭ 3- يىلى (629) 100 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان تاڭ قوشۇنلىرى شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا ئۇلار تۈركلەرنى چوغاي تاغلىرىدا پۈتۈنلەي تارمار قىلىپ، قاراخان خاقانى تۇتۇۋالدى. شەرقىي تۈركلەر بىتچىت بولدى، 100 مىڭدىن كۆپ ئادەم تەسلىم بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېرى «چوغاي تاغلىرىدىن چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قەدەر كېڭەيدى»، ئۇلار تۈركلەرنىڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىم جاينى بېسىۋېلىپ، ئۆز چېگرىسىنى سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۆلدى. مۇشۇ يىلى، غەربىي شىمالدىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ تەيزۇڭنى «تەڭرى خاقان» دەپ تونۇدى. مۇشۇ تۈپەيلىدىن «كېيىنچە غەربىي شىمالدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا يوللانغان مۆھۈرلۈك مەكتۇپلاردا تەڭرى خاقان دەپ يېزىلىدىغان بولدى». شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ شىمالىي زېمىنى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قۇتۇلدى ۋە تاڭ سۇلالىسىنى يادرو قىلغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ بىرلىكى شەكىللەندى. شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھالاكىتى ھەر قايسى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن بىۋاسىتە بېرىش-كېلىش قىلالايدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، تۇرا قەبىلىلىرىدە يۈز بەرگەن ئەڭ روشەن ئۆزگىرىش، تۇرالغۇ يەرلەرنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا مەركەزلىشىشى ۋە قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولدى. قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشى جەريانىدا ئۇيغۇرلار شىددەت بىلەن زورايىدى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگىنى بويىچە، شۇ چاغدىكى تۇرالارنىڭ «ئون بەش قەبىلىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تارقاق ھالدا ياشايتتى». سوي

سۇلالىسى دەۋرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ
بېرىمىدىن كۆپرەكى ئازىيىپ كەتكەندى (سۈي سۇلالىسى
دەۋرىدە 42 قەبىلە ئىدى). ھالبۇكى، بۇ 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە،
پەقەت ئون قەبىلىنىڭلا سۈي دەۋرىدىكى نامىنى تاپقىلى بولاتتى.
قالغان قەبىلىنىڭ نامى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى نامى
بىلەن تۈپتىن ئوخشىمايتتى. بۇ ئەھۋال، سۈي-تالك مەزگىلىدە،
تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە غايەت زور كۆلەمدىكى تەشكىللىنىشنىڭ
بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. سۈي دەۋرىدە، تۇغلا
دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئون قەبىلىنىڭ 20
مىڭدىن كۆپ ياراملىق جەڭچىسى بار ئىدى. ناۋادا ئۈچ ئادەمنىڭ
ئىچىدە بىرى ئەسكەر بولىدۇ (ئادەت بويىچە ھەر بەش ئادەمنىڭ
ئىچىدە بىر ئادەم ئەسكەر بولاتتى — تەھرىردىن)، دەپ
ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 60 مىڭ بولاتتى. تالك
سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، يۇقىرىدىكى ئون قەبىلىدىن پەقەت
ئۇيغۇر، بۆكۈ، توڭرا قاتارلىق يەتتە قەبىللا قالدى، بۇلاردىن
يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسلا يۈزمىڭغا يېقىن ئىدى. نوپۇسنىڭ
شىددەت بىلەن ئېشىشى ھەمدە قەبىلە سانىنىڭ ئازىيىپ
كېتىشىدىن ئىبارەت بۇ ھادىسە، نامى يوقىلىپ كەتكەن ئۈچ
قەبىلىنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق كۈچلۈك قەبىلىلەر ئىچىگە سىڭىشىپ
كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. باشقا قەبىلىلەرنىڭ بېرىكىپ
كېتىش ئەھۋالى ھەققىدىمۇ، تالك دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا
ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. ئالايلىق: قوشۇ قەبىلىسى، قۇ
ۋە شۇ قەبىلىلىرىدىكى «ئىككى فامىلىنىڭ بېرىكىشى» ئارقىلىق
شەكىللەندى⁽³¹⁾. چۆبەيۈرك قەبىلىسى چۆبە بىلەن يۈرك
قەبىلىلىرىدىكى «ئىككى فامىلىنىڭ بېرىكىشى» ئارقىلىق
بارلىققا⁽³²⁾ كەلدى. قۇمۇقلار بىلەن ئىزگىلار بولسا ئىككى
قەبىلىدىكى جەڭچىلەرنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىقتى
(30). ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ خىل ئاسسىمىلياتسىيەلىشىش

ھادىسىسى، بىر ياقتىن قەبىلىلەرنىڭ ئۇزۇن مەزگىل ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى تۈپەيلى يۈز بەرگەن بولسا، يەنە بىر ياقتىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مالىمان ۋەزىيەتنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز دۈشمەنلىرىگە بىرلىشىپ تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغانلىقى ۋە تۈرك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر نەتىجىسىدە شەكىللەندى.

تاك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، تۇرا قەبىلىلىرىدە يۈز بەرگەن يەنە بىر روشەن ئۆزگىرىش، ھەرىكەت قىلىدىغان رايونلارنىڭ مەركەزلىشىشى، بولۇپمۇ غەربتىن شەرقكە قاراپ يىغىلىشتىن ئىبارەت بولدى. باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە، تۇرالارنىڭ 42 قەبىلىسى شەرقىي تەرەپتىكى ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە ۋولگا دەرياسى ۋادىلىرىغىچە، ئارىلىقى شەرقتىن غەربكە نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەنۇبىي سىبىرىيە تاغ ئورمانلىقلىرى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى بايقالغانغىچە بولغان زېمىندا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. بۇلاردىن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان 31 قەبىلىدە ياراملىق 88 مىڭ جەڭچى بار ئىدى. ھالبۇكى، ئالتۇنتاغنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان 11 قەبىلىدە ئاران ياراملىق 20 نەچچە مىڭلا جەڭچى بار ئىدى. مەيلى نوپۇس سانى ياكى قەبىلە سانىدا بولمىسۇن، غەربتىكىلەر كۆپ ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، تەدرىجىي بىرلىككە كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تۈركلەرگە قارىتا كۈنساين كۈچلۈك تەھدىت پەيدا قىلىشى ئارقىسىدا قاراخان خاقان ئاساسىي كۈچلىرىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىدى، قۇملۇقنىڭ شىمال تەرىپى قۇرۇق قىلىنىپ قالدى، مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى، غەربتىكى تۇرالار شەرقكە كۆچتى. بولۇپمۇ، جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقكە كۆچۈشى بىلەن، تۇرالارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي قۇملۇق/بايقال

رايونغا توپلاشتى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى بىراقلا تۆت-بەش يۈز مىڭغا، ئەسكىرى كۈچى 200 مىڭغا يەتتى (37). بۇ ئەھۋال، تۈرك خاقانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ تېزلەتتى ۋە ئۇلارغا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش شەرت-شارائىتىنى ھازىرلاپ بەردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپتىكى تۇرالارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلى تەرەققىياتى، ئاساسلىقى ئوخشاش بولمىغان قەبىلە، ئۇرۇقلار ئارا ئۇلارنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىشى ۋە تۆۋەنلىشىدىكى ئۆزگىرىشلەردە شۇنداقلا ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلەندى. غەلبە بىلەن تاملانغان ئۇرۇشلار قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ سىياسىي ئورنى ۋە ئىقتىسادىي كۈچىنى تېز سۈرئەت بىلەن زورايتتى، چارۋىچىلار بولسا ئۇرۇش جەريانىدا كۈنساپىن نامراتلاشتى ۋە خاراب بولدى. كۆچۈش ۋە بىرىكىش نەتىجىسىدە، ئەسكىرىي كۈچنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ئۇرۇشتىكى يېڭىش-يېڭىلىش، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئورنىدىكى يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى قايتىدىن بەلگىلەيدىغان ھالەت كېلىپ چىقتى. مۇشۇ تۈپەيلىدىن، شەرقىي تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، «پەقەت ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارلا ھەممىدىن كۈچلۈك» بولغان يېڭى ۋەزىيەت شەكىللەندى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇرۇش ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە جەمەتلەرنىڭ ئورنىدىكى پەرقلەرنى پەيدا قىلدى. ئادەتتىكى ئۇرۇقلار ئادەم ۋە مال-مۈلۈك جەھەتتە زىيان تارتقانلىقى ئۈچۈن بارغانسېرى ئاجىزلىدى، قەبىلە باشلىقلىرى تۇرۇشلۇق ئۇرۇقلار بولسا، زور مىقداردا غەنىمەت ئالغان بايلىق ۋە ئەسىر ئېلىپ قۇل قىلغان ئادەملەرنىڭ تولۇقلىنىشى تۈپەيلى ئۈزلۈكسىز زورايدى ھەمدە باشقا قەبىلىلەرنىڭ شىلىشىگە مىنىۋېلىپ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىدىغان بولدى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە، ياغلقار ئۇرۇقىدىن بولغان سۈكۈن ئۇيغۇر قەبىلىسىگە باشلىق بولۇپ، ئۆزىنى ئېرىكىن دەپ جاكارلىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدا، سۈكۈن ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى پۇساد ئولتۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياغلقار ئۇرۇقى ھۆكۈمران ئۇرۇقتىن بولۇپ قالدى.

جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627) پۇسا، 5000 ئائىلە قوشۇن بىلەن تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى تارمار قىلىپ، «ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئەسىر ئالدى»، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىر كۈچى زورايىدى، نەتىجىدە پۇساد تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۆزىنى ئالىپ ئىلتىبىر دەپ ئېلان قىلدى، ئۇرۇن جەھەتتىمۇ باشقا قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. دېمەك، ئۇرۇش سىنىپ بولۇپ بۆلۈنۈش قەدىمىنى تېزلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇر، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلە ئاقساقاللىرىدا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئەۋج ئالدى. ئوخشاش بولمىغان قەبىلە ئاقساقاللىرى تۈرك خاقانلىقىدىكى ئەمەل نامىنى قوللىنىپ، يۇقىرى-تۆۋەن ۋە قاراملىق مۇناسىۋەتلىرىنى پەرقلىنىدىغان بولدى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى چەك-چېگرا تېخىمۇ بۇزۇلدى، يېڭى ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى شەكىللەندى. شۇنداق قىلىپ، تۇرالار جەمئىيىتىدە، ئاشىنا ئۇرۇقىدىكىلەر بىلەن باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن زۇلۇم ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشلىرىدىن سىرت، ھەر قايسى ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىمۇ ھوقۇق-مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى يۈز بەردى. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى ئىچىدىكى بۇ خىل زىددىيەت، تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ داۋاملىق تەرەققىي قىلدى، بۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ئىلتەبەرلىرى بىلەن سىرتاردۇش خاقانلىقى ئارىسىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىشتا ئىپادىلەندى.

4. سىرتاردۇشلار بىلەن ھاكىمىيەتلىك

تالىشىش

سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار ئاران 11 قەبىلە بولۇپ، ئادەم سانى 60—70 مىڭ ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، سىرتاردۇشلار شەرقىدىكى قەدىم ماكانغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئىنەن خاقان قارارگاھىنى تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىدى. بۇ سۈيى

ئەلۋەك، ئوتلاقلىرى مۇنبەت، ئەڭ ياخشى قىشلىق ئوتلاق بولۇپ، ئەزەلدىنلا ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان گۈزەل جاي ئىدى. سىرتاردۇشلارنىڭ نەچچە 100 مىڭ ئادەم بىلەن بۇ يەرگە كېلىشى بىلەن، ئوتلاقتا قىستاڭچىلىق يۈز بەردى، ئەلۋەتتە ئەسلىدە مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتلاق تاللىشىش زىددىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى ئوخشاشلا تۇغلا دەرياسى ساھىلىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان قەبىلىلەر ئىچىدىكى ھاكىمبەگلىك ئورنى سىرتاردۇشلارنىڭ خاقانى ئىنەننىڭ قولىغا ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. پۇساد ئىنەنگە پۇقرا بولۇشقا ھەرگىز ئۇنىمايتتى، لېكىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تېخى سىرتاردۇشلاردەك كۈچلۈك بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئۇلار بىلەن ئەڭ تۇرالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھېلىقى زىددىيەتلەرنىڭ دەرھال پارتلاپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، شۇ چاغدا ئورتاق دۈشمەن ھېسابلانغان تۈرك خاقانى قاراخان خاقان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلارغا خىرىس قىلىپ تۇرماقتا ئىدى، ئۇنىڭ ھەدىسىلا شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ۋە تۈركلەردىن كېلىدىغان خەۋپ تۈپەيلى سىرتاردۇش خاقانلىقىغا يېقىنلىقىغا مەجبۇر بولدى.

جېنگۈەننىڭ 4-يىلى (630) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقىتىپ، قاراخان خاقاننى تۇتۇۋالدى، شەرقىي تۈركلەردىن كېلىدىغان خەۋپ تۈگىدى، ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ بىرلىك ئاساسىمۇ، مۇشۇنىڭغا ئەگىشىپ غايىب بولدى. بىراق، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا سادىر بولغان قىستاڭچىلىق مەۋجۇت بولۇپ نۇرپۈەردى. ئەسلى ئۇيغۇر

ئىتتىپاقداشلىقىدىكى بەزى قەبىلىلەر، ئوتلاقنىڭ كەمچىل بولۇشى، چارۋىچىلىقنىڭ كاساتلىشىشى، چىدىغىلى بولمايدىغان نامراتلىق تۈپەيلى، ئۆزلىرىگە ھاياتلىق يولى ئىزدەپ، تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىشقا باشلىدى. جېنگۈەننىڭ 4 - يىلى 9-ئايدا، توققۇز ئوغۇزلاردىكى ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەر پۈتۈنلەي پىتراپ كەتتى، يەنىلا چارۋىچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە ئامالسىز قالغان نەچچە ئونمىڭ ئادەم بىراقلا جەنۇبقا يۆتكىلىپ، سەددىچىندىن ئۆتتى-دە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى بۈگۈنكى سەنشىنىڭ شىمالىدا دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى ③⑧. جېنگۈەننىڭ 6 - يىلى (632) چۆبە يۈرەكلەر قەبىلىسىدىن 6000 نەچچە ئوتۇن جەنۇبقا كۆچۈپ سېپىلدىن ئۆتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنى خېشى كارىدورىدا چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇشقا ئورۇنلاشتۇردى ③⑨.

سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ ئوتلاقلارنى تارتىۋېلىش، سىرتاردۇش ئىنەن خاقاننىڭ دۆلەت سىياسىتى بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقاقتىدىن كېيىن، تەسلىم بولغان تۈرك قوۋمىدىن 100 مىڭدەك ئادەمنى ئىچكىرى رايونلارغا كۆچۈرۈپ، سېپىلنىڭ ئىچى تەرىپىگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇردى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ھېچكىم قالمىدى. سىرتاردۇشلار مۇشۇ كاۋاكتىن پايدىلىنىپ جەنۇب تەرەپكە كېڭەيدى ۋە چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا قەدەر بېرىپ چارۋا باقتى، نەتىجىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئوتلاق يېتىشمەسلىك ئەھۋالى پەسكويغا چۈشتى. لېكىن بۇ ئىش تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى تالىشىدىغان زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شەرقىي تۈركلەر ھالاك بولغاندىن كېيىن، شاد ئاشىنا سىر «غەربىي چېگرىنى قوغداپ» كونا سەلنەنەتنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈپ بەرگەن بولدى. كىچىك بەگزادە چۆبە خاقان نەچچە ئونمىڭ ئادەمنى باشلاپ ئالتۇنتاغ (ئالتاي تاغ تىزمىلىرى) نىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، «ھە دېسىملا سىرتادۇشلارنى تالان-تاراج قىلدى». ھالبۇكى، تۈركلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ تەسلىم بولغان 100 مىڭدەك ئادىمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھامىيلىقىدا «شىددەت بىلەن كۆپەيدى». «ياراملىق 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولدى» . ئۇلار گەرچە سېپىلنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى مۇنبەت يايلاقلارنى ماراپلا يۈردى. بۇ دۈشمەن كۈچلەرنىڭ ھەممىسى بىر بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى توستى. بىراق، جېنگۈەننىڭ 9-يىلى (635) غا كەلگەندە، سىرتاردۇشلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا غەربىي تۈركلەردىن سى ياغۇ خاقان بىلەن ئاشناسىرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلدى، چېگرىنى تېخىمۇ غەربكە كېڭەيتىپ، «ھۇنلارنىڭ قەدىم جاينى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ، ياراملىق قوشۇنلىرىنىڭ سانىنى 200 مىڭغا يەتكۈزدى» .

تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن سىرتاردۇشلار ئارىسىدىكى بىرلىكنىڭ ئاساسىمۇ تەڭلا غايىپ بولدى. سىرتاردۇشلار «سېپىلنىڭ شىمالى بوش قالغان» پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ئوبدانلا ئوڭشۋالدى ۋە تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ زېمىنى قىلىپ ئايرىۋالغان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قولغا ئالدى. بۇ ئەھۋال تاڭ تەيزۇڭنى «ئۇلار كۈچىيىپ كېتىپ، ماڭا بالا-قازا ئېلىپ كېلەمدۇ. نېمە» دەيدىغان غەم-ئەندىشىگە گىرىبتار قىلىپ قويدى، نەتىجىدە ئۇ، سىرتاردۇشلارنىڭ يېيىنى قىرقىش كويىغا چۈشتى. بۇنىڭدىكى تاكىتىكىنىڭ بىرى، سىرتاردۇشلار بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زىددىيەتنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش؛ يەنە بىرى سېپىلنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي تۈرك پۇقرالىرىنىڭ

قولى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تارتىۋېلىش بولدى. سىرتاردۇشلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمى بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى، قارام بولغان قەبىلىلەرنى دەھشەتلىك يوسۇندا بوزەك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى يۇلاپ-تالاپ قۇل ئورنىدا ئىشلەتتى(40). ناھايىتى كۆپ تۇرا قەبىلىلىرى ئۇلارنىڭ قىلمىشىغا چىداپ تۇرالماي تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ ئوخشاشلا قىينالدى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكىدىن ھېچقاچە ياخشى بولۇپ كېتەلمىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ زىددىيىتى كۈنساين كەسكىنلەشتى، قەبىلە ئاقساقىلى پۇسادنىڭ بىرەر ئىش قىلىشقا تەمشەلمەسلىكىدىكى بىردىنبىر سەۋەب، چوڭ دۆلەت بولغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەقسەت-مۇددەئاسىنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىدىن ئىدى.

سىرتاردۇشلارنىڭ خاقانى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، بۇ ئارقىلىق قول ئاستىدىكىلەرنى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە، چېنگۈەننىڭ 16-يىلى (642) «3000 تۇياق ئات، 38 مىڭ پارچە سۆسەر تېرىسى، كەھرەۋا، ئەينەك قاتارلىق سوۋغات» بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قۇدا چۈشتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنى سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتۈش ئۈچۈن، دەسلەپتە شىن شىڭ مەلىكىنى بېرىمەن دەپ ۋەدە قىلىپ، كېيىن لەۋزىدە تۇرماي، ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلدى. ئۇ بۇ ئىشتا «بۈگۈن مەن ئۇنىڭ ئوي قىلىش تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئىززەت-ھۆرمىتىگە تەگدىم، بەدۋىيلەر (ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى) مېنىڭ بۇ قىلىقىمدىن خەۋەر تاپقان ھامان، سىرتاردۇشلارنىڭ ئۈچەي-ھارنىنى چوۋۇۋۇۋېتىدۇ» دېگەنلەرنى كۆڭلىگە يۈككەندى(41). بۇ چاغدا پۇساد ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئوغلى تومىد ئۇلۇغ

ئىلتەبىر تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ سىرتاردۇشلارنىڭ چوڭ دۆلەتنىڭ ياردىمىدىن قۇرۇق قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشلاپ ئاشكارا رەۋىشتە ئۇلار بىلەن دۈشمەنلەشتى ۋە سىرتاردۇشلار ئىگىلىۋالغان ئوتلاقلارنى قايتۇرۇۋالدى. جېنگۈەننىڭ 14-يىلى (640) دىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭ ئاشنا سىمۇغا سېپىلىنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان 100 مىڭ تۈركنى باشلاپ شىمالغا كۆچۈشكە ۋە سىرتاردۇشلارنىڭ قولىدىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىنى تارتىۋېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. سىرتاردۇشلار 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ جەنۇبقا يۆتكىلىپ، تۈركلەرگە زەربە بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئىككى تەرەپنىڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇرۇشلىرى توختىماي داۋام قىلدى. جېنگۈەننىڭ 20-يىلى (646)، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقلى تومىد پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، بۆكۈ، توغرا قەبىلىلىرىنى يېتەكلەپ سىرتاردۇشلارنىڭ خاقانى دومى خاقان تۇرۇشلۇق قارارگاھقا ھۇجۇم قىلدى، دومى خاقان قارام قەبىلىلەرنى باشلاپ دەرھال ياردەمگە كەلدى، دەل ئىككى تەرەپ قەھرىلىك ئېلىشىۋاتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى سەددىچىن سېپىلى ئېتىكىدىكى لياڭجۇ، دەيجۇ، يىڭجۇ ئايماقلىرىدىن «نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى ۋە سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلدى»، سىرتاردۇشلار «قالايىمقانلىشىپ مەغلۇپ بولدى». دومى خاقان مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا قېچىپ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى يۈنجۇڭ دېگەن جايدا تۇرۇشلۇق ئاشنا سۈكۈننىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئاتتى. تومىد ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن تاكى يۈنجۇڭغا قەدەر قوغلاپ بېرىپ، ئاشنا سۈكۈننىڭ قىسىملىرىنى يەڭدى ۋە دومى خاقاننى شۇنداقلا ئۇنىڭ پۈتۈن جەمەتىنى قويماي قىرىپ تاشلىدى. مۇشۇ جەڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مەركىزىي يايلاقلىرىنى پۈتۈنلەي

تىزگىنلىدى. باشقا رايونلاردا تۇرۇۋاتقان سىرتاردۇشلار تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ ياركول يايلىقىغا قېچىپ بارغان 70 مىڭ ئادەم ئىنەن خاقاننىڭ جىيەنى دومىنى خاقان قىلىپ كۆتۈرۈپ، يېڭىباشتىن قوراللىنىپ شەرقكە ئاتلاندى ھەمدە ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كونا ماكانىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا سىرتاردۇشلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قالغان ئىككى تارمىقىدىكى نەچچە ئونمىڭ ئادەم تېكىن تارخان بىلەن ئاپونىڭ باشچىلىقىدا دومىنى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى زور دەرىجىدە ئەندىشىگە سالدى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاقساقاللار « دومىنى كەپتۇ دەسە، قورقۇپ جېنى چىققۇدەك بولاتتى» ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنى توسۇپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. تاڭ سۇلالىسىدىكى ۋەزىرلەرمۇ سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنىڭ ئۆتۈكەن تېغىغا قايتىپ بېرىپ، قايتا دۆلەت قۇرۇپ قېلىشى ۋە يېڭىباشتىن « قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى بالايى-ئاپەت» بولۇپ شەكىللىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تاڭ تەيزۇڭ سەركەردە لى شىجىنى قوشۇن باشلاپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جايغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سىرتاردۇشلارغا تاقابىل تۇرۇشىغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا سىرتاردۇشلاردىن تېكىن تارخان بىر قىسىم ئادىمى بىلەن لى شىجىغا تەسلىم بولدى، دومىنىمۇ ئۆزى يالغۇز ھالدا ئۇيغۇرلار تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ تاڭ سەركەردىلىرىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لى شىجى دومىنىنى تۇتقۇن قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭ باشقا ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە «ئىلىگىرى-كېيىن بولۇپ 5000 دىن ئارتۇق ئادىمنى ئۆلتۈرۈپ، 30 مىڭدىن كۆپ ئەر-ئايالنى ئەسىر ئالدى» (12).

ئارقىدىنلا ئاپونىڭ نەچچە ئونمىڭ ئادىمىنى تارماقلىنىپ،

«مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ يېشىنى كېسىپ، شىمالغا ئىككى يۈز چاقىرىمغىچە قوغلاپ باردى» (13)، شۇنىڭ بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقى ئۈزۈل-كېسىل ھالدا بولدى.

5. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ۋە يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى

سىرتاردۇشلارنىڭ ھالاكىتى موڭغۇل دالاسىدىكى سىياسىي ۋە زىيەتتى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھىنى تۇغلا دەرياسى ساھىلىدىن ئۇرۇقۇن دەرياسى بويىدىكى قارا بالغاسۇن دېگەن يەرگە يۆتكىدى. بۇ سۈيى ۋە ئوت-چۆپلىرى مول، قىشلىق يايلىقى ئوبدان، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قىسىم ئاھالىسى بار دەريا جىلغىسى ئىدى. بۇ يەر بىر چاغلاردا ھۇنلارنىڭ شاھانە قەسىرلىرى، ئاۋارلارنىڭ ئوردىسى، تۈركلەرنىڭ قارارگاھى ئورۇنلاشقان يەر ئىدى. مۇشۇنداق بىر يەرنى ئىگىلىگەندە، دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئاساسىنى ياراتقىلى بولاتتى.

لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ دەرھاللا بىر مۇستەقىل خاقانلىقنى قۇرۇپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز كۈچىنىڭ چەكلىكلىكى ۋە ئەتراپىدىكى ۋەزىيەت، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالغا قاراپ ئىلگىرلىشى قاتارلىق ئەھۋاللار، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى تومىدىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش خىيالىغا توسالغۇ بولۇپ تۇراتتى.

تاڭ سۇلالىسى گەرچە ئون يىل ئەجىز قىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى يوقاتقان ھەمدە ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ئىتتىپاقداش بولغان بولسىمۇ،

لېكىن تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە بىر كۈچلۈك خاقانلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ھەرگىز خالىمايتتى ۋە مۇنداق بىر خاقانلىقنى كۆرەر كۆزى يوق ئىدى. ئۇ ئۆز نەسىر كۈچىنى بىۋاسىتە ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يەتكۈزۈشنى ئويلايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇرقۇن دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھىنىڭ يېنىغا يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، ئۇ يەرگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى ۋە قوشۇن تۇرغۇزدى. قۇملۇقنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنى تەسىس قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەقسىتى پارچىلاپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ بۇ رايونغا ئەبەدىلئەبەد ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىدى. ئەپسۇسكى، قۇملۇقنىڭ شىمالى پايانسىز، يول بەكمۇ يىراق ئىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىنى ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان چەكسىز قۇم دېڭىزى ئايرىپ تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرنى بىۋاسىتە تىزگىنلەپ تۇرالىغۇدەك يېتەرلىك كۈچى يوق ئىدى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئوچۇقتىن-ئوچۇق تىركىشەلمەيتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باشقۇرىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى. بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئىدى. تومىد ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارى، ھەم ئۆزىنىڭ ئاتىغىنى بويىچە مۇشۇ ئىتتىپاقنىڭ خاقانى ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالدىن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ھەم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىدىغان زېددىيەتنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى

بولاتتى. جېنگۈەننىڭ 20 - يىلى (646) دىن تاكى كەيياۋنىڭ 2 - يىلى (682) غا قەدەر بولغان ۋاقىت، بىر ياقىتىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى زېمىننىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئايمىقىنىڭ قولىدا تۇرغان ۋاقتى، يەنە بىر ياقىتى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشىغا تەييارلىق كۆرگەن ۋاقتى بولدى. 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تۇرا قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنى يادرو قىلغان ئاساستا ئۆزئارا بىرىكىش قەدىمىنى تېزلەتتى، بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىش يولىدا تاكى 682 - يىلى قايتا گۈلدىگەن تۈركلەرنىڭ بۇ ئىشقا بەرھەم بەرگىنىگە قەدەر تېزلىك بىلەن راۋاجلاندى.

سىرتاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى قىرىپ تاشلاندى، ئەسىرگە ئېلىندى ياكى تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ جېنىنى ساقلاپ قالدى. باشقا تۇرا قەبىلىلىرى بەس-بەس بىلەن قۇرۇق قالغان ئوتلاقلىرىنى تارتىۋېلىشنىڭ كويىغا چۈشتى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ ئورمانلىق رايونىدا ياشايدىغان بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرى شىمالغا يۆتكىلىپ ياكى جەنۇبقا كۆچۈپ بۇ دەنالاشقا قاتناشتى، ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشتى، يايلاق يەنە بىر مەرتىۋە مالىمانچىلىققا دۇچ كەلدى. ئۇيغۇرلار گەرچە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگلەردىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھە دېگەندىلا سىرتاردۇشلارنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلمەيتتى. تومدىنىڭمۇ بۇ خىل قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاشقا كۈچى يەتمەيتتى. تىنچلىقنى ۋە تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يايلاقتىكى ھەر قايسى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى بولغاچقا، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە ئارقا-ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ ئىشقا ئارىلىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. نەتىجىدە تاڭ تەيزۇڭ جېنگۈەننىڭ 20 - يىلى (646) ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ تالاش-تارتىشنى بىر تەرەپ قىلماقچى بولدى. ھەر

قايسى تۇرا قەبىلىلىرىمۇ بەس-بەستە ئادەم ئەۋەتىپ «ئەل بولۇشنىڭ كويىدا بولدى»، «تەڭرىگە بەيئەت قىلىپ، ئەمەل ئېلىش» نەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. جېنگۇەننىڭ 20-يىلى (646) 9-ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ يېنىدىكى لىڭجۇ (بوگۇنكى نىڭشىيانىڭ لىڭجۇ دېگەن يېرى) ئايمىقىغا بېرىپ، ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشتى. «تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئېرىكىلىرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەردىن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ لىڭجۇ ئايمىقىغا يېتىپ كەلگەنلەر مىڭ ئادەمگە يەتتى»، ئۇلار ئەل بولمىز دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى ھەمدە تاڭ تەيزۇڭنى «تەڭرى خاقان» دەپ مەدھىيىلىدى. 12-ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلىتىرىشى (سەركەردىسى) تومىد ھەر قايسى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى باشلاپ چاڭئەنگە كەلدى ۋە تاڭ تەيزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ سوۋغا-سالام بەردى ۋە ئۇلارنى ھەشەمەتلىك كۈتۈۋالدى. تاڭ تەيزۇڭ لەنفاڭ سارىيىدا كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، «مەھكىمىدىكىلەرگە ھەر بەش كۈندە بىر قېتىم شۇنداق قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى» ھەمدە ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا زىياپەت بېرىشنى ئورۇنلاشتۇردى. تومىد ۋە ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى باياشادلىقنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، بولۇپمۇ ھەيۋەتلىك چاڭئەن شەھىرى، ئاۋات كوچا ۋە بازارلار، ھەشەمەتلىك قەسىر-سارايلارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بولغان تەلپۈنۈشى كۈچەيدى. جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) غا كەلگەندە، تاڭ ھۆكۈمىتى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەردىمۇ تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنى قۇردى. ئۇيغۇر قاتارلىق چوڭ قەبىلىلەردە تۇتۇق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىندى. قوشۇ قاتارلىق كىچىك قەبىلىلەردە ئايماق قۇرۇلدى ۋە ئۇلار ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماققا بۆلۈندى (قوشۇمچە

جەدۋەلگە قارالسۇن). «قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋالىيلىققا، ئايماق بەگلىكىگە تەيىنلەندى، ئۇلارغا ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۈردۈن، كىمخاب تونلار ئىنتايىم قىلىندى» (44). بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ئارىسىدا «تەڭرى خاقان يولى» دەيدىغان بىر يول ئېچىلىپ، 68 يەرگە ئۆتەڭ سېلىندى، ئۆتكەن-كەچكەن ئەلچىلەرنى تەمىنلەش ئۈچۈن، بۇ ئۆتەڭلەردە ئات-ئۇلاغ، گۆش ۋە ھاراق-شارابلار تەييارلىنىدىغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى تېخى ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىگە ھەر يىلى تارتۇق ئورنىدا سۆسەر تېرىسى تاپشۇرۇشنى بەلگىلىدى. بۇ تارىخ بىنا بولغاندىن بۇيان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ ھۆكۈمەت مۇئەسسەسىلىرىنى تۇنجى قېتىم قۇملۇقنىڭ شىمالىدا يولغا قويۇشى ئىدى.

تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىقى تۈركلەر ۋە سىرتاردۇشلارغا قارىغاندا ئىلغار ئىدى. ئۇ بويىنىدۇرۇۋالغان مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتتى، ئۇلارغا ئالۋان-ياساق سالدى. (45)، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇش ئايماقلىرىنىڭ ۋالىيلىقى ۋە ئايماق بەگلىكىگە بەلگىلەپ، ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى داۋاملىق بىر تەرەپ قىلىۋېرىشىگە يول قويدى. بۇنىڭدىن سىرت، تاڭ ھۆكۈمىتى تۇرا ئاقسۆڭەكلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېنىغا تارتتى. ئوتۇغات نامى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ «پادىشاھ ۋە پۇقرالىق ئورنى» نى بېكىتىپ، ئۇلارغا ئالىي مەرتىبە ۋە چوڭ مۇكاپات ئۇسۇلى بىلەن مۇئامىلە قىلدى، قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇش، ئىچكى نىزالارنى تىنچىتىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل بولدى. شۇ سەۋەبتىن تاڭ ھۆكۈمىتى ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدا مەھكىمە، ئايماق

تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ
 ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئېنىق بېكىتتى (۱۶). قەبىلىلەرنىڭ
 ئوتلاقلىرى ۋە چارۋا باقىدىغان چېگرىسىنى قايتىدىن ئايرىپ
 بەردى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى تالاش-تارتىشنى تىنچىتتى،
 يايلاقتىكى تىنچ ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى ساقلاپ، مۇتلەق كۆپ
 ساندىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۈزۈندىن بېرى تىنماي كۆچۈپ
 يۈرۈش ئاۋازچىلىكىدىن خالاس قىلىپ، ئۇلارنى پايانسىز
 موڭغۇل دالاسىدا نىسبەتەن مۇقىم چارۋىچىلىق بىلەن
 شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. تاڭ سۇلالىسى يۈكسەك
 دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان فېئوداللىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت
 بولغاچقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە،
 قۇللۇق تۈزۈمگە قارشى بەزى تەدبىرلەرنىمۇ يولغا قويدى.
 مەسىلەن، ئادەملەرنى بۇلاشقا قارشى تۇردى، ھەرقايسى
 قەبىلىلەرگە قۇللارنى قايتۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى (۱۷).
 بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى.
 جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ
 قوشۇنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن قايتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر
 ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىمۇ قۇملۇقنىڭ
 جەنۇبىدىكى قەدىمكى تەڭرىقۇت كۈرەسىگە (بۈگۈنكى كۆكخوت
 شەھىرىنىڭ غەربىگە) كۆچۈرۈپ كېلىندى، لى سۇ دېگەن كىشى
 قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلىنىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئالتە
 مەھكىمە بىلەن يەتتە ئايماقنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولدى.
 قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن،
 (كۆكخوت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدە) تەڭرىقۇت
 قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ
 چوڭ قوشۇنى قايتىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ
 ئاقساقىلى تومىد پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىنى خاقان دەپ
 جاكارلىدى ھەمدە شەرق بىلەن غەربنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش

ئۈچۈن، ئوك-سول شادلارنى بەلگىلەپ، تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىگە ئوخشاش تۈزۈملەرنى تۇرغۇزۇپ چىقتى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرگە ھاكىمبەگ بولدى (18). ھەر قايسى تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى بەرگەن ۋالىيلىق، قورۇقچىبەگلىك ئەمەل-مەنەپلەرنى قوبۇل قىلىشى، يەنە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى بىلەن تاڭ تەيزۇڭنىڭ «تەڭرى خاقان»لىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى خاقانلىق دەپ ئاتىشى ۋە ئۆزلىرىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھاكىمبەگى دەپ جاكارلىشى، شەك-شۈبھىسىز ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىشى، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن مۇستەقىل بولغان دۆلەت قۇرۇپ چىقىش مۇددىئاسىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيتتى. مۇنداق ئەھۋالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىلەن زىددىيەت كېلىپ چىقاتتى. بىراق، تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىنتىلىشلىرىگە كەڭ قورساقلىق بىلەن سۈكۈت قىلدى. كېيىنچە بۇ سىياسەتنى غەربىي تۈركلەرگىمۇ ئىشلىتىپ، يەرلىك ئاقساقاللارنىڭ يېرىم مۇستەقىل ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. كەڭ قورساقلىق بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشتەك بۇ خىل سىياسەت، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنىڭ مىسلىسىز كېڭىيىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىدى. ئەلۋەتتە، كەڭ قورساقلىق تۇتۇپ تۇرۇش سىياسىتىنىڭ كىچىككىنە بىر تەرىپى ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىزگىندىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، سىياسىي ۋاسىتىلەرنى ئىشقا سېلىپ ئۇلارنى ئاجىزلىتاتتى ۋە ئىسكەنجىگە ئېلىپ چەكلەپ تۇراتتى.

جېنگۈەننىڭ 22-يىلى (648)، تاڭ ھۆكۈمىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي شىمالدىكى قىرغىزلار يۇرتىدا خاككاس تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، قەبىلە ئاقساقاللىرىغا خاككاس ۋالىيىسى، ئوڭ قانات ياساۋۇللار سانغۇنى دېگەن ناملارنى ئوتۇغات قىلدى ۋە ئۇلارنى يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. قىرغىزلار ئۆز ۋاقتىدا «نەچچە يۈز مىڭ ئادىمى، 80 مىڭ ياراملىق قوشۇنى بار»⁽¹⁹⁾ ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ تۇرالايدىغانلاردىن ئىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن بۇرۇن سىرتاردۇشلارغا قارام بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا تەۋە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ ھۆكۈمىتى قىرغىز ئاقساقاللىرىغا ئوتۇغات نام بېرىپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى سالىدى. شۇ يىلى تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر كونا رەقىبى، ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدا تۇرۇشلۇق شىرقىي تۈركلەرنىڭ قالدۇقلىرىدىن بولغان چۆبە خاقانىنىڭ قېشىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، باش-كۆزىنى سىلاپ ئۇنى پۈتۈن قوۋمى بىلەن ئۆتۈكەن تېغىغا يۆتكىدى ۋە ئۇ يەرگە لاڭشەن تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ چۆبەنى مۇشۇ مەھكىمىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چۆبەنىڭ قول ئاستىدا نەچچە ئونمىڭ ئادەم بار ئىدى، ئۇنى ئۇيغۇرلارغا ئىنتايىن يېقىن بولغان رايونغا يۆتكەشنىڭ ئۆزىلا، ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز قىسمىنى ئاجزىلىتىش ئۈچۈنمۇ كۆپ باش قاتۇردى. چىنگۈەننىڭ 22-يىلى (648) 3-ئايدا، ئۇيغۇرلارنىڭ دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى قارىمىقىدىكى كورلەمۇر قەبىلىسىنى 2000 چاقىرىمدىن كۆپ يىراقلىقتىكى لاک دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارغا يۆتكەپ (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چىتا رايونى)، ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يېڭىدىن «دۈلۈڭ ئايىقى» تەسىس قىلدى⁽²⁰⁾، يەنە «دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق قۇرقانلارنى ئايرىپ

چىقىپ، شۈەنجۆ ئايمىقى قۇردى» (51) ھەمدە ياغلۇقار ئۇرۇقىدىن بولمىغان ئاقساقاللارنى سانغۇن قاتارلىق يۇقىرى مەنەپلەرگە تەيىنلەپ، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى پارچىلىدى.

ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ئاساسەن ئالتۇنتاغنىڭ شەرقى، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي رايونىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى قۇرقانلار، ئالتۇنتاغدىكى قارلۇقلار ۋە تاڭنۇر تېغىدىكى باسىملار ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدا ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى قەبىلىلەرمۇ، تۇرۇشلۇق جايىنىڭ قىستاڭلىقى تۈپەيلى يۈز بېرىدىغان كۆچ-كۆچ ۋە ئىچكى ئىزالار سەۋەبىدىن ياقا يۇرتلاردا ئايرىم ياشاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدىن تەدرىجىي ھالدا ئايرىلىپ كېتەتتى. ئالايلىق: ئىزگىلەرنىڭ بىر قىسمى شەنشىنىڭ دەيجۇ (بۈگۈنكى دەيشەن ناھىيىسى) ئايمىقىدا يەر تېرىتتى (52). يەنە بىر قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ياشايتتى (53). قوشۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئىدى، يەنە بىر بۆلمىكى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى گاۋلەن ئايمىقىدا تۇراتتى (54). بۇنىڭدىن باشقا يەنە چۆبە، ھۇن قەبىلىلىرىمۇ جەنۇب بىلەن شىمالدا ئايرىم تۇرمۇش كەچۈرەتتى. مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدىغىنى، بۇ قەبىلىلەر ئىچىدە تارىم، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچكى رايونىدا تۇرۇۋاتقانلار ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا كىرمىگەنلەر ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەردىمۇ گۇمان بار ئىدى، ئۇلارنىڭ پۇرسەت تاپسىلا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. تومىد ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە ئوخشاش بىر خاقانلىقنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن «مەنەپدارلارنى تەيىنلىدى، تۈركلەرگە ئوخشىتىپ تاشقى

ۋەزىردىن ئالتىننى، ئىچكى ۋەزىردىن ئۈچىنى بەلگىلىدى، ۋالىي، سانغۇن، ئەمىرلەشكەر دېگەن ناملارنى بەردى» (تەڭ). قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرى بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋالىي، ئايماق بەگلىرى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇلار ئىككى ئارىدا داۋالغۇيتتى، كىمگە مايىل بولۇش، كىمگە مايىل بولماسلىقتا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىككى تەرەپنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ئۈستۈنلۈك ۋە ئاجىزلىقىغا قاراپ ئىش كۆرەتتى. تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى نامدا پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدىكى قىرغىز، قۇرقان قاتارلىقلارنى ھەمدە تۈركلەردىن بولغان چۆبە خاقانىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى باشقۇراتتى، ئومۇمەن، ئۇ ئۇيغۇرلار بىلەن روبىرو بولالايدىغان ئەھۋالدا ئىدى. تومىد گەرچە مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن مۇستەقىل بولالغۇدەك مادار يوق ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى پەقەتلا چېچىلاڭغۇ ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدەدىنلا ئىبارەت ئىدى، خالاس. شۇنداقلا ئۇ تاڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قول ئاستىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئىدى. ئۇنىڭدا تېخى ھەقىقىي خاقانلىق شەكىللەنمىگەن ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالدا قىلىدىغان ئىشى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەر، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بۇ ئۈچ كۈچنى قانداق قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇش مەسىلىسى ئىدى. غەربىي تۈركلەرنى تىزگىنلىيەلسە، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرىمۇ تەبىئىي يوسۇندا ئۇنىڭغا بويسۇناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى؛ ئۇيغۇرلارنى تىزگىنلىيەلسە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى

قەبىلىلەرنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولاتتى؛ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرىنى تىزگىنلىيەلمەسە، ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، «شىمالىي دەرۋازا» نى قوغدىغىلى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا ئاتلىنىشىنى توسۇۋالغىلى بولاتتى. بۇ ئۈچ كۈچنى تىزگىنلەشتىكى ئاساسلىق چارە، ستراتېگىيە جەھەتتە ئۇلارنى ئۆزئارا قايسىدىغان قىلىپ قويۇش، تاكتىكا جەھەتتە ھەر تەرەپتىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارچىلاپ تۇرۇپ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى شۇ تۈپەيلى موڭغۇل دالاسىدا ھەدەپ مەھكىمە، ئايماقلارنى تەسىس قىلدى، يۇقىرى مەنەپلەرنى كەڭ قوللۇق بىلەن ئوتۇغات قىلدى، ھەر قايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنى تاڭ ھۆكۈمىتى بىلەن مۇستەقىل ھالدا پۇقرالىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغان قىلىپ قويدى.

بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلار يالغۇز تۈركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىگىلا ۋارىسلىق قىلىپ قالماي، بەلكى سىرتاردۇشلارنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىگىمۇ ۋارىسلىق قىلدى، تەۋەلىكىدىكى قەبىلىلەرنى قۇل ئورنىدا كۆردى (55). مۇشۇ تۈپەيلى، ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتمۇقات زىددىيەتلەر پەيدا بولدى. ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگلىك ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولسا، چوقۇم سىرتاردۇشلارغا ئوخشاش بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى چۆچۈتۈشى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىگە تايىنىپ تۈرك قاتارلىق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشى لازىم ئىدى. شۇڭا ئۇلار گەرچە ئۆزلىرىنى خاقانلىق دەپ ئاتىۋالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەڭداشسىز ئورنىغا ھۆرمەت قىلدى، شۇنداقلا يەرلىك ھاكىمىيەت مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ كەلدى (56). دەل مۇشۇ ۋەزىيەت تۈپەيلى، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا زىددىيەت

بولغىنىغا قارىماي، ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن نىسبەتەن دوستانە تىنچ ھالەتنى ۋە پۇقرالىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ تۇرالىدى. بۇ خىل پۇقرالىق مۇناسىۋەت، جېنگۈەننىڭ 22-يىلى (648) تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا ياردەملىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا كېيىن تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتى.

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاشىنا تۈركلىرىگە يېقىنچىلىق قىلىدىغان بىر تۈركۈم كۈچ بار ئىدى. تومىدىنڭ جىيەنى ئۇيغۇر بىلەن كۈلۈگ باغلاردىن بولغان كۈلۈبېي تۈرك خاقانى چۆبەنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. جېنگۈەننىڭ 22-يىلى (648) 10-ئايدا، ئۇلار كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ تومىدا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى، ئارقىدىنلا قەبىلە بويىچە قوزغىلىپ چۆبە خاقانغا ئۆتۈپ كەتمەكچى بولدى. تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەنرەن قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى يۈەن لىچېن پەم ئىشلىتىپ ئۇيغۇرنى تۇزاققا دەسەتتى ۋە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى ھەمدە بۇ قېتىمقى ئىسياننى باستۇردى. «كۈلۈبېينى قوبۇل قىلىش» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ نەزەرىيەنت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تۈزۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن لەشكىرىي بىرقەدەر دىۋان بېگى سۈي دۇنلىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، تومىدىنڭ ئوغلى بايانخاننى سول قانات شىرمەت چەۋەنداز چوڭ سانغۇن، چوڭ ئېلىتىرش، دەشتىماكان مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ قېتىمقى تىنچىتىش، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى ۋە مۇشۇ باھانە بىلەن ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنىڭ خاقانلىق نامىنى چوڭ خەلىپىلىككە چۈشۈردى. ئۇيغۇرلار

شۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسمى جىسىمغا لايىق ئايماقلىرىنىڭ بىرى، ئەڭرى خاقاننىڭ قول ئاستىدىكى قىسىملىرىدىن بولۇپ قالدى. ئىككى تەرەپنىڭ كۆرۈنۈشتىكى زىددىيەتلىرى ئاساسەن ھەل بولدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تىزگىنلىشى تېخىمۇ كۈچەيدى.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئالتە مەھكىمە،
يەتتە ئايماقنىڭ كۆرسىتىلىشى

ئالتە مەھكىمە (تۇتۇق مەھكىمىسى)

- (1) ئۇيغۇرلار — خانگاي مەھكىمىسى
  - (2) بۆكۈلەر — جىنۋېي مەھكىمىسى
  - (3) تۆلەنغۇتلار — يەنرەن مەھكىمىسى
  - (4) بايىرغۇلار — يۈلىن مەھكىمىسى
  - (5) توڭرالار — گۈيلىن مەھكىمىسى
  - (6) ئىزگىلار — لۈشەن مەھكىمىسى
- يەتتە ئايماق (ئايماق بېگى تەيىنلەنگەن)

- (1) ھۇنلار — گاۋلەن ئايىمىقى
- (2) قوشۇلار — گاۋچۆ ئايىمىقى
- (3) قومۇقلار — جىلۇ ئايىمىقى
- (4) ئاتبىزىلار — جىتەين ئايىمىقى
- (5) چۆبەلەر — يۈشى ئايىمىقى
- (6) ئىزگىلار — تىلىن ئايىمىقى
- (7) ئاقشىدلار — جىيەن ئايىمىقى

6. بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىدىكى

ئالەمشۇمۇل تۆھپە

تاڭ سۇلالىسى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا موڭغۇل

دالاسنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا غەربىي تۈركلەرنى بويسۇندۇردى، كۈرىيە دۆلىتىنى يوقاتتى، ئۆزچېگىرسىنى غەربتە ئارال دېڭىزى، شەرقتە پىوڭياڭ شەھىرى، شىمال تەرەپتە بايقال كۆلگە قەدەر كېڭەيتتى. ھەر بىر پارچە يېڭى زېمىن ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى كارامەت تۆھپىلەرنى ياراتتى، ناھايىتى كۆپ ئۇرۇشلاردا ئۇيغۇر قوشۇنى ئاساسلىق كۈچ بولدى.

جېنگۈەننىڭ 4-يىلى (630) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقىتىپلا، غەربىي يۇرت تەرەپكە ئاتلاندى. غەربىي تۈركلەر بىلەن بىر قەپەس ئېلىشىپ، جېنگۈەننىڭ 14-يىلى (640) غا كەلگەندە قوجۇنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۇ يەردە غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇنى غەربكە ئىچكىرىلەپ كىرىش تايانچ پونكىتى قىلدى. بىراق، غەربىي يۇرتنى قۇملۇق ئايرىپ تۇراتتى، يول خەتەرلىك ۋە يىراق ئىدى، ھەربىي سەپەر ۋە تەمىنات يۆتكەش ناھايىتى تەسكە توختايتتى، تاڭ سۇلالىسى غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان يېتەرلىك قوشۇننى چىقىرالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي تۈركلەر تازا كۈچىيىۋاتقان مەزگىل بولغاچقا، تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنى تارتىۋېلىشتا قەھەرلىك جەڭگە دۇچ كېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ھەرقايسى شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرىمۇ تۈرك ئېلىتىرىشلىرىنىڭ نامىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، ئىككى تەرەپتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئاجىزلىشى ياكى كۈچىيىشى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش ياكى بويسۇنۇش خىيالىمۇ نورمال ئەمەس ئىدى. ناۋادا تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنى ئۈزۈل-كېسىل تارمار قىلمىغاندا، ئەنشىنى ساقلاپ قالالمايتتى، پۈتۈن غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى.

جېنگۈەننىڭ 21-يىلى (647) كۈسەن خاقانى غەربىي

تۈركلەرنىڭ «پۇقرالىق ئىززىتىگە دەخلى-تەرۈز قىلدى، قوشنا
 دۆلەتلەرنى تالان-تاراج قىلدى» دېگەنلىرىگە ئاساسەن تاڭ
 ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن كىنگىت (قارا شەھەر — ت)
 خاقانىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كىنگىت يەنە بىر مەرتىۋە غەربىي
 تۈركلەرگە قارام بولدى. شۇ يىلى 11- ئايدا، تاڭ تەيزۇڭ ئاشىنا
 شىر قاتارلىق بەش نەپەر سانغۇنى تۇرالارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق
 13 قەبىلىسىدىن ئېلىنغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنى
 بىلەن كۈسەننىڭ ئۈستىگە ئەۋەتتى. ئاشىنا شىر ئۇيغۇر قاتارلىق
 قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ
 كىنگىت، كۈسەنلەرنى ئالدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، غەربىي
 تۈركلەرنىڭ ياردەمگە كەلگەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ،
 (ئاقسۇ) نى ئىشغال قىلدى. بۇ قېتىمقى زور غەلبە «غەربىي
 يۇرتنى تەۋرىتىۋەتتى»، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي
 ياقىسىدىكى ئۇدۇن، سۈلې ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى
 بۇخارا قاتارلىق دۆلەتلەر «بىر-بىرىنى باشلاپ تەسلىم بولۇشنى
 ئىلتىماس قىلدى، جەمئىي 700 دىن كۆپ شەھەر ئېلىندى،
 نەچچە ئونمىڭ ئەر-ئايال ئەسىر قىلىندى» (57). بىر يىلغا يېقىن
 ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، ئىككىنچى يىلى 10- ئايغا كەلگەندە،
 تاڭ سۇلالىسى تارىم ئويمانلىقىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالدى.
 غەربىي تۈركلەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پۈت تىرەپ
 تۇرىدىغان يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، كېلىشىم تەلەپ قىلدى. تاڭ
 ھۆكۈمىتى غەربىي تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى
 كۈسەنگە يۆتكەپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى تەسىس قىلدى.
 سىرتاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئالتاي تاغلىرىنىڭ
 شىمالىدىكى ئارساك تېغىدا ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقىي
 تۈركلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن چۆبە خاقانىنىڭ كۈچى
 بارغانسېرى زورايدىغانىدى. قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ
 ئۇنىڭغا قارام ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى ئەل قىلىش كويىدا

ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، چۆبە بۇنىڭغا كۆنمىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن غەربىي شىمالدىكى يوشۇرۇن بالا-قازا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇقىملىقىغىمۇ بىۋاسىتە تەھدىت سالىدىغان بىر كۈچ ئىدى. جېنگۈەننىڭ 22-يىلى (648) تومىد ئۇلۇغ ئېلتىبىر ئىچكى مالىمانچىلىقتا ئۆلتۈرۈلگەن ئىشنى، دەل چۆبە خاقاننىڭ ئىككى نەپەر كۈيئوغلى قىلغانىدى. چۆبە خاقان ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىنى تىزگىنلەپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىشىغىمۇ توسالغۇ بولدى. مۇشۇ تۈپەيلى، جېنگۈەننىڭ 23-يىلى (649) تاڭ سۇلالىسى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەربىي ھەرىكەتنى تاماملاپلا، دەرھال ئۇيغۇر، بۆكۈ قانارلىق تۇرا قەبىلىلىرىدىن قوشۇن تەييارلاپ، ئۇلارنى سانغۇن گاۋكەننىڭ باشچىلىقىدا چۆبە خاقان تەرەپكە قاراپ ماڭدۇردى. ئىككىنچى يىلى چۆبە قولغا چۈشتى. باسىملار، قارلۇقلارنىڭ (بىر قىسمى) ۋە چۆبە خاقاننىڭ قالدۇق قىسىملىرى تەسلىم بولدى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇ يەرلەردىمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەھكىمە، ئايماقلارنى قۇرۇپ ئۇلارنى ئۆز باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزدى. «مۇشۇ تۈپەيلى، (شەرقىي) تۈركلەرنىڭ (قالدۇق قىسىملىرى) دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرالارغا ئايلاندى»، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىمۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تىزگىنلەندى، غەربىي تۈركلەرنى ئاخىرقى ھېسابتا يوق قىلىشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشپى يېتىلدى.

يۇڭخۇيىنىڭ 2-يىلى (652) ئاشىنا قولى غەربىي تۈركلەردىكى ئون جەمەت قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قاش دەرياسى بىلەن (بۈگۈنكى غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىغا 200 چاقىرىم) مىڭخۇلاق (چۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى) قا قارارگاھ قۇردى. «چىڭگىل قەبىلىسى، چۈمۈل قەبىلىسى ۋە غەربىي زېمىندىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەل بولدى» (58).

ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونترۇللىقىدىكى جىنلىك بىلەن بارىكۆلنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، ئارقىدىنلا بېشبالىقنى ئىشغال قىلدى. تاڭ گاۋزۇڭ سۇدىڭغاڭنى باش ئاغلاقچى قىلىپ، «20 مىڭ كىشىلىك ھۆكۈمەت قوشۇنىغا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىدىن 50 مىڭنى قوشۇپ ماغدۇردى» (59). ئۇيغۇر قوشۇنىغا تومىد ئۇلۇغ ئېلتىپىرنىڭ ئوغلى بايانخان قوماندانلىق قىلدى ھەمدە پۈتۈن قوشۇننىڭ يانداش ئاغلاقچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار «ئاشىنا قۇلىنى يېڭىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى.» شۇنىڭغا ئۇلاپلا جىمىساردىكى چىڭگىل قەبىلىسى بىلەن ماناستىكى چۈمۈل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى.

شەينىچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (656) «ئاشىنا قۇلى يەنە بىر مەرتىۋە كۆتۈرۈلدى»، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىمۇ يەنە بىر مەرتىۋە ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار شەرقتە قارا ئىرتىش دەرياسى ساھىلىدىكى قارلۇقلار قەبىلىسىنى، غەربتە تارباغاتايدىكى تۈركەشلەرنى ۋە شېيمۇكېن قەبىلىسىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا ئەسكىرىي كۈچىنى جەنۇبقا يۆتكەپ تەڭرى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، يۇلتۇز جىلغىسىدىكى غەربىي تۈركلەر بىلەن شۇنىش قەبىلىسىنىڭ 40 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى پاك-پاكىز يوقاتتى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ كۆپ قىسمى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قولىغا ئۆتتى. كېيىنكى يىلى تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا (بۈگۈنكى غۇلجىنى كۆرسىتىدۇ. تەھرىردىن) ئاتلىنىپ، ئاشىنا قۇلىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا تارمار قىلدى، ئاشىنا قۇلى غەربكە قاراپ شاش (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ئەتراپىدا) دۆلىتىگە قاچتى، ئۇيغۇرلار تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە پامىردىن ئۆتۈپ تاكى، شاش دۆلىتىگە قەدەر قوغلاپ باردى ۋە ئاشىنا قۇلىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ غەلىبە بىلەن يۇرتقا قايتتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ پۈتۈن زېمىنى تاڭ

سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كىردى. بايانخان بۇ جەڭلەردە قاتتىق تۆھپە ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى دېگەن ئەمەل بىلەن تارتۇقلاندى.

غەربىي يۇرت بىلەن شىمال تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئەسكىرىي كۈچىنى شەرقكە قارىتىپ، كۆپ يىللار مابەينىدە لياۋدۇڭنى پاراكەندە قىلىپ كېلىۋاتقان كۇرىيە دۆلىتىنى يوقاتماقچى بولدى. شىيەنچىڭنىڭ 5-يىلى (660) تاڭ گاۋزۇڭ شياۋسىي باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئاتلىق قوشۇننى تۇنجى بولۇپ ئاتلاندى (660). شىيەنچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (666) غا كەلگەندە، كۇرىيە دۆلىتى تۈگىدى، تاڭ ھۆكۈمىتى پيوڭياڭدا شەرقىي تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاڭ سۇلالىسى قورال كۈچىگە تايىنىپ، چېگرىسىنى مۇستەھكەم دەرىجىدە كېڭەيتتى. ئۇنىڭ زېمىن كېڭەيتىشىدە ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى قاتناشمىغان بىرەر جەڭمۇ بولمىدى، ئۇلار شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدا تىنماي جەڭ قىلدى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ئاتلىق قوشۇن ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك ئەسكىرىي تۈر ھېسابلىناتتى، جەڭنىڭ غەلبە قىلىش-قىلالماسلىقى كۆپ ھاللاردا ئىككى تەرەپتىكى ئاتلىق قوشۇننىڭ ئاز-كۆپلۈكى، كۈچلۈك-ئاجىزلىقى بىلەن بەلگىلەنەتتى. بۇ خىل ئەھۋال بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گەۋدىلىك بولدى (61). ھالبۇكى، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىي كۆپىنچە پايانسىز كەتكەن يايلاق ۋە قۇملۇق بولغاچقا، مەيلى ھەربىي يۈرۈشلەردە بولسۇن، مەيلى جەڭلەردە بولسۇن، ئاتلىق قوشۇننىڭ ئۈستۈنلۈكى ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رەقىبلىرى ئەسىرلەر مابەينىدە پايانسىز يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىدى. ئۇلاردىكى

ئاتلىق قوشۇننىڭ سانى، ئۇرۇش قىلىشتىكى جەڭگىۋارلىقى ئالدىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت قوشۇنى يىپ ئېشەلمەيتتى. شۇ تۈپەيلى «چەۋاندازلىقتا داڭق چىقارغان»، «ئات چاپتۇرۇپ ئوقيا ئىشلىتىشكە ماھىر» ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى، تاڭ قوشۇنلىرى جەڭگە ئاتلانغاندا تايىنىدىغان ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچى، بىر نەچچە قېتىملىق چوڭ جەڭلەردە ئوچۇق خاتىرىلەندى. ئەسكىرىي كۈچتىكى سان جەھەتتىمۇ كۆپىنچە ئۇيغۇرلار ئاساس ئىدى. ئالايلىق، جېنگۈەننىڭ 22-يىلى (648) كۈسەننى تىنچىتىش جېڭىدە، ئۇيغۇر فاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى 100 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق قوشۇن چىقاردى. كېيىنكى يىلى چۆبەنى تۇتىدىغان چاغدىمۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن بۆكۈلەرنىڭ ئاتلىقلىرى ئاساس بولدى. يۇڭخۇينىڭ 2-يىلىدىن شىيەنچىڭنىڭ ئىككىنچى يىلىغا قەدەر (657—651) غەربىي تۈركلەر ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش، ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، 10 مىڭ چاقىرىملاپ يول ماڭىدىغان، ئىنتايىن جاپالىق ئۇرۇش بولدى. شۇ قېتىمدىكى تاڭ قوشۇنلىرى 70 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن 50 مىڭ ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى ئىدى. جەڭدە تاڭ قوشۇنلىرى دائىم دېگۈدەك يىراق ئارىلىقتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈش، دۈشمەننىڭ بىخۇدلىقىدىن پايدىلىنىش تەكتىكىسىنى ئىشلىتەتتى. بۇ خىل تەكتىكىدا دەل ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنىڭ يەر شارائىتى بىلەن تونۇشلۇق بولۇش، ھەرىكەتتە چەيدەس بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى ئەسقاتتتى. مەسىلەن، چۆبە خاقاننى تۇتۇۋالغان ھېلىقى جەڭدە «ئوڭ قانات شىرمەت چەۋەنداز يانداش كەپتاۋۇل گاۋكەن ئۇيغۇر ۋە بۆكۈ ئاتلىقلىرىنى باشلاپ ھۇجۇم قىلغان» ئىدى. ئۇلار شۇ قېتىمقى جەڭدە چەيدەسلىك بىلەن تۇيۇقسىزلا ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولغاچقا، چۆبە خاقان ھېچقانداق تەييارلىق قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىدى. تاڭ قوشۇنلىرى «ئارساڭ تېغىغا يېتىپ كەلگەندە چۆبە خاقان ھەر

قايسى قەبىلە قوشۇنلىرىنى چاقىرتقان بولسىمۇ، ئۇلار كەلمەي قويدى، نەتىجىدە نەچچە يۈز ئاتلىق بىلەن قېچىپ ماڭدى. گاۋكەن سەر خىل ئاتلىقلارنى ئېلىپ ئالتۇنتاغغىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇنى تۇتۇپ كەلدى. قالغانلار تەسلىم بولدى» (12). يەنە ئالايلۇق، شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (657) 12 - ئايدا، تاڭ قوشۇنلىرى ئاشىنا قۇلىنىڭ ئۈستىگە يىراق ئارىلىقتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاشىنا قۇلىنىڭ قارارگاھى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن جايدا ئىدى. تاڭ قوشۇنىدىكى باش ئاغلاقچى سۇدۇڭخاڭ بىلەن يانداش ئاغلاقچى بايان ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى يېتەكلەپ ئىلىدىن يولغا چىققانىدى. غەربكە قاراپ مېڭىۋاتقاندا «قاتتىق قار يېغىپ كەتتى، تۈز يەردىكى قارمۇ ئىككى گەز قېلىن ئىدى، قوشۇندىكىلەر ھاۋا ئېچىلغاندا يولغا چىقايلى دەپ ئىلتىماس قىلىشتى، سۇدۇڭخاڭ: دۈشمەنلەر قارىنىڭ قېلىنلىقىدىن خۇش بولۇپ، بىزنى ماڭالمايدۇ دېيىشى ۋە لەشكەرلىرىنى، ئات-ئۇلاغلىرىنى توختىتىپ ھاردۇق ئېلىشى مۇمكىن، بىز ئازراق چىدىساقلا بولىدۇ... دېدى. ئۇلار قارىنى پىسەنتكە ئالماي، كېچىلەپ يول يۈردى... ئىشبارا (ئاشىنا قۇلى) يېقىنلىرى بىلەن ئوۋ قىلىپ يۈرگەنىدى، سۇدۇڭخاڭ ئۇنىڭ تەييارلىقىسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ باستۇرۇپ كەلدى، نەچچە ئوننىڭ ئادىمىنى قولغا چۈشۈردى، جەڭ دۈمبىقى ۋە تۇغ-ئەلەملىرىنى غەنىمەت ئالدى» (13).

چوڭ قوشۇن ھەر نۆۋەت جەڭگە ئاتلانغاندا ۋە قاچقان دۈشمەنلەرنى قوغلىغاندا، ئۇيغۇر ئاتلىقلىرى پۈتۈن قوشۇندا ئاۋانگارد بولۇپ ئالدىدا ماڭاتتى ۋە كارامەت غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرەتتى. يەنە ئالايلۇق: شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى، تاڭ قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى بويىدا غەربىي تۈركلەردىن ئاشىنا قۇلىنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى يوقاتقاندىن كېيىن، سۇدۇڭخاڭ شياۋسىيى بىلەن بايانغا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى باشلاپ غەربكە

يۈرۈش قىلىشقا ۋە ئاشىنا قۇلىنى قوغلاشقا بۇيرۇدى. «دىڭخافا بىلەن رېن باشياڭ يېڭىدىن ئىتائەت قىلغانلارغا مەسئۇل بولدى» . ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى مىڭبۇلاققا بارغاندا، ئاشىنا قۇلى شاش دۆلىتىگە قاراپ قېچىپ كەتتى. شياۋسىيى بىلەن بايان داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇر ئاتلىقلىرىنى ئېلىپ «ئاشىنا قۇلىنى شاش دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش شەھىرىگىچە قوغلىدى» ۋە ئۇنى تىرىك تۇتتى(64). مۇشۇ تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى «باياننى ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى قوشۇمچە دەشت ماکان مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. شىيەنچىڭنىڭ 5-يىلى (660) كۈرىيىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭدىمۇ، يەنىلا شياۋسىيى باش بولۇپ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىنىڭ ئاتلىقلىرىنى ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدۇردى، بۇ ئاتلىقلار «ئالدى بىلەن كۈرىيىلىكلەرنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرۈپ باقتى، شاھ، سانغۇنلىرىنىڭ ئالتە قوشۇنىنى يېتەكلەپ ئايغى ئۈزۈلمەستىن كېلىۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇردى»(65)، لېكىن تۇنجى بولۇپ پيۇڭياڭ شەھەر قەلئەسىگە يېتىپ بارغانلار، يەنىلا مۇشۇ ئۇيغۇر ئاتلىقلار بولدى.

VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز چېگرىسىنى مىسىلىسىز كېڭەيتتى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىپ، پۈتۈن موڭغۇل دالاسى بىلەن غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى تارىختا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. بىرلىك ئاساسىدا ئىدارە قىلىنىۋاتقان بۈيۈك ئىمپېرىيە، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىشى ۋە ئارىلىشىشى ھەمدە تىنچ شارائىتتا ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت ھازىرلاپ بەردى، شۇنداقلا خەن دەۋرىدىن كېيىنكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش ئىشلىرىنى يەنە بىر قېتىم گۈللەندۈردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىنمۇ، تىيەنباۋ يىللىرىدىكى

بايئاشاد ۋەزىيىتىگە ئاساس سالىدى. بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك بۇ دۆلەتنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش جەريانىدا ياراتقان شانلىق تۆھپىسىدىن ئايرىلمايتتى.

7. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى

تاك تەيزۇڭنىڭ مىللىي سىياسىتى ھەر قانچە ئىلغار بولغىنى بىلەن، فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئۇنىڭ مىللىي بىر تەرەپلىملىكىنى تۈگىتەلشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇنداقلا ئۇ مىللىي زۇلۇمنىمۇ يوقىتالمايتتى. ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى جېنىگۈەننىڭ 21-يىلى (647)دىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئېلىپ بارغان ھەرقانداق ئۇرۇشلارغا قاتناشماي قالغان ۋاقتى بولمىدى. 10مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرۈش، ئايىغى ئۈزۈلمىگەن جەڭلەر، ئات-ئۇلاغ ۋە يەم-خەشەكنى ئۆزى تەييارلاپ بىللە ئېلىپ مېڭىش، ھەددىدىن زىيادە ئەسكىرىي سېلىق ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى خەلقنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان نارازىلىقى كۈنساين كۈچەيدى.

تاڭ سۇلالىسى تۈرك خاقانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلارغا قارىغاندا روشەن ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە قارام بولۇشىمۇ، پۈتۈن سۇلالىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شۈبھىسىز ھالدا ناھايىتى كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزگەنىدى. لېكىن بۇ چاغدا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى ئاللىقاچان شەكىللەنگەن بولغاچقا، تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچىمۇ زورايدى، سىياسىي يامان غەرىزمۇ بارغانسېرى كېڭەيدى، مۇشۇ تۈپەيلىدىن، تاڭ سۇلالىسىدىكى

ھۆكۈمرانلار بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى تالىشىپ باقماقچى بولدى. ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشىنى ئويلايدىغان بىر كۈچ ئىزچىل ھالدا مەۋجۇت ئىدى، خەلق ئىچىدە نارازىلىق كەيپىياتى كۆپەيگەن چاغدا، ئاقسۆڭەكلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۆلۈنۈش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باراتتى.

ئومۇمەن ئالغاندا، ۋۇدېنىڭ دەسلەپتىن جېنگۇەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە (649—618) تاڭ سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمرانلار ۋەزىيەتنى تىنچلاندۇرۇش، ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرگە ئاز بولسىمۇ كەڭ قورساق بولدى، ئۇلارغا خەيرخاھلىق قىلىپ كەلدى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشىدىن ساقلاندى، ئۇيغۇرلارنى ئۇنچىۋالا كۆپ ئۇرۇشلارغىمۇ سالمىدى. جېنگۇەن يىللىرىدىكى خەلقنى ھاردۇق ئالغۇزۇش سىياسىتى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچىنى تېزلىك بىلەن كۈچەيتتى، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىشى، ھە دەپسلا ئاياناستىن قورال كۈچى ئىشلىتىش ماھىيىتى يېڭىباشتىن باش كۆتۈردى.

«گاۋزۇڭنىڭ بوشاڭلىقى»، ئۇنىڭ بىكاردىن-بىكار ئىش تېرىپ ئىنئام تەلەپ قىلىدىغان چېگرا سانغۇنلىرىنى جازالىماسلىقى، ۋۇزېتىيەتنىڭ چەت-پاقا يۇرتلاردىكى نەپسانىيەتچىلىكى، ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۈزۈلدۈرمەي جەڭگە ھەيدەشلىرى تۈپەيلى، تاڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە جىددىيچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

شەنچىڭنىڭ 5-يىلى (660) ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى ئىزگىل، بايرىغۇ، بۆكۈ، توغرا قاتارلىق تۆت قەبىلە بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى لىنجۇ ئايمىقى ئەتراپىدا چارۋا بېقىۋاتقان تاڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولدى. لىنجۇ

ئايىقىنىڭ ۋالىيسى جياڭ رېنتەي قورال-ياراغ ئىشلىتىپ قويدى، تۇرالارنىڭ تۆت قەبىلىسى يېڭىلىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قاچتى، قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆلتۈرۈلدى (661). تاڭ تەيزۇڭ ۋاقتىدا بارلىققا كەلگەن دوستانە مۇناسىۋەت مانا شۇنداق يەڭگىلەكلىك بىلەن بۇزۇۋېتىلدى. بىراق، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ سەركەردىسى بايان تاڭ سۇلالىسىگە سادىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇش دەرىجىگە بارمىدى. ئىككىنچى يىلى (661) 10- ئايدا «ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى بايان خاقان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى بېيسوغۇردۇ ئۆلتۈردى» (67). بېيسوغۇردۇ بايان خاقان بىلەن ئوخشاش ئەمەس ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەيىنلەنمىگەنىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن ۋەزىيەتتە بۇرۇلۇش يۈز بەردى.

بايان خاقان ۋاپات بولغان ئايدا «تۇرالاردا يارلىق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرۈش» (68) ۋەقەسى چىقتى. ئارقىدىنلا بېيسوغۇردۇ ئۇيغۇرلارنى باشلاپ «توڭرا، بۆكۈ قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە چېگرىدا توقۇنۇش» (69) پەيدا قىلدى. ئەلۋەتتە، «يارلىق ئېلىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈش» ئالدىنقى يىلدىكى جياڭ رېنتەينىڭ چېگرىدىكى ئىغۋاگەرلىككە يەڭگىل مۇئامىلە قىلىپ، تۇرا ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ھالبۇكى، بۇ نۆۋەت سادىر بولغان «جەنۇبقا يۆتكىلىپ، چېگرىدا توقۇنۇش» پەيدا قىلغان مەسىلىدە، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالدىغان ئەھۋال مۇ بولمىغان، سېپىلنىڭ ئىچىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدىغان ئىشمۇ يۈز بەرمىگەنىدى، بولغان ئىش پەقەتلا كىچىك دائىرىدىكى بۇلاڭ-تالاڭ ئىدى، خالاس. ئۇلار كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا ئۆزلۈكىدىن شىمالغا قايتىپ كەتكەنىدى. ئەگەر تاڭ سۇلالىسى سەللا ئەڭ قوللۇق قىلغان بولسا، بۇ ئىش تىنچ يول

بىلەن ھەل بولۇپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن ھاكىمىيەت بېشىغا ئەمدىلا چىققان ۋۇزېتتىن قورال ئىشلىتىپ ئۆزىنى تونۇتۇپ قويۇش غەرىزىدە بولغاچقا، جەنۇبقا چۈشكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى لۇڭسۇننىڭ 2- يىلى (662) 3- ئايدا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەتكەنلىكىگە قارىماي جىڭ رېنتەي بىلەن شۆرىنگۇينى چوڭ قوشۇن بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئاتلاندى ۋە ھەمدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرماقچى بولدى. جىڭ رېنتەي بىلەن شۆرىنگۇي ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئۇرغۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق جايىغا باستۇرۇپ كىردى. «تۇرا توققۇز ئوغۇزلىرى تاڭ قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، 100 مىڭ ئادەم بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى»، ۋە ھالەنكى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئاددىي خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىگە ئوخشىمايتتى، ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن راستتىنلا دۈشمەنلىشىش غەرىزى يوق ئىدى. شۇڭا 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەشكىلەنگەن زور قوشۇن ئۇلار بىلەن ھەقىقىي رەۋىشتە ئېلىشىمىدى، ئانچە-مۇنچە ھەپىلىشىپ قويۇپلا «ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى».

لېكىن، شۆرىنگۇي تەسلىم بولغان تۈركۈم-تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى تىرىك يېتى كۆمۈۋەتتى، بۇنداق ۋەھشىيلىك تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل ۋەھشىيلىك دەل ئىزچىل ھالدا تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن ھەمكارلاشقان، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن قالتىس زور تۆھپىلەرنى تەقدىم قىلغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۈستىدە يۈز بەرگەنلىكى تولىمۇ چېكىدىن ئاشقان ئادالەتسىزلىك ئىدى، ئەلۋەتتە. مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۆز ۋاقتىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرىمۇ ئۇنى «ئىنسان قېلىپىدىن چىقىپ»، «تەسلىم بولغانلارنى دۈشمەن قاتارىدا قىردى» دەپ ئەيىبلىدى.

جېڭ رېنتەيمۇ شۆرېنگۇيدىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدە
ۋەھشى ۋە قانخور جاللات ئىدى. ئىزگىل، نۆلەنغۇت
قەبىلىلىرى تەڭرىتاغلىرىنى قوغداۋاتقاندا، جېڭ رېنتەي
قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، تەسلىم بولايلى
دېگەن يەرگە كەلدى ۋە ئۇلارنى كۈتۈۋالماقچى بولدى. جېڭ
رېنتەي يوپۇرۇلۇپ كەلگەن پېتى ھۇجۇمغا ئۆتتى، «ئۇلارنىڭ
بالا-چاقىلىرىنى تۇتۇپ، قوشۇندىكىلەرگە ئىنئام قىلدى» (70).
دېمەك، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالغا يۈرۈش قىلغان جېڭ رېنتەي
قوشۇنىغىمۇ ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى ھەمدە تەسلىم
بولدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىراق، جېڭ رېنتەي تەسلىم
بولغانلارنى تەلۋىلەرچە قىرىپ تاشلىدى، مال-مۈلكىنى
تالان-تاراج قىلدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا چۈشۈپ،
چېگرىدا توقۇنۇش پەيدا قىلغانلىقىغا سېلىشتۇرغاندا بەكمۇ
چېكىدىن ئاشقان ئەشەددىيلىك ئىدى.

تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ قىرغىنچىلىقى ۋە بۇلاڭچىلىقى ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنى شىمال تەرەپتىكى سېلىنگا دەرياسى بويىغا قېچىشقا
مەجبۇر قىلدى. جېڭ رېنتەي ئىنئام كويىدا ئېچىرقاپ كەتكەن
نەپسىنى يىغالماي، چاققان ئاتلىقلاردىن 14 مىڭ كىشىنىڭ
قوشۇن تەييارلاپ، قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ،
ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىغا چۈشتى. نەتىجىدە «سېلىنگا دەرياسى بويىغا
بارغاندا، ياۋايىلارنىڭ قارسىمۇ كۆرۈنمىدى، قوشۇن يەيدىغان
ئاشلىقى تۈگەپ، كەينىگە ياندى. سەپەر ئۈستىدە قار يېغىپ
كېتىپ، ئەسكەرلەر ئاچ قالدى ۋە مۇزلاپ قالدى. ئۇلار
قورال-قاراغلارنى تاشلىۋېتىپ، ئاتلارنى ئۆلتۈرۈپ يېدى، ئاتمۇ
قالغاندىن كېيىن، بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈپ يېدى. سېلىنگا
ئىچىگە ئاران 800 ئادەم قايتىپ كەلدى» (71). تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ۋەزىرى ياكى دېيى بۇ قېتىملىق جەڭ ھەققىدە سۆزلىگەندە، جېڭ
رېنتەي بىلەن شۆرېنگۇينىڭ قىلمىشىدىن قاتتىق نەپرەتلەندى ۋە

ئۇلارغا غەزەپلىنىپ: «خىزمەت كۆرسىتىش مۇددىئاسىدا بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە مال-دۇنيا يىغىشنى مەقسەت قىلدى، ھال-ئەھۋال سوراشنىڭ ئورنىغا، يات قەبىلىلەرنى ئۆلۈم گىردابىغا تاشلىدى. . . . بېشىنى چاڭگاللاپ تىز پۈككەنلەرنى قان دەرياسىغا غەرق قىلدى، ئۆلۈمدىن قورقۇپ ئامان قالغانلار، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار سەۋەبىدىن قۇملۇقتىكى يولمىزنى ئۈزۈپ تاشلايدىغان بولدى. . . . بۇنىڭ ھەممىسى قورال-ياراغ ئوينىتىپ، ئەلنى پاراكەندە قىلغانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى» (72) دېدى.

تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ جازا يۈرۈشى تۈپەيلىسى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىنتايىن ۋەيران بولۇپ، ئائىلە ھالدا شىمال تەرەپكە تارقىلىپ يۈشۈرۈندى. تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي قارشىلىقىغا دۇچ كەلمىدى. پەقەت قۇملۇقتا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق بىلەن سوغۇق سەۋەبىدىن، جېڭ رېنتەينىڭ پۈتۈن قوشۇنى ھالاك بولۇشقا تاس قالدى. ئەمەلىي پاكىتلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بېسىم بىلەن بويسۇندۇرالمىدىغانلىقىنى، ئۇلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ تاشلاشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، شۇنداقلا يالغۇز قورال كۈچىگە تايىنىپلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ ھۆكۈمىتى ئوڭ قانات شىزمەت چەۋەنداز سانغۇن چۆبەقالىنى تۇرا يولغا قۇتاتقۇچى بەگ قىلىپ ئەۋەتتى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق «قالغانلارنى خاتىرجەم قىلماقچى بولدى. قالى 500 نەپەر ئاتلىق بىلەن توققۇز ئوغۇزلار بار يەرگە كەلدى. ئۇلار ساراسىمگە چۈشتى. ھالى: «دۆلەت سىلەرنىڭ ئەگەشكۈچىلەر ئىكەنلىكىڭلارنى بىلىدۇ، شۇڭا سىلەرنىڭ گۇناھىڭلاردىن ئۆتتى، ھەممە گۇناھ ئاقساقاللاردا، ئۇلارنى قولغا چۈشۈرسەك، ھەممە ئىش تۈگەيدۇ دېدى». پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ كۆڭلى تىنىپ «يايغۇ، ئىباد ۋە تېكىنلاردىن 200 دىن كۆپرەك ئادەمنى تۈتۈپ

قالغا تاپشۇردى، قالى ئۇلارنىڭ گۇناھنى بىر-بىر ساناپ،
ھەممىسىنىڭ كالىسىنى ئالدى. توققۇز ئوغۇزلار
تىنچلاندى» (73). ئۇيغۇر خەلقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن
دۇشمانلىشىشنى خالىمايتتى، شۇڭا ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە
ياردەملىشىپ، ئۇرۇش قىلىشقا قۇتراتقان ئاقساقاللارنى ۋە
ئاقسۆڭەكلەرنى كۆزدىن يوقاتتى، قۇملۇقنىڭ شىمالى
يېڭىباشتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قايتتى.
بىراق، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلغان تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى جازالانمىدى، زىددىت ھەل
بولمىدى، نارازىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، مۇشۇ تۈپەيلى،
دەھشەتلىك يوسۇندا باستۇرۇلغان توغرا، بۆگۈ قەبىلىلىرى
تۈركلەرنىڭ قايتا ئورنىدىن تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ
سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى.

قۇملۇقنىڭ شىمالى تىنچلانغاندىن كېيىن،
لۇڭسۇننىڭ 3 - يىلى (663) تاڭ ھۆكۈمىتى يەنرەن
قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى
تەڭرىقۇت كۈرەسىدىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇرقۇن دەرياسى
ۋادىسىدا ئولتۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىغا يۆتكەپ، ئىسمىنى
خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ
بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە بولغان تىزگىنلەش كۈچەيتىلدى.
قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ
فېئوداللىق تۈزۈمى ئىلغار تۈزۈم ئىدى. قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يۆتكىلىشى، ھەر قايسى
قەبىلىلەرنى يېقىن جايدا تۇرۇپ باشقۇرۇش ۋە ئالۋان-ياساق
ئالماشلىق سىياسەتلىرىنى تۇرا خەلقى قارشى ئالاتتى. مۇشۇنداق
قىلغاندا، ھەم ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ
خەلقىنى قول قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىشنى مۇئەييەن دەرىجىدە

پەسكويغا چۈشۈرگىلى، ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمبەگ بولۇش ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش مۇددىئاسىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. بۇ قۇملۇقنىڭ شىمالى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىرلىكى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئىدى. لېكىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قوشۇن ئۇرغۇزۇش، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن كۆتۈرگىلى بولمايدىغان ئېغىر يۈك ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى، مەھكىمە ئەسكەرلىرى نۆۋەت بىلەن ۋەزىپە ئۆتەيتتى، بىراق قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بارىدىغان يول يىراق بولغاچقا، ترانسپورت ۋە ھەربىي يۈرۈش تولىمۇ مۈشكۈل ئىدى. قوشۇن كۆپىيىپ كەتسە، ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايتتى، قوشۇن ئاز بولۇپ كەتسە، ئىسيانكارلارغا سالىدىغان تەھدىت ئاجىزلاپ قالاتتى. زۇڭخاڭنىڭ 2-يىلى (669) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى «سىرتاردۇشلار قەبىلىسى پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى»، تاڭ ھۆكۈمىتى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندىرۇپ، «ئۇلارنى تارمار قىلدى» ۋە شۇ يىلى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئىسمىدىكى بۇ ئۆزگىرىش، ۋۇزېتىيەنىڭ جېنگۇەن يىللىرىدىكى كەڭ قورساق بولۇپ، يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قورال كۈچى بىلەن قورقۇتۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يۈز بەرگەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى مالىمانچىلىق ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، بۇ سىياسەتنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

شەرقىي تۈركلەر جېنگۇەننىڭ 4-يىلى (630)

يوقتىلغاندىن كېيىن، قالغان ئادەملىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا

ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەردىن پايدىلىنىپ سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلانىڭ شەرقكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، تۈركلەرنىڭ قالدۇق پۇقرالىرىنى زور كۈچ بىلەن يۆلىگەن، ئۇلارنى سىقىمدا چىڭ تۇتۇپ، پەقەت قويۇۋەتمىگەندى. مۇشۇنىڭ بىلەن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر قوۋمى ھاردۇق چىقىرىپ كۆپىيىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى، تەسىر كۈچى تەدرىجىي زورايىدى. يىغىننىڭ 4-يىلى (679) قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرنىڭ ئاشىد ھونبۇ، ئاشىنا فېنجى قىسىملىرى بىرلا ۋاقىتتا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاشىنا نىشۈبەگىنى خاقانلىققا كۆتۈردى. قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر ئولتۇرۇشلۇق ئايماقنىڭ ئاقساقاللىرى دەرھال ئاۋاز قوشتى. تۈركلەر يەنە قىتانلارنىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترىتىپ، يىڭجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالى پۈتۈنلەي قالايمىقانلاشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ھەر قايسى جايلاردىن ئادەم يۆتكەپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلىدى ۋە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بىر يىلدىن كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئىسياننى تىنچىتىشتى. كەيباۋىنىڭ 2-يىلى (682) تۈرۈكلەرنىڭ قالدۇق گۇرۇھىدىن ئىلتىرىش قۇتلۇق ئىسيان كۆتۈرۈپ، قاراقۇم شەھىرى (كۆكخوتىنىڭ شىمالىدا) دە قارارگاھ قۇردى، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قوشۇلدى. ئىسياننى باستۇرۇشقا كەلگەن تاڭ قوشۇنلىرى ھەممە جەڭدە يېڭىلدى. تۈركلەر تېز ئارىدىلا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى ئايمىقلار يامان كۈنگە قالدى. بۇ چاغدا قۇملۇقنىڭ شىمالى تېخىچىلا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ قولىدا بولغاچقا، بۇ ئەھۋال يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كېيىنكى

تۈركلەر ئۈچۈن ئېغىر تەھدىت ئىدى. شەرقتىكى قىتانلار بىلەن غەربتىكى تۈركەشلەر بولسا شەرقىي تۈركلەرگە دۈشمەن ئىدى. ئەگەر تاڭ سۇلالىسى بۇ كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرالمىسا، كېيىنكى تۈركلەرنىڭ توپىلىغىنى تىنچىتىش ھېچقانچە ئىش ئەمەس ئىدى. لېكىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ۋە تۈركلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىر خىل ئەمەس ئىدى. چۈيگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (685)، بىر چاغلاردا جېڭ رېنتەي تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلىنغان توڭخا، بۆكۈ قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى (74). تاڭ ھۆكۈمىتى «خۇاڭخېننىڭ غەربىدىكى ئاتلىقلارنى جۈپيەن سازلىقىدىن ئاتلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىشكە ئەۋەتتى» (75). سول قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇن تىەن ياڭمىڭنى ئالتۇنتاغدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ 30 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن غەربتىن زەربە بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئىككى چوڭ قوشۇن شۆھرەتپەرەست تىەن ياڭمىڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، دوست-دۈشمەن دەپ ئايرىپ ئولتۇرماي، يالغۇز ئىسيان كۆتۈرگەن توڭخا، بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنىمۇ قىرغىن قىلدى. ئۇدا نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە يولۇقۇپ جېنى ئاران قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنە بىر قېتىم ۋەيران بولدى، پۈتۈن قۇملۇقنىڭ شىمالى «قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر بىلەن ئەل بولۇشنى خالايدىغانلار تەڭ ئۆلگەن»، «يېزا-قىشلاقلار خارابىلىشىپ، ئېتىز-ئېرىقلاردا يىڭنە چاغلىق نەرسە قالمىغان» قالايمىغان ۋەزىيەتكە گىرىپتار بولدى (76). مەيلى ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى بولسۇن ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بولسۇن بۇ

كېلىشمەسلىكىنى يىغىشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. ۋەزىر چېن زىياڭ تىيەن ياڭمىڭنى ئەيىبلەپ: «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تەلۋىلەرچە قىرغىن قىلدى» دەپ يوللىغان مەلۇماتنامىسىدە: «شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قالايىمىقان بولىدىغىنى قالايىمىقان بولدى، قەبىلە باشلىقلىرى ئىگە چاقىسىز قالدى، ئۇلار ئۆزىنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلمەي قايىمۇقتى، ئۇيغۇرلار ئالتۇن سۇ (ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ يېنى) دا يەنە بىر نۆۋەت پەشۋا يېدى، دەشتنىڭ شىمالدىكى قەبىلىلەر دۆلەتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن چىقىپ كەتتى» (77) دېگەنلەرنى تىلغا ئالدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، تاڭ سۇلالىسى شىمالنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن چېكىندۈرۈپ، جۇيەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇڭچىغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ قالايىمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان تۈركلەر قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم باشلىدى.

تۈركلەرنىڭ تەھدىتى كۈنساين ئېغىرلاشقان، ئەكسىچە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىمالنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن چېكىنىپ چىققان ۋەزىيەت ئاستىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى دۈكچى ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىستانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن ئالاقە باغلىدى ۋە ئۈچ تەرەپ بىرلىشىپ تۇرۇپ تۈركلەرگە زەربە بېرىشنىڭ پىلانىنى تۈزدى. لېكىن تۈركلەر بىر-بىرلەپ تارمار قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۈچ تەرەپ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ شەكىللىنىشىگە قارشىلا ئالدى بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى، «تاڭ قوشۇنلىرىغا يەتتە قېتىم، قىستان قوشۇنلىرىغا يەتتە قېتىم، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا بەش قېتىم زەربە بەردى» (78). چۈيگۇڭنىڭ 3-يىلى (687) تاڭ قوشۇنلىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا تۈركلەرنى يەڭدى، تۈركلەر چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇيغۇرلار

ئۈستىگە ئاتلاندى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئالدىنقى ئىككى يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە جەڭگى-جېدەللەر تۈپەيلى ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە تولىمۇ ئاجىزلاپ قالغانىدى، ئەسلىدىكى جەڭگىۋارلىقىمۇ ئەسلىگە كەلمىگەن، ئىچكى جەھەتتە ئىتتىپاقلىق شالمايۋاتقان ھالەتتە بولغاچقا، كۈچلۈك قايتۇرما زەربىنى تەشكىللەشكە قادىر ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئالدى بىلەن توغرا قەبىلىنىڭ بىر قىسمى تۈركلەر تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى ھەمدە ئۇلار قىتانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇرۇلدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۈركلەرگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېساپتا مەغلۇپ بولدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تۇغلا دەرياسى بويلىرىغىچە چېكىندى، يەنە بىر قىسمى دۈكېچ خاتانىنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبقا چۈشۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تۇغلا دەرياسى بويىغا چېكىنگەنلەر تۈركلەرنىڭ قىستاپ كېلىشىگە بەرداشلىق بېرەلمەي سېلىنغا دەرياسى ۋادىسىغا بارغان بولسىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىنى 40 نەچچە يىل سورىغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى پۈتۈنلەي گۇمران بولدى. تۈركلەر قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى پۈتۈن زېمىننى قولغا ئېلىپ، شىمالىي قارارگاھنى ئۇرقۇن دەرياسى بويىغا، جەنۇبىي قارارگاھنى قارقۇم شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. تىيەنشۇنىڭ 2-يىلى (691) قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا مويۇنچۇر خاقان بولۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، تۈركلەر ئومۇميۈزلۈك گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. تۈركلەر ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى تايانچ بازار قىلىپ، داۋاملىق ھالدا تۆت تەرەپكە قاراپ كېڭەيدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق نىشانى جەنۇب تەرەپتىكى تاڭ سۇلالىسى ئىدى.

8. كېيىنكى تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشى

ۋەنسۇي تۇڭتايەننىڭ 2- يىلى (697) دىن كېيىن، كېيىنكى تۈركلەر جەنۇبقا چۈشۈپ تاڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پۈتۈن رايونى ئىگىلىدى. جىڭلۇڭنىڭ 2- يىلى (708) دىن كېيىن، قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈپ، شىمال تەرەپتە قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خاقانىنى ئۆلتۈردى؛ غەرب تەرەپتە تۈركەشلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يابغۇلىرىنى ئۆلتۈردى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى مەسىلەن، قارلۇقلار، ئاتېئىزلار بويىنىدۇرۇلدى. تۈركلەر ئارقىدىنلا غەرب تەرەپتىكى مەرۋايىت دەرياسى (بۈگۈنكى سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) دىن ئۆتۈپ سوغدىيانانى بويىنىدۇردى. ئۇلارنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىلىقىدىكى زېمىنى 10مىڭ چاقىرىمدىن ئاشتى، ياراملىق جەڭچىلىرى 400 مىڭغا يەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالدىكى زېمىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئەينى ۋاقىتتا، تۈركلەر يەنە قومۇق، قىتان قەبىلىلىرىنىڭ خېيىغا قىلغان ھۇجۇملىرىنى قوللىدى، تىبەت خاقانلىقى بىلەن بىرلىشىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە ۋە ئەنشىدىكى تۆت قورغانغا بۇرۇش قىلدى. نەچچە يۈز مىڭ قوشۇندىن تەركىب تاپقان تاڭ قوشۇنى ھەممە تەرەپكە تەڭ قاتراپ، بىرەر ئىشنىمۇ ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدى. ئۇيغۇرلار ئىنتىپاقى تىرىپىرەن بولغاندىن كېيىن، ياغلوقار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى دۈكېچ ئۇيغۇر، چۆبە، ئىزگىل، ھۈن قەبىلىلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە كېلىپ ماكانلاشتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىم جەسۇر يىگىتلەرنى تاللاپ ئاتلىق

قوشۇن تەشكىللىدى. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغانلار ئاساسەن ئەنە شۇلار ئىدى. جېڭشىڭنىڭ تۇنجى يىلى (695) دۈكېچ ئالدىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئۆكتىبېر تەختكە چىقتى ۋە تاڭ ئوردىسى تەرىپىدىن خۇاڭخېنىڭ غەربىگە يانداش باسقاق بەگ، قوشۇمچە قىزىلسۇ دەرياسى رايونىنىڭ ھەربىي باشلىقى قىلىپ تەيىنلەندى. شۇ ۋاقىتتا يەنە ئۇ دەشت-ماكان تۇتۇقىدىكى مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيلىقىنى داۋاملىق ئۈستىگە ئالدى.

ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن باشقا كۆپ قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرىۋەردى. بىر نەچچە يىل ئۆتۈپ، كۆرسەتكەن قارلىقنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بويسۇنماقتىن باشقا چارە بولمىدى. كېيىنكى تۈركلەرنىڭ خاقانى مويۇنچۇر خاقان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل ئىچىدە (691-716) سىرتقا قارىتا 25 قېتىم جەڭ قىلدى، ئۇ بۇ جەڭلەردە ئاساسلىقى ھەر قايسى قەبىلىلەردىكى تۇرالاردىن قوشۇن تەشكىللىدى. تۇرالار بىر ياقىتىن ئالۋان-ياساق تاپشۇرۇپ، يەنە بىر ياقىتىن تۈركلەر ئۈچۈن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن چىش-تىرىنقىچە نەپرەتلەندى، پۇرسەت تاپسىلا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى. مويۇنچۇر خاقان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا «ھەم قېرىپ ھالىدىن كەتتى، ھەم ئالچىپ ۋە ھىشىلەشتى»، «قول ئاستىدىكىلەرنى تولا قاقشاتقان بولغاچقا»، «غەزەپلەنگەن قەبىلىلەر ئۇنىڭدىن بىزار بولدى»⁽⁷⁹⁾. توپىلاڭ كۆتۈرگەنلەر مەغلۇپ بولغان ھامان، تۈرك خاقانلىقىدىن قېچىپ، جەنۇبتىكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. كەيپۈەننىڭ 2-يىلى (714) دىن باشلاپ، قارلۇقلار، ئاتبېنلارمۇ غەربىي يۇرتتىن كېلىپ تاڭ ھۆكۈمىتىگە بېقىندى، كېيىنكى يىلى (715) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئىزگىل، قوشۇ، چۆبە، سىرتاردۇش، نۇراي

قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ ئۆز ۋالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە جەنۇبقا كەلدى (80). ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، قىتان قەبىلىسىمۇ تۈركلەردىن قول ئۈزۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئۆزىنى ئاتتى (81). تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ چاناق چىقتى. مويۇنچۇرغا قارشى تۇرىدىغان بەزى ئاقسۆڭەكلەر «شىمالدىكىلەرنىڭ سەۋەنلىكى تۈپەيلىدىن جەنۇبقا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈردى» (82). تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ «ئۆزىدىكى مالىمانچىلىقتىن ۋە قەبىلىلەرنىڭ پارچىلانغانلىقىدىن» پايدىلىنىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىش نىيىتىگە كەلدى. كەييۈەننىڭ 3-يىلى (715) 4-ئايدا، لياڭجۇ، سۇجۇ، بىڭجۇ ئايمىقى دائىرىسىدە قوشۇن توپلىدى ۋە لەشكىرىي ئەمىرلەرنى تەيىنلەپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلاندى. 10-ئايدا، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولغان ئىزگىل، قوشۇ قاتارلىق ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى، يېڭىدىن ئىگە بولغان سانغۇنلۇق ئونۋانىنى پەش قىلىپ، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىپ بېرىپ، تاڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە تۈركلەرگە جەنۇب ۋە شىمال ئىككى تەرىپتىن زەربە بېرىشكە بۇيرۇق چۈشۈردى.

بۇ قەبىلە باشلىقلىرى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شىمالغا بارغاندىن كېيىن، دەرھال ئاتلىنىپ تۈرك خاقانى مويۇنچۇرغا ھۇجۇم قىلدى، بىر يىل ئىچىدە تۈركلەر بىلەن قەھرىلىك بەش قېتىم جەڭ بولدى، بۇ جەڭلەر قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرىدىغان قىلىۋەتتى. بۇ ئىسيانلار شۇنچىلىك زور كۆلەمدە بولدىكى، ئۇ پۈتۈن تۈرك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتكىلى تاس قالدى. تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا بۇ ئەھۋاللار خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەندى (83). مۇشۇ خاتىرىلەر ۋە تاڭ دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىشچە (84) كەييۈەننىڭ

3- يىلى (715) ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن ئابۇس، ئىزگىل، چۆبە، ھۈن، ئۇيغۇر، توخرا، ئاتبىئىز، قوشۇ، سىرناردۇشلار بولۇپ 12 قەبىلە تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. كەييۈەننىڭ 4- يىلى (716) بۇنىڭغا بايىرغۇ، بۆكۈ، ئاقشە قاتارلىق ئۈچ قەبىلە قوشۇلدى. چەكلىك بولغان تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۇرا قەبىلىلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغانلىرى 15 قەبىلىدىن كۆپ بولدى. دېمەك، ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى كۆپ سانلىق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ، ھەممىسى دېگۈدەك تۈركلەرگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغانىدى.

تۇرا قەبىلىلىرى تۈركلەر بىلەن قەھەرلىك جەڭ قىلىۋاتقاندا، تاڭ شۈەنزۇڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى ئوڭ، سول، ئوتتۇرا ئۈچ يولغا بۆلۈپ، سۇجۇ، شېنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدىن يولغا سالدى. ئۇلارنىڭ «ھەر بىرى 50 مىڭدىن ئاتلىقنى ئېلىپ، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن قوشۇلغان» دىن كېيىن، شىمالدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى. ئوڭ قانات قوشۇن گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر، ھۈن، چۆبە، ئىزگىل قاتارلىق تۆت قەبىلە ئادەملىرىدىن تەركىب تاپتى، ئۇلارغا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى يالڭ جىڭشۇ باش ئاغلاقچى، تۆت قەبىلە باشلىقلىرىدىن ئوكتىبېر قاتارلىق تۆت ئادەم مۇئاۋىن ئاغلاقچى بولدى^{⑧5}. تاڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئالاقە باغلاش ۋە بىللە جەڭ قىلىش ئۈچۈن، خاۋلىڭچۈەن قاتارلىق ئەلچىلەرنى ئالدىنلا ماڭدۇردى. تاڭ قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپلا، چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا يوشۇرۇنغان تۈركلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە كەسكىن جەڭدىن كېيىن ئارقىغا چېكىندى، مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بېرىپ «توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئالاقە باغلاش» پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇزلار

قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۈركلەر بىلەن بىر يىل كەسكىن ئېلىشتى، لېكىن تاڭ قوشۇنلىرى ئولگۇرۇپ كېلىمىگە ئىلىكىن، ئىلاجسىز ھالدا يەنە بىر نۆۋەت جەنۇبقا چۈشۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولدى.

ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بۇ نۆۋەتتىكى چوڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى، تۈركلەرنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەتكە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان ناھايىتى كۆپ تۈركلەر ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىر ئېلىندى. خۇددى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا يېزىلغاندەك تۈركلەرنىڭ «قېنى دەريا بولۇپ ئاقتى، سۆڭەكلىرى تاغدەك دۆۋىلەندى»، ئۇلارنىڭ «ئالىجاناب پەرزەنتلىرى قۇل قىلىندى، نارەسىدە قىزلىرى دېدەك بولدى»⁽⁸⁰⁾. تەكەببۇر مۇيۇنچۇر خاقانمۇ بايرىغۇ قەبىلىسىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن لەشكەرلەر قولىدا جان بەردى. مويۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، كېيىنكى تۈركلەر تىرە-پىرەن بولۇپ كەتتى، بەزى قەبىلىلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، خاقاننىڭ ئالىقىنىدىن ئايرىلدى ياكى غەرب بىلەن شەرقكە قاراپ كۆچۈپ كەتتى، ياكى بولمىسا جەنۇبقا يۆتكىلىپ تاڭ ھۆكۈمىتىگە تەسلىم بولدى. «ۋۈزېتىيەندىن تارتىپ جۇڭگوغا ئاپت بولغان، پۈتۈن ئالەمنىڭ كۈچى بىلەنمۇ يەڭگىلى بولمايدىغان» بۇ تۈركلەر ھالىسىدى، جەنۇبقا كېلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى كەيىۋەننىڭ 6-يىلى (718) دىن باشلاپ، ئۈزلۈكسىز ھالدا تاڭ سۇلالىسىگە يارىشىش تەكلىپىنى قويۇپ، تاڭ شۈەنزۇڭنى «دادىمىز» دەپ تونۇدى⁽⁸¹⁾. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىدەك ئىشەنچلىك ئارقا تۈۋرۈكى بولغاچقا، ئۆزىنى ساقلاپ قالدى.

جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى شەرق تەرەپتىكى ۋېيجۇ (بۈگۈنكى شەنشى

ئۆلكىسىنىڭ لىڭجىۋ دېگەن يېرى) دىن، غەربتىكى گەنجۇ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې دېگەن يېرى) غىچە بولغان سەددىچىن سېپىلى بويىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىدا ئۇيغۇر، ھۇن، ئىزگىل ۋە چۆبە قەبىلىلىرىدىن تەخمىنەن يۈز نەچچە مىڭ ئادەم بار ئىدى^{⑧۸}. بۇ تۆت قەبىلىنىڭ باشلىقلىرى داۋاملىق يوسۇندا مىراس بولۇپ كەلگەن ۋالىيلىق نامى بىلەن ئاتالدى، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى دەشت-ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى ئوكتىبېر خۇاڭخېنىڭ غەربىگە يانداش باسقاق بەگ، قوشۇمچە قىزىلسۇ دەرياسى رايونىنىڭ ھەربىي باشلىقى قىلىپ تەيىنلەندى، شۇنداقلا تۆت قەبىلىگە باش قوماندان بولدى. كەيبۇەتنىڭ 4-يىلى (716) شىمالغا يۈرۈش قىلىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قىسىم ئاتىئىزلار ۋە قومۇقلار جەنۇبقا كۆچۈپ كېلىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە ئورۇنلاشتى^{⑧۹}. لىڭجۇ (بۈگۈنكى نىڭشىيانىڭ لىڭجۇ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي) ئايمىقىغا ئورۇنلاشقان ھۇن، قومۇق، ئاتىئىز، تۆلەنخوت، قوشۇ، كۈلۈبېي قاتارلىق ئالتە قەبىلە، لىڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق گاۋلەن، يەنرەن، جىتيەن، جىلو، دۇلۇڭ قاتارلىق ئالتە ئايماققا يۆتكەلدى ھەمدە لىڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولدى^{⑨۰}. شوخاڭ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئۆشنى خۇشۇننىڭ جەنۇبىدىكى ئاق شەھەر) دا بۆكۈلەر ماكانلاشتى. چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۈچ تەسلىم شەھىرىنىڭ يېنىدا ئاتىئىز، سىرتاردوشلار ئولتۇردى^{⑨۱}. بايرىغۇ، توڭرا، ھۇن، بۆكۈ، ئۇيغۇر قاتارلىقلار ۋېيجۇ ئايمىقىنىڭ خىڭيېجۇن دېگەن يېرىگە جايلاشتى. بۇ بەش قەبىلىدە تەخمىنەن 20—30 مىڭ ئادەم بار ئىدى^{⑨۲}. دەيجۇ ئايمىقىنىڭ ۋۇتەيشەن ناھىيىسىدە جېنگۇەننىڭ 4-يىلى (630) دىن تارتىپلا، ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى

تېرىقچىلىق قىلىپ كېلىۋاتاتتى(۹۸). بۇنىڭدىن باشقا، كەيپۇھنىڭ 2-يىلى تۈركلەرنىڭ قىستىشى بىلەن «لياڭجۇ ئايمىقىغا تەسلىم بولۇپ كەلگەن» قارلۇقلارمۇ بار ئىدى(۹۹).

يىغىپ ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى جېنگۇھنىڭ 21-يىلى (647) قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تەسىس قىلغان ئالتە تۇتۇق مەھكىمە بىلەن يەتتە ئايماقىتىكى 13 قەبىلە ئىچىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگراسىدىن ئۆتۈپ ئورۇنلاشقانلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 200 مىڭغا يېقىن ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىمۇ سانى ئەڭ كۆپلىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنى تارقاق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇنداق بىرقانچە ئالاھىدىلىك بولۇپ، بىرى ئۇلار تۈركلەرنىڭ جەنۇبقا كېلىدىغان قىسىملىرىغا زەربە بەرگىلى بولىدىغان مۇھىم ئۆتكەللەر ۋە سەددىچىن سېپىلىنىڭ بويلىرىغا جايلاشتى، يەنە بىرى ئۇلار نەچچىگە بۆلۈپ ماكانلاشتۇرۇلدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار گەنجۇ، لىڭجۇ، ۋېيجۇ ئايماقلىرىغا تارقىتىلدى. ئىزگىل، ھۈن ۋە ئاتېئىزلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىر-بىرىدىن ئىنتايىن يىراق رايونلارغا ئەۋەتىلدى. تاڭ سۇلالىسى مۇنداق قىلىشتا، بىرى ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ چېگرىنى ساقلاش ۋە تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇشنى كۆزدە تۇتتى، يەنە بىر ياقىتىن ئۇلارنىڭ بىر يەرگە توپلىشىپ قېلىپ، باشقۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كۈچىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى.

ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ زۆر كۆلەمدە جەنۇبقا كۆچۈشى تۈرك خاقانلىقىنىڭ كۈچىنى ھەددىدىن زىيادە ئاجىزلىتىۋەتتى. مويۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئىچكى نىزا پاتىقىغا پېتىپ قالدى. غەلىبە قىلغان مۇجوي ئۆزىنى بىلگە خاقان دەپ جاكارلىدى، مەغلۇپ بولغانلار تاڭ ھۆكۈمىتىگە تەسلىم بولدى. شەرقتىكى قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئېسىيان كۆتۈردى ۋە تاڭ

سۇلالىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرا قەلئەلىرىدە پاناھلاندى. غەربتىكى تۈركەشلەردىن سۇلو ئۆزىنى ئۆزى خاقان تىكلەپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. تۈركلەر خاقانلىقى ئىچكى-تاشقى قىيىنچىلىققا بوغۇلۇپ، ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالدا قالدى. بىلگە خاقان بۇ خەۋپلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى بىلەن يارىشىش ۋە تۇرا، تۈركەش قەبىلىلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنى ئالداپ شىمال تەرەپكە قايتۇرۇپ كېتىش سىياسىتىنى ئىشقا سالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى سانغۇنلىرى جەنۇبقا كېلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇراقلاشقان تۇرا قەبىلىلىرىگە نەك باراۋەر مۇئامىلە قىلماي، ئەكسىچە ئۇلارنى ھەر خىل ئېغىر ئىشلارغا سالدى ۋە بوزەك ئەتتى، نەتىجىدە «ئەل بولغانلارنىڭ غەزىپى كۈچىيىپ»، گىمكىكى تەرەپ ئارىسىدا كۆپ قېتىم كىچىك كۆلەمدىكى توقۇنۇشلار يۈز بەردى. كەييۈەننىڭ 8-يىلى (720) نىڭ ئالدى-كەينىدە، ئۈچ تەسلىم شەھىرىنىڭ يېنى ۋە شوقاڭ شۇنداقلا خېنەندە تۇرۇشلۇق ئاتېئىز، بۆكۈ قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى تۈركلەرنىڭ دامغا چۈشۈپ شىمال تەرەپكە كەتتى ۋە تۈرك خاقانلىقىغا يېڭىباشتىن قارام بولدى. ھالبۇكى، خۇاڭخېننىڭ غەربىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلە تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن چېگرىنى مۇداپىئە قىلىش ئورنىدا چىڭ تۇردى. بولۇپمۇ گەنجۇ ئايمىقى «خۇاڭخېننىڭ غەربىدىكى ئەڭ مۇھىم»، «شىمال تەرەپتىن تۈركلەرنى توسىيالايدىغان، جەنۇب تەرەپتىن تىبەتلەرنى قىستىيالايدىغان» جاي ئىدى. ئەسلىدىكى ئاھالە ئىچىدە، «كارغا يارايدىغان ئەسكەرلەر ئاران يۈزگىمۇ يەتمەيتتى» (۹۶). بۇ يەر دائىم دېگۈدەك تۈركلەر بىلەن تىبەتلەرنىڭ شىمال بىلەن جەنۇبتىن قىلىدىغان ھۇجۇمغا دۇچ كېلىدىغان بولغاچقا، پۈتۈن مۇداپىئە ئىشى ئاساسەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ زىمىمىسىدە ئىدى.

ۋاڭ جۇنخۇەن خۇاڭخېنىڭ غەربىگە ھىراۋۇل بولغاندىن كېيىن، شەخسىي ئۆچىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنى تازا بوزەك قىلدى، ئۇلار ۋاڭ جۇنخۇەنگە ئاداۋەت ساقلاپ «شەرقتىكى تۇتۇق مەھكىمىگە مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ ئەرز سۇندى»، ھالبۇكى تاڭ شۇەنزۇڭ ۋاڭ جۇنخۇەننىڭ يالغان مەلۇماتىغا ئىشىنىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى جەنۇب تەرەپتىكى چېگرا ئايماقچىلارغا سۈرگۈن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلىدى، ئوردىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋىتى بار ۋەزىرلىك ئىكۋېن قاتارلىقلارنىڭ ئەمىلىنى تۆۋەنلەتتى. تۆت قەبىلىنىڭ سەۋر قاچىسى تېشىپ، كەييۈەننىڭ 15-يىلى (727) ئۇيغۇر ئاقساقىلى قوشۇ خاقاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋاڭ جۇنخۇەننى ئۆلتۈرۈپ شىمالدىكى تۈركلەرنىڭ ماكانىغا كەتتى. تاڭ سۇلالىسىدىكى چېگرا سانغۇنلىرىنىڭ تۇرالارنى بوزەك قىلىشى ئۆزىنىڭ ئېشىغا ئۆزى توپا سالغاندەكلا ئىش بولدى. كەييۈەننىڭ 15-يىلىدىن كېيىن، ئەسلىدە سەددىچىن سېپىلىنىڭ بويىدا ئولتۇراقلىشىپ، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن چېگرىنى مۇداپىئە قىلغان ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئاساسەن دېگۈدەك قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتتى. شۇ سەۋەبتىن تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا: «توققۇز ئوغۇز تۇرا خەلقى، ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ، جەنۇبتىكى تاڭ دۆلىتىگە كەتتى. . . ئۇلار تاڭ دۆلىتىدىن قايتا ئايرىلىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى» دەپ خاتىرىلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىلگە خاقان بايانچۇر خاقاننىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىگە ئىگىدارچىلىق قىلدى.

ئۇيغۇر- توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ شىمالغا قايتىپ كېتىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرگە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئاجىزلىتىۋەتتى، دەل شۇ چاغدا تىبەتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى

ئوتتۇرسىدا غەربىي يۇرت، چىڭخەي قاتارلىق جايلارنى تاللىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسى شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن قوشۇن تەييارلاشقا ئامالسىز قېلىپ، ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ يارىشىپ قېلىش تەلىپىگە ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى تەرەپنىڭ «لەشكەرلىرى ئارام تېپىپ، ئۆزئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولدى»⁽⁹⁶⁾. خېلى يىللارغىچە ئۇرۇش بولمىدى. ھالبۇكى، تۈركلەرنىڭ تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈستىگە لەشكەر تارتماسلىقتىكى مەقسىتى «بىر نەچچە يىل تىنىۋېلىش»، ئىچكى قىسمىنى تىنچىتىش، ئاندىن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنى ۋە شەرقىي شىمالدىكى قارام بولغان قىسىملارنى بويسۇندۇرۇش، ئالداشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ غەرب تەرەپتىكى قارلۇق، باسمىل قەبىلىلىرىنى، شەرق تەرەپتىكى قۇمۇق، قىتان قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى. ئەزەلدىنلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن باسمىل قەبىلىسىنىڭ «ھەممىسى دېگۈدەك تۈركلەرنىڭ قولىغا چۈشتى»⁽⁹⁷⁾ ۋە موڭغۇل دالاسىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇستەقىل ھالدا تۈركلەر بىلەن ئېلىشالماي، مەجبۇرىي ھالدا ئۇلارغا تىز پۈكتى.

كەيىۋەننىڭ 22-يىلى (734) تۈركلەرنىڭ بىلگە خاقانى ئۆز ۋەزىرلىرى تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا مالىمانچىلىق پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى تۈركلەر ئۈستىگە يەنە بىر مەرتىۋە قوشۇن تارتىپ، ئۈزلۈكسىز ھالدا شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇيغۇرلارمۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، تۈركلەرنىڭ تىزگىنلىشىدىن ئايرىلدى. دە، مۇستەقىل بولدى ھەمدە سېلىنغا دەرياسىنى تايانچ پونكىت قىلىپ، شەرق بىلەن غەربتىن ئىبارەت

ئىككى تەرەپكە قاراپ كېڭەيدى. بىلگە خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تۈركلەر بىر نەچچە يىل ئىچىدە تۆت خاقاننى ئالماشتۇرغان بولسىمۇ، بۇ تۆت خاقان ئوخشاشلا ئىچكى قالايمىقانچىلىقتا ئۆلۈپ تۈگىدى. كەييۈەننىڭ 29-يىلى (741) قۇتلۇق يابغۇ ئۆزىنى خاقانلىققا كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئىچكى مالىمانچىلىقنى يەنىلا تىنچىتالمىدى. تاڭ سۇلالىسى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە تۈركلەرگە جەنۇب بىلەن شىمالدىن زەربە بېرىپ، تۈرك خاقانلىقىنى يوقاتماقچى بولدى. كەييۈەننىڭ 29-يىلى 7-ئايدا، «سول قانات ياساۋۇللار سانغۇنى سۈن لاۋنۇ بىلەن ئىچكى ئەمەلدار» قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەلچىلىككە بېرىپ، ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئەل بولۇشقا ئۈندىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئۈچ تەرەپ ئىتتىپاقى شەكىللەندى. كېيىنكى يىلى 8-ئايدا، بۇ ئۈچ تەرەپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ قۇتلۇق يابغۇغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە باسمىللارنىڭ ئاقساقىلىنى خاقانلىققا كۆتۈردى. قالدۇق تۈركلەرمۇ ئۆزىمىنى خاقان قىلىپ تىكلىدى. تاڭ سۇلالىسى «ئەلچى ئەۋەتىپ، باسمىل، ئۇيغۇر، قارلۇقلارنى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت» قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شىمال تەرەپتىن تەڭدى، «تۈركلەرھالىدىن كەتتى» (98).

تېيەنباۋنىڭ 2-يىلى (743) ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ خاقانى ئۇسۇ خاقاننى تۇتۇۋالدى ۋە ئىككىنچى يىلى 8-ئايدا ئۇنى پايتەخت لەشكەرلىرى ئالدىدا سازايى قىلدى. مۇشۇ تۈپەيلى تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى كۆلبىلگىنى ساداقەتمەن خاقان دېگەن ئۇنۋان بىلەن تارتۇقلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، كۆلبىلگە خاقان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، باسمىل خاقاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە خاقان دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمبەگ بولۇش

ۋەزىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. قۇملۇقنىڭ شىمالى بىر چاغلاردا تاڭ سۇلالىسىگە قارىغاندى. تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يەنە بىر قېتىم كىرىش، تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئەس-يادىدىن پەقەت چىقىمىدى، لېكىن شىمالنى تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگلىكىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كەلگەن ساۋاق شۇنداقلا شۇ كۈنلەردە شەرقىي شىمالدىكى قىتانلار ۋە غەربىي شىمالدىكى تىبەتلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ھەرىكىتىگە ئېغىر دەرىجىدە پۈتلىكاشاڭ بولدى. شەرق بىلەن غەربتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تىركىشىش ھالىتى، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكىرىي كۈچلەرنى تۇتۇپ قالدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تىبەنباۋنىڭ 3-يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلماي ئۆزلىرىنى خاقانلىق دەپ جاكارلاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمبەگ بولۇۋاتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپكە بېرىپ چات كېرىگۈدەك كۈچى يوق ئىدى.

تۈركلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار گەرچە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە تېخى بىر تالاي توسالغۇ بار ئىدى. يايلاقتا ئۇيغۇرلارنىڭ زوراۋانلىقىغا رىقابەت ئېلان قىلالايدىغان باسىملار، قارلۇقلار تېخى مانا مەن دەپ تۇراتتى؛ شىمالدا تۇرۇپ كۆز ئالايتمۇتقانلاردىن قىرغىزلار بار ئىدى. شەرق تەرەپتىكى تاتارلارمۇ بەزىدە كۆتۈرۈلۈپ، بەزىدە بويسۇنۇپ يۈرەتتى. جەنۇب تەرەپتە تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ ھە دەپسلا ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالاتتى⁽⁹⁹⁾. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىر زامانلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلىرىدا ئەل بولۇپ

ياشغاندى. شۇ سەۋەبلىك، ئۇيغۇرلار چوقۇم تاڭ سۇلالىسىدىن ئوتۇغات نامى ئېلىشى لازىم ئىدى، ئۇلار پەقەت بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى بولغاندىلا ھەر قايسى قەبىلىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرەلەيتتى ھەمدە قورال كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ قۇملۇقنىڭ پۈتۈن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرەلەيتتى. شۇڭا كۆپلىگە ئۆزىنى خاقان قىلىپ تىكلەنگەندىن كېيىن، ئوتۇغات نام ئېلىش ئۈچۈن دەرھال چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتتى. تىيەنباۋنىڭ 4-يىلى (745) تاڭ شۈەنزۇڭ ئۇنى سۈيىنگىل خاقان دەپ ئېتىراپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئېتىراپ قىلغاندىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمبەگ بولۇپ قالدى. ئۇلار «تۈركلەرنىڭ قەدىم جايدا ئولتۇراقلىشىپ، ئۆتۈكەن تېغىغا قارارگاھ قۇردى» (100). ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن باشقا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئىككى كۈچلۈك قەبىلە يەنى قارلۇقلار بىلەن باسمىللارمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارام بولدى.

ئىزاھات:

- ① يۈداجۈن تەرجىمە قىلغان، رەشىدى يازغان «جەمئۇل تەۋارىخ» 1-جىلد 1-قىسىم 3-قىسىم. ئۇيغۇرلار قەبىلىسى. شاڭخۇ باسقىنسى 1983-يىلى نەشرى.
- ② بېي چاڭپۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار» 9-بەب (تەيۋەن) يېڭى ۋېنخېفا نەشرىياتى شىركىتى. 1986-يىلى نەشرى.
- ③ مەھبۇت قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-كىتاب. 127-بەت. ئەقەرە 1943-يىلى نەشرىگە قارالمۇن.
- ④ «كونا تاڭنامە» 195-جىلد.
- ⑤ (چىڭ دەۋرى) بۇ خېلىق: «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 39-جىلد.
- ⑥ (ياپونىيە) ئونوكاۋا ئېيىخى: «تۈرالار»، «مىللەت تارىخى تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 6-سىگە بېسىلغان. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەت

تەتقىقات ئورنى 1978-يىلى نەشرى.

⑦ گېڭ شىمىن ترانسىپىگىراتسىيە قىلغان ۋە ئىزاھلىغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى» نىڭ 3—22 قۇرلىرى. «قەدىمكى تۈرك ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» نىڭ 1-قىسمى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتوتى 1977-يىلى ماشىنىدا ئۇرۇلغان نۇسخىسى.

⑧ گېڭ شىمىن: «تۇدۇمىسال ئىبادەتخانىسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن ئابىدىلەر ھەققىدە»، «دۇنيا دىن تەتقىقاتى» نىڭ 1981-يىلى 1-سان.

⑨ تىكىن: «ئۇيغۇرچە (ئالتۇن ياروق) تىكى ئويغىنىش تەلىماتى»، «ئورال-ئالباتى ئىلمىي جەمئىيىتى مەجمۇئىسى» نىڭ 3-تومىغا بېسىلغان. ۋىسبادىن. 1971-يىلى نەشرى. 33-بەت.

⑩ «ماۋىي ماقالىلەر توپلىمى تۈركلەر ھەققىدە». «ئوتتۇرا ئاسىيا» نىڭ 1984-يىلى 3-سانى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن.

⑪ (سوۋېت ئىتتىپاقى) ئىسقاوپ يازغان «ئۇيغۇرلار تۇبادا» دېگەن ئەسەر. «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئىسى» نىڭ 1985-يىلى 5-سانغا بېسىلغان.

⑫ «ۋېينامە». 2-جىلد.

⑬ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاغىقلار ھەققىدە قىسە».

⑭ «ۋېينامە» 2-جىلد. «تەيزۇ داۋۇدىنىڭ تەرجىمىھالى».

⑮ جۇۋېيجۇنىڭ: «تۇرالار ۋە ئاۋارلار» دېگەن كىتابىنىڭ 33-بەتتىكى ئىزاھى: «ۋېينامە. قاغىقلار ھەققىدە قىسە» دىكى بايانغا قارالسۇن.

⑯ «ۋېينامە. شىزۇنىڭ تەرجىمىھالى»، «ۋېينامە. قاغىقلار ھەققىدە قىسە».

⑰ «ۋېينامە. گاۋزۇنىڭ خاتىرىلىرى» 44-جىلد. «يۇۋېنخۇنىڭ تەرجىمىھالى» 16-جىلد. «جىنگجاۋ يېڭى لى فۇجىنىڭ تەرجىمىھالى».

⑱ ۋالڭ گوۋېي: «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» 2-جىلد. «دەريالار قىسمى»، «شاغرانىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىن. شاخخەي خەلق نەشرىياتى 1984-يىلى نەشرى. 40-بەت.

⑲ خامىنا: «بۆكۈخاقان ئابىدىسى». ۋىنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى «شەرق مەجمۇئىسى» 1985-يىلى 39-توم.

⑳ گېڭ شىمىن ترانسىپىگىراتسىيە قىلغان تۈرك يېزىقتىكى «مويۇنچۇر

ئابىدىسى» 3-قۇر. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تاللانمىسى» 1-قىسمى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتوتى 1977-يىلى ماشىنىدا باسقان نۇسخىسى.

21) گېڭ شىمىن تىرانسپېكۇرانتىيە قىلغان «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» شىمال تەرىپىدىن 15-قۇر. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۈججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم. 22) «سۈيانەم. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»، «ئانىنا ھەبىلىسى 500 نوتون ئادەم بىلەن ئاۋارلار تەرەپكە كەتتى، ئەزەلدىن ئالتۇنتاغدا تۇراتتى».

23) خەن رۇلىن تەرجىمىسى: «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ شەرق تەرىپىدىن 18-قۇر. لىن گەن تۈزگەن. تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن 1-قىسىم. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى. 1987-يىلى نەشرى.

24) «سۈيانەم. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە». سىماگۇاڭ: «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 175-جىلد.

25) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 178-جىلد.

26) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 192-جىلد.

27) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 192-جىلد.

28) «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قوشۇمچە. «قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».

29) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

30) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ جەنۇبىي يۈزى 3-قۇر.

32) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 192-جىلد.

33) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193-جىلد.

34) دۇيو: «قانۇنلار قامۇسى. قوشۇلار».

35) دۇيو: «قانۇنلار قامۇسى. چۆبە يۈرۈكلەر».

36) «يېڭى تاڭنامە. قومۇقلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە. ئىزگىلار ھەققىدە قىسسە».

37) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 195-جىلد.

سىرتاردۇشلار خاقانلىقىدا «پاراملىق 200 مىڭ جەڭچى بار ئىدى».

38) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193-جىلد.

39) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 194-جىلد.

- ④⑩ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.
- ④⑪ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 197-جىلد.
- ④⑫ «كونا تاغنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ④⑬ «يېڭى تاغنامە» 217-جىلدىنىڭ 2-قىسمى، ئۇيغۇرلار ۋە قوشۇمچە سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە».
- ④⑭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.
- ④⑮ «تارتۇق ئورنىدا سۆمەرتېرىسى تاپشۇرۇش» ھەرگىزمۇ ئالۋان-ياساق ئەمەس، بەلكى تارتۇق قىلىش، سوۋغا-سالام يوللاش نامىدىكى سودا پائالىيىتى ئىدى.
- ④⑯ «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 198-جىلد.
- 6239-بەتتىكى «قۇللارنىڭمۇ يېرى بار ئىدى... ئەمەل تەلپ قىلاتتى» دېگەن جۈملىگە قارالسۇن.
- ④⑰ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد. جېنگۇەننىڭ 21-يىلى 6-ئاي دېگەن ماددىغا قارالسۇن.
- ④⑱ «كونا تاغنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ④⑲ «يېڭى تاغنامە، ئۇيغۇرلار قوشۇمچە قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».
- ④⑳ «يېڭى تاغنامە» 43-جىلد 2-قىسىم، قوۋۇقنىڭ ئىچىدىكى يوللار.
- ④㉑ «تالڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 73-جىلد.
- ④㉒ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193-جىلد.
- «ئىزگىلاردىن 40 مىڭ ئادەم دەيجۇ ئايمىقىدا دېھقانچىلىق قىلاتتى».
- ④㉓ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.
- «ئىزگىلاردىن ئېرىكەن تۆمەن سۈلې، جۇجۇپ، كاۋانا قاتارلىق ئۈچ بەگلىككە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇدۇننى ئالدى».
- ④㉔ چىن جۇگىيەن: «تۈركلەر تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن 1958-يىلى نەشىر قىلىنغان. 773-بەت.
- ④㉕ «يېڭى تاغنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىرىنچى قىسىم.
- ④㉖ خې يېڭىجۇڭ يازغان «مىلادى VI — X ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى»غا قارالسۇن. «جياڭخىيىدا گۇگۇمكا ئىنستىتوتى گېزىتى» 1959-يىلى 1-سان.
- ④㉗ بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار تالڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە كۆپ مەرتە قوشۇن

چىقىرىپ، تاڭ ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەرگەنىدى.

⑤۴ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 199-جىلد.

⑤۵ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 199-جىلد.

⑤۶ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑤۷ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»: «يېڭى تاڭنامە. سۇدىڭغاڭنىڭ

تەرجىمىھالى».

⑤۸ «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد. «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي

ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑤۹ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 199-جىلد.

⑥۰ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑥۱ «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد. «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي

ئۆرنەكلەر» 200-جىلد. 661-يىل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

⑥۲ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑥۳ «كىتابلار جەۋھىرى» 986-جىلد.

⑥۴ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑥۵ «كىتابلار جەۋھىرى» 520-جىلد.

⑥۶ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑥۷ چېن زىياڭ: «كونا ۋەقەلەردىن تەرمىلەر» 4-توم.

⑥۸ «ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 203-جىلد.

⑥۹ چېن زىياڭ: «كونا ۋەقەلەردىن تەرمىلەر» 4-توم «ۋېي چاۋفو».

⑦۰ «كونا ۋەقەلەردىن تەرمىلەر» 8-توم.

⑦۱ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى تۈنيۇقۇق ئابىدىسى» لىن گەن

تۈزگەن. «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەردىن تاللانما» نىڭ 1-قىسمى.

498-بەت.

⑦۲ «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑦۳ «كىتابلار جەۋھىرى» 974-جىلد.

⑦۴ «كونا تاڭنامە. قىتائىلار ھەققىدە قىسسە».

⑦۵ «بەلگە مەلىكە قەبرىە خانىرىسى» چېن چۈشمىيەن يازغان (تۈركلەر تارىخى)

نىڭ 2-قىسمىغا بېسىلغان. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958-يىلى نەشىرى.

۹۳ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ شەرقىي يۈزىگە
«كۆلتېگىن ئابىدىسى» نىڭ شىمالىي يۈزىگە قارالسۇن. لىن گەن تۈزگەن «تۈرك ۋە
ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەردىن تاللانما» .
۹۴ «كونا تاغنامە. شۈەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» .

۹۵ لى فالڭ قاتارلىقلار «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى» 459-جىلد.

۹۶ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى
20-قۇرغا قارالسۇن.

۹۷ جاڭ جىيۇلىڭ: «چۈيچياڭ توپلىمى» 6-جىلد؛ «تۈرك بىلگە خاقانغا
يارلىق» ؛ «كىتاب جەۋھەرلىرى» 979-جىلد.

۹۸ «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى» 459-جىلد.

۹۹ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 217-جىلد.

۱۰۰ «كونا تاغنامە» 38-جىلد «جۇغراپىيە تەركىبى لىڭجۇ» .

۱۰۱ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 212-جىلد.

۱۰۲ «كىتابلار جەۋھەرلىرى» 992-جىلد.

۱۰۳ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193-جىلد.

۱۰۴ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211-جىلد.

۱۰۵ چىن زىياڭ: «كونا ۋەقەلەردىن تەرىملەر» 8-جىلد.

۱۰۶ «چۈيچياڭ توپلىمى» 6-جىلد. «تۈرك خاقانغا يوللانغان يارلىق» .

۱۰۷ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225-جىلد.

۱۰۸ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 215-جىلد.

۱۰۹ گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى» ، «قەدىمكى تۈرك

يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» 1-قىسىم.

(100) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 215-جىلد.

ئۈچىنچى باب

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە زېمىنى

جىنگۈەننىڭ 20-يىلى (646) ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىغاندىن تېيەنباۋنىڭ 4-يىلىغا (745) غا قەدەر ئۇيغۇرلار موڭغۇل دالاسىغا ھاكىمىيەت بولغان 100 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى ئۈزلۈكسىز كېڭەيگەن ھەمدە تۈركلەر بىلەن ھەر قايسى تۇرا قەبىلىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈشنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلغان مەزگىل بولدى. تېيەنباۋنىڭ 4-يىلى، تۈرك خاقانلىقىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، تارقاق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا بولغان يۈزلىنىشى ئاساسەن شەكىللەندى. بۇنىڭ ئالامەتلىرى بىرىنچىدىن، موڭغۇل دالاسىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى سىرتقا قارىتا ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى تىلغا ئالماي، بىر تۇتاش ھالدا ئۇيغۇر دېگەن ئىسمىنى قوللىنىدىغان بولدى؛ ئىككىنچىدىن، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارقىلىپ ئېقىپ يۈرىدىغان ھالىتى نىسپىي ھالدا مەركەزلىشىپ، مۇقىم ھەرىكەت ئېلىپ بارالايدىغان ھالەتكە ئۆزگەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار داۋاملىق يوسۇندا قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشۇشتىن تەرەققىي قىلىپ، پۈتۈن قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خاقانلىققا ئايلاندى.

1. قەبىلە ۋە زېمىن

ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي تۈركلەرنىڭ زېمىنىغا ۋە ئۇنىڭغا قارام بولغان قەبىلىلەرگە ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، خاقانلىققا تەۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۈستۈن-تۆۋەنلىكىدىمۇ ئۆزگىرىش كېلىپ چىقتى. خاقانلىق ئومۇمەن ئاساسىي قەبىلە ۋە قارام قەبىلە دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. ئاساسىي قەبىلە ئەسلىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىدىكى قەبىلىلەردىن تەركىب تاپتى. بۇ قەبىلىلەردىكى قىران يىگىتلەر خاقانلىقنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى ھاسىل قىلدى، خاقانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارمۇ ئاساسەن مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن تەشكىللەندى. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كىشىلىرى بۇ خاقانلىقنى «ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز خاقانلىقى» دەپ ئاتىدى ①. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇندا تۇردى. ئون ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئۇرۇقلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ياغۇقار قەبىلىسى ئۇنىڭ يادروسى ئىدى. VII ئەسىردىكى سۈكۈن تېكىندىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارغا قەبىلە باشلىقى ياكى خاقان بولغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ ئۇرۇقتىن بولدى. بۇلاردىن باشقا، نىسبەتەن كۈچلۈكرەكلىرى كورلەمۇر (يەنە بىر ئاتىلىشى كۈلۈبېي) لار بىلەن قازارلاردىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇق ئىدى. يەنە قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى مەزگىلىدە، ئالڭ سۇلالىسى كورلەمۇرلارنى ئون ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇرغان ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىدىن لاكا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چىتا) رايونىغا يۆتكەپ، ئۇ يەردە دۆلۈك ئايىقىنى تەسىس قىلغانىدى. كۆرلەمۇرلار قارماققا ياغۇقارلار بىلەن ئەپ ئەمەس ئىدى، كورلەمۇرلارنىڭ ياغۇقارلار بىلەن

خاقانلىق تالىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنتىمۇ قىلىپ قويغانىدى ②. قازارلار ئورۇن جەھەتتە ئۈستۈن بولۇپلا قالماي، بەلكى سىرلىق تۈس ئالغان بىر ئۇرۇق ئىدى. بىزگە مەلۇم، مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، غەربنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا شەرقلەك تۇرا (ياكى تۈرك) لار (Khazars) دەپ ئاتالغان قازار قەبىلىسى پەيدا بولدى، شۇ چاغدا ئۇلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ يېنىدا ياشايتتى ③. كېيىنچە خەنزۇ يېزىقىدا پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلاردا «كاسار»، «خىسار»، «خىسەر» ④ دەپ خاتىرىلەندى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى بۇ ئۇرۇقنىڭ پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى شۇ ناملىق قەبىلە بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بارلىقى ھازىرغىچە تېپىشماق بولۇپ كەلدى. ئەسلىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە بۆكۈ، توڭرا، ئىزگىل، ھۈن، چۆبە، بايرىغۇ، ئاتبىز، قۇمۇق، قۇشۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى. خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر قاتارىدا يۇقىرىدىكى ئون ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن باشقا قۇدىقان، تۇباس، ئاقشىد، باسمىل ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ خاقانلىقتىكى ئورنى ئالدىنقىلارنىڭكىدىن تۆۋەن تۇراتتى، بۇلاردىن سىرت ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن توققۇز غۇزلارمۇ مۇشۇلارنىڭ ئىچىدە ئىدى.

خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ئومۇمەن ئالغاندا بايقال كۆلى، كۆگمەن تېغى، تاڭنۇر تېغى قاتارلىق تاغلارنىڭ جەنۇبىدا، چوغاي تېغى، قۇلاتتاغ، خېشى كارىدورى ۋە شىمالىي تاغ (مازۇڭشىن تېغى) نىڭ شىمالىدا، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇل دالالىرىدا ئىدى. بۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىسمى بولسىمۇ، سىرتقا قارىتا ئۆزلىرىنى بىردەك ئۇيغۇر دەپ ئاتايتتى. ھەتتا ھېلىقى توققۇز غۇزلارمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ قالسا،

ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپتى. خاقانلىقنىڭ 100 يىل مابەينىدىكى بىرىكىشى نەتىجىسىدە، ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى چەك-چېگرا تەدرىجىي ھالدا بۇزۇلدى، زېمىندىكى بىرلىك مۇناسىۋىتى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىغا چىقتى. موڭغۇل دالاسىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۇرا قەبىلىلىرى بارا-بارا بىرىكىپ، بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ قالدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى، نوپۇسى قاتارلىق ئاساسىي ئەھۋاللارنى نۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز.

ئون ئۇيغۇرلار: تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى «100 مىڭ نوپۇسى بار، ئەسكىرىي سانى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىدىغان» كۆلەمدە تەرەققىي قىلغانىدى. دۆلەت قۇرۇپ 100 يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، نوپۇسنىڭ 100 مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. سېلىنىڭا دەرياسى ۋادىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئورنى ئىدى، بۇ يەردىكى تاغ جىلغىلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قۇم ئارىلاش شورلۇق تۇپراق بولۇپ، ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتى چوڭ تۇياقلىق قويىلار ئىدى. يەنرەن قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى مەزگىلىدە، ئۇلار ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىنى 40 يىلدىن كۆپ ۋاقىت بېسىپ ياتتى، كېيىنكى تۈركلەر باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار سېلىنىڭا دەرياسى ۋادىسىغا قوغلىۋېتىلدى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانى قازارگاھىنى جەنۇبقا يۆتكىدى. ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى كەڭ ئوتلاقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىي شىمالى، بايقال كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئىبارەت ئىككى دەريا ۋادىسى پۈتۈنلەي ئون ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاساسىي پائالىيەت رايونى بولدى. شۇنداقلا بۇ يەر خاقانلىقتىكى نوپۇسى ئەڭ زىچ بىر رايون ئىدى. لېكىن قەبىلە نوپۇسنىڭ ئۈزلۈكسىز

كۈچىيىشى ۋە ئۇلارنىڭ يېڭى ئوتلافلارنى ئىگىلىشىگە ئەگىشىپ،
ناھايىتى كۆپ ئۇرۇقلار ئاستا-ئاستا باشقا رايونلارغا تارقالدى.
ئۇلار كۆپ ھاللاردا ئۆز ئاقساقاللىرى ئۈچۈن بۇ يېڭى ئولتۇراق
جايلارغا قەلئە-شەھەرلەرنى سالدى. مەسىلەن، ئۇلار بۈگۈنكى
ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاسان ئېگىزلىكىدىكى ئېرىگىنە دەرياسى
ساھىلىدا مەلىكە قەلئەسىنى سالغان ۋە شۇ ئەتراپتا چارۋا
باققانىدى. بۇ ئۇيغۇرلار بەزىدە ھەتتا ئېرىگىنە دەرياسىنى بويلاپ
جەنۇبقا مېڭىپ، گەنجۇ (جاڭيې) ئايمىقىدىكى تىلەن تېغىنىڭ
ئېتەكلىرىگە يىلقا باققىلى باراتتى. ئۇلار يەنە قاشقالداق بۇلۇنتىنىڭ
شىمالىدا، تەڭرى قاخان يولىنىڭ ياقىسىغا مەلىكە قەلئەسىدىن
باشقا مېيجەن قەلئەسىنى سالدى. ئون ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى
قەبىلىلىرى مۇشۇ جايدىمۇ مال باقاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، لاكا
دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
چىتارايونىدا) ئون ئۇيغۇرلار قارىمىقىدىكى كورلەمۇرلار ئۇرۇقى
تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلار ھەتتا يەنسەي دەرياسى ساھىلىدىكى
تۇۋا ئويمانلىقىدىمۇ قەلئە ياساپ، چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل
بولدى. X X ئەسىرنىڭ 50-يىللىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ئارخېئولوگلىرى شۇ يەردىكى 12 ئورۇندىن ئۇيغۇرلار ياسىغان
قەلئە خارابىلىرىنى قازدى ⑤. I X ئەسىردىن كېيىن، بىر
قىسىم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ بېرىپ، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا
كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى ⑥. بۇنىڭدىن تاشقىرى،
بېشبالىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان بارىكۆل يايلاقلىرىدىمۇ ئون
ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ توپ-توپ پادىلىرى ئولتايىتىتى. ئون
ئۇيغۇرلار خاقانلىقتىكى ئەڭ چوڭ شۇنداقلا تارقىلىش دائىرىسى
ئەڭ كەڭ بىر قەبىلە گۇرۇھى ھېسابلىناتتى.

بايرىغۇلار: كۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-تۆۋەن ئېقىنى،
شەرقتە ئۈسۈزى دەرياسى ۋادىسى، تاتارلار بىلەن قوشنا بولغان
زېمىنلاردا ياشىغان بولۇپ «10 مىڭدىن كۆپ ياراملىق ئەسكىرى

بار، نوپۇسى 60 مىڭ» كېلىدىغان بىر قەبىلە ئىدى. بۇ سۈيى ئەلۋەك، يايلاقلىرى مۇنبەت گۈزەل جاي ئىدى، ئاھالە بۇغا ئوۋلاش ۋە پادا بېقىشقا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئانچە-مۇنچە تېرىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بۇ يەردىن «ياخشى ئارغىماقلار چىقاتتى. تۆمۈر قوراللارنى ياساشقا ماھىر ئىدى» ⑦.

بۆكۈلەر: «ياراملىق 10 مىڭ ئەسكىرى بار بولۇپ، نوپۇسى 30 مىڭ ئىدى». ئۇلار بايرغۇلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە، بۈگۈنكى ئونان دەرياسى ساھىلىدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى، غەرب تەرەپتىكى قوشنىسى توڭرالار بىلەن «ئىناق ئۆتەتتى» ⑧. بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى ئىنتايىن قەيسەر، چاققان ئادەملەردىن بولغاچقا، تارىختا «گېپى ئوچۇق، لېكىن باشلىغان يولغا ئاسان ماڭمايدىغانلار» دەپ نامى چىققاندى. ئۇلارنىڭ خاقانلىقتىكى ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان قىزلار ياغلىقارلار ئۇرۇقىدىن چىققان خاقانلار بىلەن توي قىلىپ، خاقانلىقتا خاتۇن نامىنى ئالغاندى.

توڭرا: ئۇلار «15 مىڭ تۈتۈن ئاھالىسى بار، ياراملىق ئەسكىرى 30 مىڭ» ⑨ قەبىلە بولۇپ، ئەسلىدە تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى، شەرقىي تەرىپى بۆكۈلەرگە قوشنا كېلەتتى. كېيىنكى تۈركلەر دەۋرىدە، تىبەنباۋنىڭ 2-يىلى (743) غا كەلگەندە جەنۇبقا كۆچۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يەنى بۈگۈنكى ئوردۇس رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تىبەنباۋنىڭ 12-يىلى (753) غا كەلگەندە قايتىدىن قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەتتى، قىسمەن ئادەملىرى تارقالدى، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى، بەزىلىرى جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ شەنشى ۋە خېبېينىڭ شىمالىي تەرىپىگە يېتىپ باردى. ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ئۆڭلۈك، سۈيگۈن توپىلىگىنى قوزغىغان ئىسيانكارلارغا قوشۇلدى.

تۆلەنغۇتلار: «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ ئىدى» (10). تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا، توغرا قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبىدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

قۇشۇلار: قوۋە شۇر دەيدىغان «ئىككى فامىلىدىن بىرىكىپ بارلىققا كەلگەنلەر» بولۇپ، «ياراملىق 7000 ئەسكىرى بار ئىدى.» (11) تۆلەنغۇتلارنىڭ شىمالىدا تۇراتتى.

ئىزگىلار: تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا، غەربتە توغرا قەبىلىلىرى ۋە قۇمۇقلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشايتتى، «بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوشقاندا 20 مىڭغا يېتەتتى» (12). ئىزگىلارنىڭ ھەرىكەت دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى، شىيەنچىڭنىڭ 4-يىلى (659) بىر بۆلۈك ئىزگىلار تارىم ئويمانلىقىدىكى قەشقەر، قاغىلىق، تاشقورغان رايونلىرىغا يېتىپ بارغانىدى (13). ئۇلارنىڭ نەچچە ئونمىڭ ئادەمدىن تەركىب تاپقان يەنە بىر قىسمى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدا تاكى بەش ئەۋلادقىچە ئۈزۈلدۈرمەي دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

شىد ۋە ئاقشىدلار: بۇلار تۇرا قەبىلىسى ئىچىدە ئەڭ شەرق تەرەپتە ئولتۇراقلاشقان ئىككى قەبىلە بولۇپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي ۋە جىلىن ئۆلكىسى بىلەن لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى رايونلاردا تۇرمۇش كەچۈردى. شەرقتە قىتان، موغال قەبىلىلىرىگە قوشنا بولدى. ئاقشىد قەبىلىسىنىڭ «ياراملىق 3000 ئەسكىرى بار ئىدى» (14)، شىدلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئاشاتتى» (15). بۇ ئىككى قەبىلىدىكى ئادەملەر ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئېدىرلىققا ئورۇنلاشقانىدى. بۇ جايدا ئورمانلار قويۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئوۋچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، بايلاقتىكى دەتالاشلارغا كۆپ ئارىلاشمىدى.

خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قىسمىدا، يۇقىرىقى بىر قەدەر چوڭ قەبىلىلەردىن تاشقىرى، نوپۇسى ئازراق ۋە نوپۇسى ئېنىق

بولمىغان يەنە بەزى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. ھۇنلار: تۇغلا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشايتتى.

چۆبەلەر: ئۇلار ئەسلىدە تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا تۇراتتى، سۈي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى (618 — 581) يىللىرى بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى تەڭرىتېغى رايونلىرىغا كۆچۈپ، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇردى ۋە ئۇنى ئون يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتۇردى. كېيىنچە غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى، ئادەملىرى، تەرەپ-تەرەپلەرگە كەتتى. بىر قىسمى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئىسسىقكۆل، چىڭخەينىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشىدى، ئەڭ ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولدى. يەنە بىر قىسمى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەدىم جايدا ياشىدى. ئۇلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 3000 ئىدى»⁽¹⁶⁾.

ئاتېئىزلار: نىسبەتەن كىچىك قەبىلە بولۇپ، «ياراملىق ئەسكەرلىرى 1700 ئىدى»، ئۇلار ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا، ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنا بولۇپ تۇرمۇش كەچۈردى. بەزىلەر ئۇلارنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسى ئىچىدىكى ئاۋۇسارلار دەپ قارىغانىدى.

قۇرىقانلار: ئۇلار ئەسلىدە بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدا ياشىدى، بۇ يەر ئىنتايىن سوغۇق، «كۈندۈز ئۇزۇن، كېچە قىسقا»، «سامساقگۈل كۆپ ئۈنىدىغان، ئادەملىرى ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان» رايون ئىدى⁽¹⁷⁾. بېشى تۈگىنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان، ناھايىتى قاۋۇل، ياخشىراقلىرى بىر كۈندە نەچچە يۈز چاقىرىم يول يۈرەلەيدىغان ياخشى ئات كۆپ چىقاتتى. خاقانىلىق دەۋرىگە كەلگەندە، قۇرىقانلار ئاستا-ئاستا جەنۇبقا يۆتكىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا قەدەر كەلگەنىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تارىختىكى شەرقىي قاڭقىللاردىن بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاساسەن دېگۈدەك ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىنىڭ تەركىبىدىكى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى قويۇق ئىدى، ئۇلار خاقانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغاچقا، ئورنىمۇ خېلى يۇقىرى ئىدى، شۇڭا «ئاساسلىق قەبىلىلەر» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا بىرىكىپ، نوقۇل ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە ئىسمى، خاقانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە كەلگەندە ئاساسەن ئەمەلدىن قالدى.

خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر رايوندا يەنە بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار تارىختىكى توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا تەۋە ئەمەس ئىدى. ئۇلار گەرچە خاقانلىقنىڭ بىر قىسمى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن «مېھمان قەبىلە» دەپ قارىلاتتى. مېھمان قەبىلە ۋە ئۇنىڭ ئاقساقاللىرى خاقانلىقتا تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار خاقانلىققا قارىتا ياكى توپىلاڭ كۆتۈرەتتى، ياكى بويسۇناتتى، ئەڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋال ياكى ئۇيغۇرلارغا پۈتۈنلەي بويسۇنۇپ ئۇلارنىڭ ئىچىگە سېڭىپ كېتىش بىلەن ياكى خاقانلىقتىن ئايرىلىپ باشقا جايلارغا كېتىش بىلەن تۈگەيتتى. بۇنداق قەبىلىلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن:

قارلۇقلار: ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كېلىپ، تۈركلەر دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى، مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى تارىختا «قارلۇقلار ئەسلىدە تۈركىي مىللەت ئىدى» دەيدىغان قاراش پەيدا بولغانىدى. قارلۇقلار ئۈچ مىللەتتىن يەنى مورۇن (مولان)، چىڭگىل (يوفۇر)، تاسىرلاردىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، ئۈچ فامىلىلىك قارلۇق دەپمۇ ئاتالغانىدى. قارلۇق قەبىلىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى،

«ئەسكەرلىرى قەيسەر، ئۇرۇشخۇمار ئىدى، بېشبالىقنىڭ غەربىدىكى ھەر قايسى تۈرك قوۋملىرى ئۇلاردىن بەك قورقاتتى» (18). ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار ئوڭ باسقاق، سول باسقاق دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. سول باسقاق خانگاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا ئورۇنلىشىپ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىدى. ئوڭ باسقاق ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىگە ئورۇنلىشىپ «ئۆزلىرىگە بايغۇ تىكلىدى» ۋە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى.

باسمىلار: (پۇمارلار)، ئەسلىدە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى تاڭنۇر تاغلىق رايونىدا تاغنىڭ قاپتىلىنى بويلاپ ئورۇنلاشقانىدى. «ئومۇمىي تۈتۈن سانى 2000 دىن كۆپرەك ئىدى» (19). تۇرغان جايلىرى سوغۇق ئورمانلىق ئىدى. باسمىلار ئوۋ قىلىش، يىلقا بېقىش بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئاشلىقىمۇ تېرىتتى، قېيىن ياغىچى بىلەن قوپۇرۇلغان ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. ئۇلار ناھايىتى بۇرۇنلا تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى، ئاشىنا ئۇرۇقىدىن بولغان تۈركلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۆمۈرۋايەتلىك ئاقساقاللىرىدىن بولۇۋالدى (20).

كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە، باسمىلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلدى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كېيىنكى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلار قارلۇقلار بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قوشۇلغاندىن كېيىن «مېھمان قەبىلە» دەپ قارالدى. ئۇيغۇر خاقانلىرى «جەڭ بولغان ھامان بۇ ئىككى مېھمان قەبىلىنى ئەڭ ئالدىدا ماڭغۇزىدىغان بولدى» (21). شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار پات-پات ئىسيان كۆتۈرەتتى ھەمدە شىمالغا ياكى غەرب تەرەپلەرگە قاچاتتى.

سىرتاردۇشلار: تارىختا ئۇلار «ئەزەلدىن كۈچلۈك بىللەت» دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئەسلىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي قاڭقىللارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. چى بەگلىكى

يۈڭمىڭنىڭ 5-يىلى (487) سىرتاردۇشلار ئاي ئۇجرۇ بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچۈپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا قانلىقلار دۆلىتىنى قۇردى، ئاز ساندىكىلىرى داۋاملىق ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ماكانلىشىپ قالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، غەربتە تۇرۇۋاتقان سىرتاردۇشلار قايتىپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كەلدى ھەمدە ئۈزۈن ئۆتمەي سىرتاردۇشلار خاقانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى. جېنگۈەننىڭ 20-يىلى (646) سىرتاردۇش خاقانلىقى يېمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار «ئۇنىڭ قىسىملىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى» (22). قالغانلىرى تارقىلىپ كەتتى ياكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى ھەمدە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىن سېپىلى بويلىرىدا پادا باقتى؛ ياكى بولمىسا غەربتىكى قەدىم جاينغا بېرىپ، بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى بارىكۆل يايلاقلىرىغا ئورۇنلاشتى. بۇلار دەل كېيىنكى كۈنلەردىكى چىگىلار، چۈمۈللەر ۋە ساتارلار ئىدى. مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغول دالاسىدا قالغان سىرتاردۇشلار يەنىلا «40 نەچچە مىڭ تۈتۈن» (23) بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە، سىرتاردۇشلار دېگەن بۇ ئىسىم يوقىلىپ كەتتى. بۇنىڭدىن بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ئىچىگە سىڭىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئاساسىي قەبىلىلەرنىڭ زېمىنى ۋە ئاساسىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بولۇپ، بۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ۋە زېمىنى ئىدى. بۇ ئاساسىي قەبىلە ئىچىدە خېلى كۆپ ساننى ئىگىلەيدىغان توققۇز غۇزلار ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلارمۇ بارا-بارا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەركىبىگە سىڭىشىپ كەتتى.

ئۆۋەندىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېقىندى قەبىلىلەرنى

تونۇشتۇرىمىز. خاقانلىقنىڭ شەرقىدىكى بېقىندى قەبىلىلەر ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

قىتانلار: خۇاڭشۈي (بۈگۈنكى شار مۇرۇن دەرياسى) ۋادىسىدا ياشايتتى، جەنۇب تەرەپتە قۇمۇقلار ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن، غەربتە شىدلار بىلەن قوشنا ئىدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. «ياراملىق ئەسكىرى 43 مىڭ ئىدى»⁽²⁵⁾.

قۇمۇقلار: قىتانلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، بۈگۈنكى لياۋنىڭ، ئىچكى موڭغۇل زە خېبېيدىن ئىبارەت ئۈچ ئۆلكىنىڭ قوشۇلۇش چېگرىسىدىكى رايونلاردا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن، شىمالدا قىتانلار ۋە شىد قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى. «ياراملىق ئەسكىرى 30 مىڭدىن ئاشاتتى»⁽²⁶⁾.

شىۋىدلار: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلار «ئاتار» دەپ ئاتالدى، ئۇلار قىتانلارنىڭ شىمالىدا، بۈگۈنكى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسى بىلەن جىلىن ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. غەرب تەرەپتە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى كۈلۈبېي قەبىلىسى، بايرىغۇ، جۇجۇق قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا ئىدى. تېرىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىدىكى بۇ بىرنەچچە بېقىندى قەبىلىلەر تونگۇس تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۇرالارنىڭ تىلى بىلەن پەقەت ئوخشاشمايتتى. ئۇلارنىڭ تارىختىكى تۇرالار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ نىسبەتەن ئاز ئىدى. ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەر بىلەن ئوخشاشمايدىغان يېرى مۇشۇ ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدىكى بېقىندى قەبىلىلەردىن ئاساسلىقى قىرغىزلار ئىدى. قىرغىزلار كۆكەن تېغى (بۈگۈنكى سايەنلىڭ تاغلىرى) نىڭ شىمالىدىكى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايتتى. قىرغىزلارنىڭ شەرق ۋە جەنۇبىدا تۇرمۇش

كەچۈرىدىغان تۇياسلار، قۇۋاچلار، مىللار قىرغىزلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. قىرغىزلار ئۆزلىرىگە بېقىندى بولغان قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ 100 مىڭ ئادەمى، ياراملىق 80 مىڭ ئەسكىرى بار ناھايىتى كۈچلۈك بىر قەبىلە ئىدى (27).

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىدىكى بېقىندى قەبىلىلەر ئاساسلىقى قارلۇقلاردىكى سول باسقاق ۋە ساتارلار، ياغمىلار قاتارلىق غەربىي تۈركلەرنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بۇ بېقىندى قەبىلىلەر ئىزچىل رەۋىشتە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى، ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزى مەسئۇل بولدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنى تىزگىنلەشتە، ئاساسلىقى ھەربىي بويىسۇندۇرۇشقا تاياندى. بويىسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ياكى نازارەتچى بەگلىرىنى ئەۋەتىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مۇپەتتىش قىلدى. تارتۇق قىلىنىدىغان نەرسە-كېرەكلەرنى، ئالۋان-ياساقنى تەكشۈردى. مەسىلەن، قىتانلارغا ۋە تاتارلارغا شۇنداق قىلدى؛ ياكى ئاساسىي قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىدى. مەسىلەن، قىرغىزلارغا، قارلۇقلارغا مۇشۇ خىل ئۆسۈلنى قوللاندى. ياكى بولمىسا ئۇيغۇر — ياغلۇقلار ئۇرۇقىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەرنى شۇ قەبىلىنىڭ ئومۇرۋايەت مىراس قالىدىغان ئاقساقاللىقىغا بەلگىلىدى. ئالايلۇق، ياغمىلارنى شۇنداق باشقۇردى. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە نىسبەتەن پەقەت ئاجىز ۋە بوشاڭ قاراملىق مۇناسىۋەتتىلا ساقلاپ قالدى، ئۇلارنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تالان-تاراج قىلىش ۋە تىزگىنلەش قولىدىن كەلمىدى. بۇ بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ تاكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ئەنئەنىۋى قەبىلە ناملىرىنى ساقلاپ قالغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ

كېتەلمىگەندى. پۈتۈن خاقانلىق مەزگىلىدە، بۇ بېقىندى قەبىلىلەر بىردەم ئىسيان كۆتۈرۈپ، بىردەم بويسۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزدى. مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېررىتورىيىدە ئاساسىي قەبىلە ياشىغان رايون ئاساسەن مۇقىم بولۇپ تۇرغاندىن باشقا بېقىندى رايونلار دېگەندەك مۇقىم بولمىدى. خاقانلىق ئەڭ گۈللەنگەن چاغلاردا، ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى زېمىن چېگرىسى مۇشۇ بېقىندى قەبىلىلەر ھەرىكەت قىلىۋاتقان جايلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك يېتىپ باردى، يەنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە لياۋخې دەرياسى بىلەن لياڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە، غەربتە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى چۇ دەرياسى ۋە ئىسسىقكۆل رايونىغىچە، شىمالدا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرىغا قەدەر كېڭەيدى. خاقانلىقنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى چېگرىسى نىسبەتەن تۇراقلىق ئىدى. بۇ جايلار چوغاي تاغلىرى، قولان تاغلىرى، خېشى كارىدورى ۋە خېلىشەن تېغى، مازۇڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار ئىدى. لېكىن خاقانلىق ئاجىزلىغان چاغدا، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دائىرىسى، پەقەت ئاساسىي قەبىلىلەر تۇرۇۋاتقان كىچىككىنە يەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالاتتى.

2. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى

كەڭ كەتكەن موڭغۇل دالاسى قۇملۇق يايلاق ۋە بىپايان چۆللۈكتىن ئىبارەت بىر جاي ئىدى، بۇ يەرنىڭ كىلىماتى قۇرغاق ۋە سوغۇق بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرىدا پەقەت ئوت-چۆپلا ئۆسەلگەچكە، تەبىئىيىكى پايانسىز ئوتلاق بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ چەكسىز چۆل-جەزىرىدىكى تۇپراق قاتلىمىدا مول تۇز ماددىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئونۇپ چىققان ئوت-چۆپلەر

چارۋا بېقىشقا تېخىمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى. ئومۇمەن، بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەر چارۋىچىلىقتىن باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنالمىتتى. تەبىئىيىكى، ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچىكى، يېمەك-ئىچمىكى، ئولتۇراق ئۆيلىرى ۋە يۈرۈش-تۇرۇشلىرىمۇ چارۋىچىلىقنىڭ ئېھتىياجىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك ئىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەبىلىلىرى بۇ موڭغۇل دالاسىدا تەبىئىي شەرت-شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى. جەھەتلەردە ئۆزلىرىگە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلىپ تاللىۋالدى.

تۇرالار سىنىپى دۆلەت قۇرۇپ چىققاندىن كېيىن، گەرچە ساپ قانداشلىق مۇناسىۋەتتىكى ئۇرۇقلار تەدرىجىي يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇق-جەمەت بولۇپ تەشكىللىنىش شەكلى مۇكەممەل رەۋىشتە ساقلىنىپ قالدى. تۈرك تىلىدا ئۇرۇق دېگەن سۆز «ئۇرۇق-ئايماق» (uruk aymak) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. بۇ ئاتالغۇنىڭ يېزىق مەنبەسى ئۇرۇ (uru) يەنى ئەرلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. چۈنكى ئۇرۇق ئەرلىك ھوقۇقىدىن كېلىپ چىققانىدى. قانداش ئۇرۇقلارنىڭ ئورنىغا تەدرىجىي يوسۇندا زېمىن بىرلىكى دەسىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ئورتاق بىر زېمىندىكى رايونلارغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان «باغ» (baq) دېگەن سۆز يەيدا بولدى. خاقانلىقتىكى ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇقىم چارۋا مەيدانلىرى بار ئىدى، ئۇلار گەرچە «قەرەلسىز ھالدا كۆچۈپ يۈرسىمۇ، ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەر تۇرۇپتۇ»⁽²⁸⁾. قەبىلىلەر بۇ ئوتلاق مەيدانلىرىنى ھەر قايسى ئۇرۇقلارغا ياكى باغلارغا بۆلۈپ بېرەلەيتتى. ئۇرۇقلار يەنە بىر مۇنچە جەمەتكە بۆلۈنەتتى، پادا باقىدىغان ھەر قايسى نۇقتىلار بىر ياكى بىرنەچچە جەمەتتىن شەكىللەنەتتى، ئۇ يەردە بىرنەچچە ياكى نەچچە ئون كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەن بولاتتى. پادا باقىدىغان

نۇقتىلاردىكى كىگىز ئۆيىنىڭ سانى ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان ئوتلاقنىڭ
 سۈپىتىگە قاراپ بولاتتى. چۆل-جەزىرىلەردە ئوت-چۆپ كەمچىل
 بولغاچقا، چوڭ چارۋىلارنى باققاندا يەم-خەشەك يېتىشمەسلىك
 ئەھۋالى كېلىپ چىقاتتى، شۇڭا بۇ خىل پادا بېقىش نۇقتىلىرىدا
 ئادەتتە ناھايىتى ئاز ياكى بىرنەچچىلا كىگىز ئۆيلەر تىكلەتتى،
 ھەتتا بىرەر-ئىككى كىگىز ئۆيلا تىكلەتتى. لېكىن ئوت-چۆپى
 مول يايلاقلاردا، بىرلا پادا بېقىش نۇقتىسىدىكى كىگىز ئۆيلەر
 نەچچە ئون بولۇپ كېنەتتى. بىر پادا بېقىش نۇقتىسىدىكى ھەر
 قايسى جەمەت، كۆپىنچە ھاللاردا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۈستىگە
 قۇرۇلاتتى، ئەينى زاماندا ئۇ بىر خىل ئىقتىسادىي جەھەتتىكى
 بىرلەشمە گەۋدگە ئايلىناتتى. جەمەت ئارىسىدىكى ئۆزئارا ياردەم
 كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. ھەر
 قايسى جەمەتنىڭ ئات، كالا، قوي، تۆگە قاتارلىق چارۋىلىرى
 تۈر بويىچە ئايرىلاتتى ۋە ئوخشاش بولمىغان ئوتلاقلاردا ئايرىم
 بېقىلاتتى. بۇنىڭدا ھەر قايسى جەمەتلەرنىڭ زىچ ماسلاشقان ئىش
 تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىشىشىغا توغرا كەلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا،
 چارۋىلارنى سۇغىرىش، يۇڭ قىرغىش، كىگىز ئېتىش، كىگىز
 ئۆيلەرنى قۇرۇش قاتارلىق ئەمگەكلەردىمۇ ئۆزئارا ياردەملىشىشكە
 توغرا كېلەتتى. بولۇپمۇ ئوتلاقتىن كۆچىدىغان ۋە بۆرىلەرنىڭ
 ھۇجۇمى قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىدىغان
 چاغدا، ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ زۆرۈر بولاتتى.

ئوتلاقتىن يۆتكىلىش ئىشى پەسىلگە ۋە ئوتلاقنىڭ ئەھۋالىغا
 قاراپ بېكىتىلەتتى. چارۋىچىلىق ئۇسۇلىمۇ، ھەر قايسى
 قەبىلىلەردە ئوخشاش بولمايتتى. بەزى جايلاردا قىش پەسلى
 كەلگەن ھامان تاغنىڭ ئىككى قاپتىلىدىكى پىنھان جىلغىلارغا
 كۆچۈشكە توغرا كېلەتتى، ياز پەسلىدە بولسا دەريا ئېقىپ
 ئۆتىدىغان كەڭرى يايلاق جىلغىلىرىغا كىرىشكە توغرا كېلەتتى.
 باشقا بەزى جايلار دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلاتتى، ئۇلار ياز

پەسلىدە تاغدىكى ئوتلاقلاردا مال باقاتتى، قىش پەسلىدە تاغ باغرىدىكى تۈزلەڭلىككە كېلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار دائىم دېگۈدەك ئىلگىرى بېكىتىپ قويغان لىنىيىنى بويلاپ مال بېقىشقا قانۇنىيەت بويىچە ئىتائەت قىلاتتى. كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان نۇقتىلار بىر يىل ئىچىدە نەچچە قېتىم يەڭگۈشلىنەتتى. كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقىدىغان دائىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلاردىكى پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ بولاتتى. مۇنبەت كۈرۈن دەرياسى قاتارلىق رايونلاردا بۇ دائىرە بىرنەچچە كىلومېتىردىن بىر نەچچە ئون كىلومېتىرغا بارسا، تاقىر چۆللۈكلەردە يۈز كىلومېتىردىن ئارتۇق بولاتتى. تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن چاغلاردا، قۇرغاقچىلىق ياكى قار-شۇۋىرغان بولغان مەزگىللەردە، كۆچۈپ چارۋا بېقىش دائىرىسى نەچچە يۈز كېلومېتىرغا يېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتتا ئۇلار كۆپىنچە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ پادا باقاتتى ياكى مال-ۋارانلارنى ئېلىپ قاچاتتى، بۇ ئەھۋالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشۇپمۇ قالاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەھۋالى تارىختا «قىش كۈنلىرى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا كېلىدۇ، يازدا قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىدۇ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالدىكى 1000 كىلومېتىرغا يېقىن ئارىلىقتا ھەرىكەت قىلىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ خىل كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئۇلار تەبىئىيىكى ئېلىپ يۈرۈشكە قولايلىق كىگىز ئۆيلەرنى ئۆزلىرىنىڭ قونالغۇسى قىلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا يەنە ئۈستىگە كىگىز ئۆي قۇرۇلغان تۆت چاقلىق ھارۋىلار بار ئىدى، بۇ ئۇياقتىن بۇياققا يۆتكەلگەندە قونالغۇ قىلىشقا تېخىمۇ ئەپلىك ئىدى. ئۇلار قىشلىق ئوتلاقلاردا كېسەك ۋە تاشتىن قوپۇرۇلغان كىچىك ئۆيلەردىن پايدىلىنىتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي ئىقتىساد بىرلىكى دادا تەرەپتىن بولغان ئائىلە باشلىقلىق

تۈزۈمىدىكى جەمەت ئىنجۇگۈن (inijügün) دىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىك بىرىنچىدىن، ئەڭ كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئىنلار پەڭگىسى بىلەن توي قىلسا بولاتتى؛ ئۈچىنچىدىن، كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈم يولغا قويۇلغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەتىدە كىچىك ئوغۇلنىڭ نەچچە خىل ئىمتىيازى بولاتتى. ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى جەمەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان تۈرك تىلىدىكى «ئىنجۇگۈن» (inijügün) دېگەن سۆز «ئىنى» (ini) دېگەن خەتتىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كىچىك ئوغۇل» دېگەنلىك ئىدى. ئاكىلار توي قىلىپ ئۆي تۇتقاندىن كېيىن ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتسە بولاتتى، پەقەت ئەڭ كىچىك ئوغۇللا مۇشۇ ئائىلىدىن مېدىرلىمايتتى. كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى يالغۇز مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى، بەلكى ئۇ ئۆلۈپ كەتكەن دادىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەنلىرى ئىچىدە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

توپ نىكاھلىق تۈزۈمنىڭ قالدۇقى بولغان ئىننىڭ پەڭگە بىلەن توي قىلىشى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئېقىپ يۈرگەن ئەھۋالنىڭ بىرى. ئىنى بولغۇچى ئۆلۈپ كەتكەن ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئۆز ئەمرىگە ئالسا بولىۋېرەتتى. دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغۇل «ئانا بولۇپ تۇرغانلاردىن بىرى بىلەن توي قىلسا» يەنى ئۆگەي-ئانىسى بىلەن توي قىلسا بولىۋېرەتتى. بۇ تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادىي مۇددىئە ئائىلە مۈلكى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ باشقا ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر ياقىتىن بۇنداق قىلىش تۈل ئولتۇرۇپ قالغانلاردىن خەۋەر ئېلىشىمۇ كۆزدە تۇتاتتى.

ئىنى بىلەن يەڭگىنىڭ توي قىلىشى ۋە كىچىك ئوغۇلنىڭ ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى ئادەتكە ئايلانغان جەمئىيەتتە كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى. مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاياللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاياللارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رولى تېخىمۇ مۇھىم ئىدى. ئەرلەر دائىم دېگۈدەك ئۇرۇشقا كېتەتتى ياكى ئوۋچىلىققا چىقاتتى، ياكى سىرتتا مال باقاتتى، ئاياللار ئائىلە ئىشى بىلەن ئۆيدە قالاتتى. ئۇلار كىيىم تىكەتتى، كىگىز ئېتەتتى، ھارۋىدىن چۈشۈرىدىغان، تۆگىلەرگە يۈك ئارتىدىغان ھەر خىل ئەمگەك بىلەن مەشغۇل بولاتتى، ئەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئاتقا مىنىپ يۈرۈپ مال باقاتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ جەمەت ئىچىدە تۇنغان ئورنى نىسبەتەن يۇقىرى ئىدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پۇساد قەبىلە باشلىقى بولغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ ئانىسى ئورنقۇن خانۇن قەبىلە ئىچىدىكى «دەۋادەستۇر» لارنى بىر تەرەپ قىلغان، «ناھەق ئىشلارنى قەتئىيلىك بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرگەن، قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىنى ئەيۋەشكە كەلتۈرگەن» ئىدى (29). خاقانلىقتا ئۇيغۇر مەلىكىلىرىنىڭ ۋەخپە يەرلىرى بولاتتى. بۇ يەردە سېلىنغان قەلئەلەر «مەلىكە قەلئەسى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىشتا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) بۆكۈ خاقان شيەنجۇ ئايمىقىغا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى بىلەن كۆرۈشكەندە، قائىدە-يوسۇن جەھەتتە كېلىپ چىققان ئىختىلاپ تۈپەيلى، ئىككى تەرەپ قاتتىق تىرىكشىپ قېلىپ بىر-بىرىگە يول قويمىدى، بۆكۈ خاقاننىڭ قالتىس ئاچچىقى كەلدى، ئەتراپتىكىلەر بىرەر ئېغىز گەپ قىستۇرۇشقىمۇ

جۈرئەت قىلالىدى. ئەڭ ئاخىرىدا يەنىلا بۆكۈ خاقاننىڭ ئانىسى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ بۇ قاتمال ھالەتنى بىر تەرەپ قىلدى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئۈزىتىپ قويدى. ئۇيغۇر مەلىكىلىرىنىڭ ۋە ئاقساقاللارنىڭ ئاياللىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى ھەققىدە، تارىخىي كىتابلاردا قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرمۇ ئاز ئەمەس⁽³⁰⁾. ھالبۇكى، بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردە ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئورنىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرىلىقىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مال-مۈلكىنى بىر ئۆزىنىڭ قولىغا جۈغلىيالىغانلىقىدا ئىدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆز ئېرىنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرىغا ياكى ئېرىنىڭ ئۆزىدىن تۇغۇلمىغان ئوغۇللىرىغا، ئۇنىڭ نەۋرىلىرىگە ياتلىق بولالايتتى. مەسىلەن، تاڭ سۇزۇڭ نىڭگو مەلىكىنى ئۇيغۇر خاقانى بايانچۇرغا ياتلىق قىلغاندا، «ئۈستەك» بولۇپ بىللە كەلگەن خان قىزلىرىدىن مەلىكە شاۋنىڭگو دادا-بالا ئىككى خاقانغا ئارقا-ئارقىدىن ياتلىق بولدى. تاڭ دېزۇڭ قىزى شۈەننەن مەلىكىنى ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقانغا ياتلىق قىلدى، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن «ئوغلى تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈلۈگ بىلگە خاقان تەختكە ئولتۇردى، تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈلۈگ بىلگە خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى قۇتلۇق بىلگە خاقان تەختكە ئولتۇردى، قۇتلۇق بىلگە خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، پۇقرالار ئۇنىڭ ۋەزىرىنى خاقان قىلىپ تىكلىدى، ئۇ قۇتلۇق خاقان ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، مەلىكە بىلەن ئارقا-ئارقىدىن توي قىلدى»⁽³¹⁾. بۇ بىر ئايالنىڭ بوۋىسى، ئوغلى، نەۋرىسى قاتارلىق ئۈچ ئەۋلاد كىشى بىلەن توي قىلغانلىقىنىڭ مىسالى. يەنە تاڭ سۇلالىسىدىكى مەلىكە تەيخۇنى ئالايلى: ئۇ ئەسلىدە چۇڭدې خاقان

(كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە خاقان) غا ياتلىق قىلىنغان، كېيىنچە ئۇ يەنە تۆت خاقان بىلەن ئارقا-ئارقىدىن توي قىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى چۇڭدې خاقاننىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى، بەزىسى چۇڭدې خاقاننىڭ جىيەنلىرى ئىدى. لېكىن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەرلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇرۇنقى ئېرىگە ئانا يوللۇق بولىدىغانلار بىلەن توي قىلمايتتى. بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر مىسال بار: مەلىكە شاۋنىڭگو بايانچۇرغا ياتلىق بولۇپ، ئاندىن بۆكۈ خاقانغا ياتلىق بولدى. لېكىن بۆكۈ خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئالپ قوتلۇق بىلگە خاقانغا ياتلىق بولماي «سىرتتا ئۆي تۇنۇپ ئولتۇردى» ③۲. بۇ يەردىكى سەۋەب، ئالپ قوتلۇق بىلگە خاقان بۆكۈ خاقانغا دادىسى بىلەن بىر دېمەتلىك ئاكا ئورنىدىكى كىشى ئىدى.

ئوۋچىلىقمۇ خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادىدا مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. تارىختا ئۇيغۇرلار «ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر» دەپ داڭق چىقارغانىدى. ئۇلارنىڭ سەركەردىسى پۇسادمۇ «ئوۋ خۇمار»، «دائىم دېگۈدەك سەپ تۈزۈپ ئوۋ قىلىشقا ئامراق ئادەم ئىدى» ③۳. بولۇپمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە ئورمانلىقىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر ئۈچۈن ئوۋچىلىق تېخىمۇ مۇھىم ئىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى گەرچە چارۋىچىلىققا تايىنىپ دۆلەت شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەر خىل زىرائەت ۋە كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياجى ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ جەھەتتە ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزىگە لازىملىق بۇ نەرسىلەرنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگۈزۈپ تۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن يايلاقتىمۇ تەدرىجىي يوسۇندا بىر قىسىم يېزا ئىگىلىكىنى بارلىققا كەلتۈردى. موڭغۇل دالاسى ئىنتايىن قۇرغاق بولغاچقا، ئومۇمەن ئالغاندا بۇ جاي تېرىقچىلىق قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيتتى. بىراق سېلىنىڭا ۋە ئۇرۇن دەرياسى

ۋادىسىدىكى يەرلەر بىر تالاي تارماق ئېقىنلارنىڭ نەملىك پەيدا قىلىشى تۈپەيلى، سۈيى ئەلۋەك، ئوت-چۆپلىرى مول يەرلەردىن بولۇپ قالغانىدى، دەريا جىلغىسىدىكى يەرلەرمۇ ناھايىتى مۇنبەت ئىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، يېزا ئىگىلىك تېرىقچىلىقى بۇ رايوندا خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيتتى. ئەڭ ئومۇملاشقان زىرائەت بۇغداي، ئارپا ۋە تېرىق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئارپا ئاساسلىق بولۇپ، ئۇ يەتتىگىلەرگە چۈشكەن قىروغا ئوبدان ماسلىشالايدىغان زىرائەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. دېھقانچىلىق ئاساسەن شەھەر-قەلئەلەرنىڭ ئەتراپىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى (قارا بالغاغسۇن) نىڭ ئەتراپىغا مەركەزلەشكەندى. ھازىرغا قەدەر پايتەخت خارابىلىرىنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى كۆپ يېزا-قىشلاقلاردىن ۋە سۇغىرىش سىستېمىلىرى بولغان ئېتىز-ئېرىق خارابىلىرى بىلەن يارغۇنچاق، ساپانلارنىڭ پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئاھالىنىڭ پۈتكۈل خاقانلىقتا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇلارنى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خەنزۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋاقتىدا پاناھلىق تىلەپ كەلگەنلەر ياكى بولمىسا ئۇرۇش جەريانىدا ئەسىرگە چۈشۈپ، بۇلاڭ-تالاڭ ئارقىلىق كېلىپ قالغان ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلار ئىدى. ئۇلار يايلاققا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ناھايىتى كۆپ ئادەملەر داۋاملىق تۈردە تېرىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىلغار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى يايلاققا كېلىپ كېلىپ، بوز يەر ئاچتى، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلدى ۋە ياسىدى، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياسىدى، بۇ ئارقىلىق ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا كەڭ كەتكەن مۇنبەت ئېتىزلارنى پەيدا قىلدى. ھېلىمەم

بۇ ئىككى دەريا ساھىلى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونىدۇر. يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى نوپۇسنىڭ نىسبەتەن زىچلىقىدىن ئىبارەت بولغاچقا، بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ مەركىزى رايونىدا زور تۈركۈمدىكى شەھەر-بازار قۇرۇلۇشىنىڭ بارلىققا كېلىشى قەدىمىنى تېزلىتىدۇ.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا سودا ئىشلىرى گۈللەندى. چوڭ تىپتىكى سودا بولۇپمۇ خەلقئارا سودا ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ خاقانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شۇنداقلا شەرقىي شىمالدىكى قىتان، تاتار قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سودا-سېتىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سوغدىلار ئۇيغۇرلارغا سودا تىجارىتىدىكى ئەپلىك چارە ۋە سودىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگەتتى، ئۇلارنىڭ سودىغا بولغان قىزىقىشىنى ۋە سودا ماھارىتىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قول سانائەت ئاساسلىقى شەھەر-بازارلارغا، بولۇپمۇ پايتەختكە مەركەزلەشكەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى ۋە قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەخسۇس رودا قېزىش ۋە مېتال تاۋلاش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەرنىڭ بارلىقى، شۇنداقلا خۇمداچىلار، تۆمۈرچىلەر ۋە زەرگەرلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدە يەنە ئاساسلىق قىلىپ تۈگمەن تېشى ياسايدىغان، ھەر خىل قەبرە ئابىدىلىرىنى، ئادەم سۈرەتلىرىنى ئويىدىغان تاشچىلار ۋە ئويمىكەشلەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سۆڭەككە خەت ئويىدىغانلار، رەسساملار، ئارخىتتىكتورلار ۋە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇستاملارمۇ بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قول-سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە ئاساسلىقى ھەر خىل قورال-ياراغلار (ئوقيا، قىلىچ، خەنجەر، پالتا ھەمدە تۆمۈردىن ياسالغان قالقان)، ئىگەر-يوپۇق (تۆمۈر، ياغاچ ۋە خۇرۇمدىن ياسالغان)، تۈگمەن تېشى،

قاچا-قومۇچ (ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز تەڭلىك تەخسە، تەڭنە، قازان، يىڭنە) ۋە پەرداز بۇيۇملىرى (زىبۇزىننەتلەر، يۇمىلاق تاش ئەينەك، ياغاچتىن ياسالغان ئائىلە سايمانلىرى، بەلباغ، كولدۇرما، قىزىق كۆك رەڭلىك قاشتېشى ۋە تاش ئويما قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت ئىدى (31). تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن خەنزۇ ئۇستىلار ۋە سوغدىلار ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىدىكى قول سانائىتىنى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكۈزدى. ئۇلار ئۆزى بىلەن بىللە باشقىلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ماھارەتتىلا ئېلىپ بېرىش بىلەن قالماي، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيىتىنىمۇ ئېلىپ باردى. بۇلارنىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەلئەلىرىدىن قېزىپ چىقىلغان قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ قالدۇقلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شەھەر-بازارلاردىكى قول سانائەتتىن سىرت، چارۋىچىلار ئىچىدىمۇ ئەنئەنىۋى كۆن-خۇرۇم ياساش، ياغاچچىلىق، كىگىز بېشىش، بورا توقۇش، داكا رومال توقۇش، يىپ ئىگىرىش ۋە پايپاق توقۇش قاتارلىق ھۈنەرلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. لېكىن بۇلار پەقەت ئائىلىۋى قول-سانائەت بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىن ئۈزۈل-كېسىل ئايرىلىپ چىقمىغانىدى.

3. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدە مۇنداق ئىككى يۈرۈش سىستېما بار ئىدى: بىرى، ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ كونا تۈزۈمىنى قوللاندى. «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: (646) يىلى تۈمۈد ئۇلۇغ ئىلتىبىر ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، مەھكىمە ئەمەلدارلىرىنىڭ نامى پۈتۈنلەي تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولدى» دەپ خاتىرىلەندى. بىراق، ئەمەلىيەتتە كۆپىيىش-ئازىيىش جەھەتتىكى ئۆزگەرگەن جايلارمۇ

ناھايىتى كۆپ ئىدى. يەنە بىرى، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىدىكى ئەمەل نامىنى ۋە ئەمەل دەرىجىسىنى قوبۇل قىلدى. بۇ بىر يۈرۈش ئەمەلنىڭ يولغا قويۇلۇشى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يەرنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋاقتىدىن باشلاندى. تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماقتا ئايرىپ، «مەھكىمە ۋالىي، ئايماقتا ئايماق بېگى تەسىس قىلدى. مەھكىمە بىلەن ئايماقلاردا دورغاب، ئەمىرلەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى»^⑤. بىز تۆۋەندە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئەمەل ناملىرىنى كونكرېت تونۇشتۇرىمىز.

خاقان: ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى پادىشاھلار خاقان نامى بىلەن ئاتىلاتتى. خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، خاقانلارنىڭ ھەممىسى ئون ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغۇفار ئۇرۇقىدىكىلەردىن ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن بارلىققا كېلىپ تۇرغانىدى. جېنيۋەنىڭ 11-يىلى (795) تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە خاقان (ئاپرىنچۇر) ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئوغلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتېئىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇق، ئۇنىڭ ئاسراندى ئوغلى سۈپىتىدە تەخت ۋارىسى بولدى. چاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (821)دىن كېيىنكى بىر قانچە خاقانلارنىڭ ئازارلاردىن كېلىپ چىققان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن^⑥. خاقانلىققا ۋارىسلىق قىلىشتىمۇ كىچىك ئوغۇل ئالدى بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ياكى ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە ئىنىسى ئورنىغا ئولتۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بەزى ۋاقىتلاردا تۇنجى خوتۇندىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىمۇ قوللاندى. ئوخشاش بولمىغان ۋارىسلىق تۈزۈمىنى قوللايدىغان ئادەملەر ياكى گۇرۇھلار ئارا كەسكىن كۈرەشلەرمۇ يۈز بەردى، قۇتلۇق كۆلبىلىگە خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك

ئوغلى مويۇنچۇر تەختكە ئولتۇردى، شۇ مەزگىلدە دۆلەت ئىچىدە ناھايىتى زور بىر توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى، بۇ توپىلاڭنىڭ باشلىقى چوڭ بىلگە ۋالىي بولۇپ، ئۇ بىر چاغلاردا يابغۇ بولغانىدى. بۇ يابغۇ ئېھتىمال قۇتلۇق كۆلبىلگە خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇشى مۇمكىن، ئۇ كىچىك ئىنىسىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىغا قارشى چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كونا ماكانى بولغان سېلىنگا دەرياسى بويىغا كەتتى. ئالايلى: بايانچۇر خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھدى بولۇپلا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى پايتەختىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بېرىپ قالىنمىس زور تۆھپىلەرنى ياراتتى، لېكىن كېيىنچە گۇناھقا داخىل بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى بۆكۈ تېكىن خاقان بولدى. بۇ كىچىك ئوغۇلنىڭ ۋارىسلىق قىلىشىدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى تۈزۈمنىڭ ئاسان يوقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. بۇنىڭدىن كېيىن دادىسى ئۆلسە ئوغلى ۋارىسلىق قىلغانلاردىن تۆت نەپەر خاقان ئۆتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھېچ بولمىغاندا ئىككىسى كىچىك ئوغۇللاردىن ئەمەس ئىدى، يەنە ئىككىسى تازا ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن تۇنجى ئايالدىن بولغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئاكىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئىنىسى ئولتۇرغان خاقانلاردىن ئۈچ كىشى ئۆتتى. ئوخشاش بولمىغان ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى زىددىيەتلەر، خاقانلار بىلەن تاغىلىرى، جىيەنلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلارنىمۇ ئەكس ئېتىپ تۇردى، بۇنىڭدا ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى قۇتلۇق بىلگە خاقان ئۆز تاغىسى بىلەن ئورۇن تالىشىپ، بىر-بىرىنى قىرغىن قىلدى ۋە يېرىم يىل ۋاقىت ئىچىدىلا ئىككى نەپەر خاقاننىڭ بېشىغا چىقتى (37). ئۇيغۇر خاقانلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىدىكى پادىشاھلار ۋە تۈرك خاقانلىرىغا ئوخشاش، خاقانلارنىڭ ھوقۇقى ئىلاھتىن كەلگەن، شۇڭا ئۇلار ئالەمدە بىردىنبىر ۋە تەڭداشسىز بولىدۇ دېگەنلەرنى تەرغىب

قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسى دەۋردە ئۆتكەن خاقانلىرىنىڭ نامى ئالدىغا «تەڭرىدە»، «ئاي تەڭرىدە»، «بىلگە» قاتارلىق سۈپەتلەش سۆزلىرى قوشۇلغان بولاتتى. بۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن»، «دانىشمەن ئۇلۇغ ئەۋلىيا» دېگەندەك سۆزلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى دەۋردىكى خاقانلىرى ئومۇمەن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات قىلىناتتى. تاڭ سۇلالىسى ئوتۇغات نامى بەرگەن بۇ خاقانلارنىڭ ئاتىلىشىمۇ بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلاتتى. ئۇنىڭ بىر خىلى باھادىر، ئەقىل-پاراسەتلىك دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى. مەسىلەن، «بىراق جايلارغا ھەيۋە كۆرسىتەلەيدىغان باتۇر»، «قەھرىمان، ساداقەتمەن تۆھپىكار»، «جەڭگىۋار، سادىق، يېڭىلمەس» دېگەنلەردەك ئىدى. يەنە بىر خىلى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقى ئىپادىلەيتتى. مەسىلەن، «سۈيىنگىل»، «ساداقەتمەن»، «سادىق»، «ئىشەنچلىك»، «ئادالەتپەرۋەر»، «ئەخلاقلىق»، «ئوچۇق-يول-رۇق»، «ئىناۋەتلىك» دېگەنلەرنى بىلدۈرەتتى. بۇلار تاڭ سۇلالىسىدىكى پادىشاھلارنىڭ يايلاق ھاكىمبەگلىرىنى گەپ ئاڭلايدىغان، قۇلقى يۇمشاق مۆمىن بەندىلەرگە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىنى ئىپادىلەيتتى.

تۈركان خاتۇن: خاقانلارنىڭ ئايالى تۈركان خاتۇن نامى بىلەن ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا خاتۇن ئاتالغانلار بۆكۈ قەبىلىسى بىلەن قارلۇق قەبىلىسىدىكى قىزلار ئىدى، ئۇلاردىن باشقا يەنە تاڭ سۇلالىسىدىكى نىڭگو مەلىكە، شاۋتىڭگو مەلىكە، شۋەنئەن مەلىكە ۋە تەيخې مەلىكە قاتارلىقلار ئىدى. خاتۇنلارنىڭ ئايرىم چېدىرلىرى، ئۆز ئالدىغا بىر يۈرۈش مەھكىمە ئەمەلدارلىرى ۋە مۇلازىملىرى بولاتتى، ئۇلاردا مۇئەييەن دەرىجىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. خاقانلىقتا نوقۇل خاتۇنلار قەلئەسىنىڭ بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ

مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئەھۋال كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتىكى ئاياللارنىڭ ئورنىنىڭ خېلى ئۈستۈن بولغانلىقى بىلەن مۇناسىپ كېلەتتى، يەنە بىر جەھەتتىن، كۆپىنچە ئەھۋالدا، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خاتۇنلارنىڭ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. بۆكۈ قەبىلىسى خاقانلىقتا ئەمىلىي كۈچى ناھايىتى زور بىر قەبىلە ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قەبىلىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى. قارلۇقلار بېقىندى قەبىلىلەر ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولغاچقا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە چۈ دەرياسى ۋادىسى قاتارلىق ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر تالاي جاي ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن تۆت نەپەر مەلىكە ئىچىدە، ئۈچ نەپىرى پادىشاھلارنىڭ ئۆز قىزى ئىدى. بۇ خاتۇنلارنىڭ خاقانلىقتىكى شەرت-شارائىتى ۋە ئۇلارغا قىلىنىدىغان مۇئامىلە، ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتى ياكى قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا تۇتىدىغان پوزىتسىيىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتەتتى.

ياىغۇ: ئۇيغۇر خاقانلىقىدا خاقان بىلەن تۇركان خاتۇندىن قالسا، يايغۇلارنىڭ ئەمىلى ئەڭ يۇقىرى ئىدى. سۈيىنگىل خاقان خاقان بولۇشتىن ئىلگىرى، قارلۇقلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بىلەن بىر قاتاردا سول قانات يايغۇ، ئوڭ قانات يايغۇ دەپ ئاتالغانىدى. يايغۇلار ئادەتتە ۋەلىئەھدىلەردىن ياكى خاقان جەمەتىدىكى ئەڭ يېقىن تۇغقانلاردىن بولاتتى. مەسىلەن، بايانچۇر خاقاننىڭ ۋەلىئەھدىسى يايغۇ بولغانىدى. بۆكۈ قەبىلىسىدىكى بارغۇت خويۇننىڭ ئوغلى خاتۇننىڭ ئىنىسى بولغاچقا، ئۇمۇ يايغۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلار يەنە تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق دوھان بېگى لى چېڭسەينىمۇ يايغۇلۇققا تەيىنلىدى، چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قىزى لى چېڭسەيگە خانئايىم بولغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى يايغۇلارنىڭ ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى بولغىنى

بىلەن، خاراكتېرى جەھەتتە تۈرك يايغۇلىرىغا ئوخشىمايتتى،
ئۇيغۇرلاردىكى يايغۇ پەقەت بىر خىل ئەمەل نامى (مەرتىۋە)
ئىدى، ئۇلاردا ئەمەلىي ھوقۇق بولمايتتى.

شاد: شاد يايغۇلاردىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى ۋە
ئوڭ شاد، سول شاد دەپ ئايرىلاتتى. شاد ئەمەلىي ھوقۇق
بولۇپ، ئۇلاردا ئەسكىرىي ھوقۇق بار ئىدى. مەسىلەن،
باۋىيىنىڭ 2- يىلى (762) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى
ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇن شى چاۋيىنى جازالاشقا ياردەم بېرىشكە
قاتناشقاندا، بارغۇت خويۇن بىلەن سول قانات شاد «ھەممىنىڭ
ئالدىدا قوشۇن باشلاپ» ماڭغانىدى. شادلارنىڭ ئورنى يۇقىرى
بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئادەتتە خاقانلارنىڭ قارارگاھىدىن يىراق
جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەيتتى ۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى.
شادلار خاقانلارنىڭ ئوغلىدىن تەيىنلىنەتتى.

تۇتۇق (ۋالىي): ۋالىي ئەمەلىي ھوقۇق بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ
تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەنىدى. يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى
مەزگىلىدە ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى خانگاي مەھكىمىسىدە ۋالىي
بولغانىدى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا،
خاقانلىقنىڭ ئىچكى قىسمى ۋە چوڭراق قەبىلىلەردە «ھەر بىر
قەبىلىگە بىردىن ۋالىي» قويۇلدى ۋە ئۇلارنىڭ سانى 11 گە يەتتى.
ۋالىيلار قەبىلە باشلىقى بولاتتى. كېيىنچە خاقانلىقنىڭ
كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ۋالىيلارنىڭ سانىمۇ 11 دىن ئېشىپ
كەتتى.

باش ۋەزىر: ئەمەلىي ھوقۇق بولۇپ، بۇ ئاتالغۇمۇ تاڭ
سۇلالىسىدىن كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلاردا ئىچكى ۋەزىر ئۈچ نەپەر،
تاشقى ۋەزىر ئالتە نەپەر ئىدى. ئىچكى ۋەزىر پەقەتلا ئون
ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن، ئالايلىق يايغۇلار ۋە ئازار
ئۇرۇقىدىن تەيىنلىنەتتى. ۋەزىرلەر ئادەتتە خاقانلىقنىڭ
قارارگاھى ئىچىدە خىزمەت قىلاتتى. مەسىلەن، خانۇنلارنىڭ

ئورۇن ئېلىش، ۋارىسلىق قىلىش مۇراسىملىرىنى توققۇز ۋەزىر رىياسەتچى بولۇپ باشقۇراتتى. ۋەزىر يەنە ئەلچىلىككىمۇ چىقاتتى. مەسىلەن، يۇڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765)، ئۇيغۇرلار جىڭياڭ قەلئەسىدە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى گوزىيى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە، بەش نەپەر ۋەزىر قەسەمىياد قىلىشقا قاتناشتى. ۋەزىر يەنە ئەسكەرلەرگە باش بولۇپ سىرتقىمۇ باراتتى. مەسىلەن، كەيچىڭنىڭ 4-يىلى (839) چۆل تۈركلىرىنىڭ قوشۇنىنى ئىندەككە كەلتۈرۈپ خاقانغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلغان ئادەم دەل ۋەزىر كورلەمۇر ئىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، توققۇزغۇزلاردىن ۋەزىر بولغانلارمۇ چىقتى. مەسىلەن، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە (خوتېكىن) خاقان ۋاقتىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغان ئەن يۇنخې ئىدى. ۋەزىر ئىچىدە چوڭ ۋەزىرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. مەسىلەن، جېنيۈەننىڭ 6-يىلى (790) دۆلەتتىكى ھەممە قوشۇنىنى يېتەكلىپ تىبەتلەر بىلەن بېشبالىقنى تالاشقان كىشى چوڭ ۋەزىر ئىلىك چاس بولۇپ، ئۇ قۇتلۇق بىلگە خاقاننىڭ چوڭ دادىسى ئىدى. ئۇنىڭ ھەتتا خاقاننى قالدۇرۇۋېتىش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. بۆكۈ خاقاننى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان دەپ جاكارلىغان تۇنباغا خاقان، بۆكۈ تېكىننىڭ «دادىلىرى» دىن بولۇپ، ئۇمۇ چوڭ ۋەزىر ئىدى. جېنيۈەننىڭ 11-يىلى (795) «قۇتلۇق بىلگە خاقان ئۆلۈپ، پۇقرالار ئۇنىڭ ۋەزىر قۇتلۇقىنى خاقانلىققا كۆتۈردى». قۇتلۇق خاقاننىڭ ئاسراندى ئوغلى ئىدى، تارىخىي كىتابلار ئۇنى «پاراسەتلىك ۋە جىگىرى بار ئادەم ئىدى، ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان دەۋرىدە ئەسكەر بېگى بولدى، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە 38 قەبىلە باشلىقلىرى ئۇنىڭدىن تەپ تارتاتتى» دەپ خاتىرىلىگەن ئىدى. روشەنكى، قۇتلۇقمۇ چوڭ ۋەزىر ئىدى. بۇنىڭدىن، ئۇيغۇر

خاقانلىرىنىڭ كۆپ ھاللاردا چوڭ ۋەزىرلەردىن سايلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

سانغۇن: بۇ ئەمەلنىڭ نامى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردىن كەلگەندى. يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋاقتىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تۈمۈد ئۇلۇغ ئىلتىبىر ۋە ئوغلى بايانخان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن ۋە سول قول شىرمەت چەۋەنداز ئۇلۇغ سانغۇن دەپ بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار سانغۇن دېگەن ئاتاقنى داۋاملىق ئىشلەتتى. لېكىن سانغۇن پەقەت ئەمەلنىڭلا نامى ئىدى، ئۇلاردا ئەمەلىي ھوقۇق بولمايتتى. مەسىلەن، ۋەزىر قۇت بىلگە سانغۇننىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ۋەزىر بولۇپ، ئەمەل نامى سانغۇن ئاتىلاتتى.

تارقان: بۇ نام خەنزۇ تىلىدىكى داگۈەن (达官) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، لېكىن تۈرك تىلىدىن ئاھاڭ بويىچە خەنزۇ تىلىغا ئاغدۇرغاندا داگەن (达干) بولۇپ قالغان. تارقاننىڭ ئورنى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، ئۇ سانغۇن بىلەن تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن، ئوخشاشلا ئۈمۈ ئەمەل نامى، ئەمەلىي ھوقۇق ئەمەس. مەسىلەن، ۋۇيىچېڭگۇڭ كېخەن (武义成功可汗) يەنى ئادالەتپەرۋەر يېڭىلمەس خاقان، خاقانلىق ئورۇنغا چىقىشتىن بۇرۇن تارقان ئىدى. تارقانلار جەڭ ۋاقتىدا قوشۇمچە قوشۇندىكى ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆتەيتتى. تىنچ چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەلچىلىك قىلاتتى. مەسىلەن، شاڭيۈەننىڭ تونجى يىلى (760) ئۇيغۇرلار «ئەمەلدارلار كۈلۈبى تارقان قاتارلىقلارنى ئوردىغا كىرىپ ھۈرمەت بىلدۈرۈشكە ئەۋەتكەندى»^{③۹}. شىيەنئەن مەلىكە ياتلىق بولمىدىغان چاغدا «ئۇيغۇر ئەلچىسى ھەقكۆل تارقاننىڭ مەلىكە بىلەن لىندې سارىيىدا كۆرۈشۈشكە يارلىق چۈشۈرۈلگەندى»^{④۰} «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ: تارقاننىڭ مەنىسى «بەگ».

لەردىكى بىر خىل ئەمەل نامى دېيىلگەندىكى (41).
پەرمانبەگ: بۇ سۆز خەنزۇچىدىكى «بۇيرۇق» مەنىسىدىن
كەلگەن، ئادەتتە «پەرمانچى»، «پەرمانبەگ» ئورنىدا ئىستېمال
قىلىناتتى. پەرمانبەگلەر كۆپىنچە خاقاننىڭ ئەتراپىدا ۋەزىپە
ئىجرا قىلاتتى، تارقان قاتارلىق قىممەتلىك ئادەملەرنىڭ
ئولتۇرۇش رېتىنى تۇرغۇزاتتى ۋە خاقاننىڭ بۇيرۇقىنى
يەتكۈزەتتى (42).

ئەمىرلەشكەر: بۇمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردىن
قوبۇل قىلىنغان نام. ئەمىرلەشكەر ئەمەلنىڭ ئىسمى، لېكىن
ئەمەلىي ھوقۇق ئەمەس. مەسىلەن، «بۇيرۇقى ئەمىرلەشكەر»
يەنى ئەمىرلەشكەر دەرىجىلىك پەرمانچى. ئەمىرلەشكەرنىڭ ئورنى
نەسبەتەن تۆۋەن، شۇڭا تارىخىي كىتابلاردا ئانچە كۆپ
ئۇچرىمايدۇ.

تېكىن: بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېگەنلىكتۇر.
كېيىنچە ئۇ خاقاننىڭ پەرزەنتلىرى مەخسۇس قوللىنىدىغان
ئىسىمغا ئايلاندى، تېكىننىڭ ئورنى شاد بىلەن باراۋەر ئىدى.
بىراق، شاد قوشۇنلارنى باشقۇرالايدىغان ئەمەلىي ھوقۇق، تېكىن
بولسا پەقەتلا ئەمەل نامى. تېكىنلەرنىڭ ئىچىدىمۇ خاقانلىق
ئورۇنغا چىققانلار بار. مەسىلەن، خۇتېكىن (ئاي تەڭرىدە قۇت
بولمىش كۈچلۈك بىلگە) خاقان، ھازار تېكىن (ئاي تەڭرىدە
قۇت بولمىش قۇچ بىلگە) خاقان، ئۈگى تېكىن (ئۈگى خاقان)
قاتارلىقلار. ئۇلاردىن باشقا ئەمەل تۇتقانلارمۇ بار. مەسىلەن،
سوت تېكىن، بايانچۇر تېكىنلەردىن ئىبارەت.

شۈكەم: بۇ تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى «تۇدۇن» دېگەن
ئەمەلنىڭ ئۆزى. شۈكەملەر ئۇيغۇر خاقانلىقى ھەر قايسى بېقىندى
قەبىلىلەرگە ئەۋەتكەن ۋەكىل ياكى ھۆكۈمرانلار بولۇپ، ئۇلار
ئاساسلىقى خاقاننىڭ جەمەتىدىن ياكى ئون ئۇيغۇر
ئاقسۆڭەكلىرىدىن تەيىنلەنەتتى. ئۇيغۇرلار مۇتلەق كۆپ ساندىكى

بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە شۈكەملەرنى تۇرغۇزدى، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئالايلۇق: «قۇمۇقلار، قىتانلار ئۇيغۇرلارغا بېقىندى ئىدى، ھەممىسىدە شۈكەم بار ئىدى» (43). شۈكەملەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان كۆپ ساندىكى بېقىندى دۆلەت ۋە قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ بۇيرۇغانلىرىنى چان دەپ ئاڭلايتتى، بەزى شۈكەملەر ھەتتا شۇ جايدىكى قەبىلىنىڭ قەبىلە باشلىقلىقىنىمۇ ئۆزى ئىگىلىۋېلىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالىدىغان ھۆكۈمرانلاردىن بولۇپ قالغانىدى (44). لېكىن بەزى مۇستەقىللىكى كۈچلۈكرەك بولغان بېقىندى قەبىلىلەردە، شۈكەملەر پەقەت «ئالۋان-ياساقنىلا نازارەت قىلاتتى»، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرگۈدەك كۈچى يوق ئىدى.

چۈر (بەگ): بۇ ۋەزىپىنى خاقان جەمەتىدىكىلەر ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، بايان خاقان بىر چاغلاردا مويۇنچۇر ئىدى. ئومۇمەن تارىخىي كىتابلاردا «چۈر» خاتىرىلەنگەن جايلاردا بولىدىكەن، بۇ كۆپ ھاللاردا قوشۇن باشلاپ جەڭگە ئاتلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولاتتى، شۇڭا چۈر بىر قاراشقىلا لەشكەر باشقۇرايلىدىغان ئەمەلىي ھوقۇق ئىدى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى (842) «خاۋۇ چۈر تېكىن قىتانلارنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، جەڭدە ئۆلدى» (45) دېگەنلەردىن ئۇنىڭ ئەمىلىنىڭ تېكىن ئىكەنلىكىنى، ۋەزىپىسىنىڭ چۈر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چۈرلارنى خاقانلىقنىڭ قارارگاھى ئەتراپىدا ئەسكەر باشقۇرىدىغان بەگ دېيىشكەمۇ بولاتتى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى، تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى جاڭ جۇڭۋۇ بىلەن جەڭ قىلغان بايانچۇرنىڭ قولىدا 7000 ئۆيلۈك ئادەم بار ئىدى، دېمەك ئۇ خاقاننىڭ قارارگاھى ئەتراپىدىكى قەبىلىدىن ئىدى. يەنە مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 3-يىلى يىيىنچۇر بىلەن ۋەزىر مېچەنجىر بىرلىشىپ ئۇكى خاقاننى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى

ئىنالىنى خاقانلىققا تىكلىگەندى. دېمەك، چۆرىنىڭ خاقانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رولى چوڭ ئىدى (47).

ئىلتىبىر: ئىلتىبىر تۈركچە «يىغىلغان، يىغىلغان سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ كاتتىبېشى كۆلتېكىن ئىدى، بۇ «ئەقىل-پاراستى كۆلگە ئوخشاش ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى (47). ئىلتىبىر ئەڭ نۆۋەن دەرىجىدىكى ئەمەل نامى بولۇپ، ئادەتتە بۇ ئەمەلنى قەبىلە ئاقساقاللىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇر، بۆكۈ، ھۇن قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى بىرى قالماي ئىلتىبىر بولغانىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى كۈچەيگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى ئىلتىبىر دەپ، ئەمەلنى بىر دەرىجە ئۆستۈردى. كېيىن يەنە «تىرىك ئىلتىبىر» يەنى ئالىي ئىلتىبىر دەپ ئاتىدى. كېيىنچە ۋالىي (ئوتۇق) دەپ ئومۇملاشتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا پەقەت ئىلتىبىر دېگەن ئاتاقلا تېگىدىغان بولدى. مەسىلەن، قىرغىزلار قەبىلىسى «ياراملىق 80 مىڭ ئەسكىرى بار» بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ئاراغا پەقەت «بىلگەتون ئىلتىبىر» دېگەن ئەمەلنىلا بەرگەندى (48).

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى مۇتلەق كۆپ مەرتىۋە ۋە ئەمەلدە، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدىكى مەنەپ نامى بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئالاھىدىلىك بار ئىدى، يەنى «ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا قالىدىغان بۇ ئەمەلدە خادىملارنىڭ چەكلىمىسى بولمايتتى» (49). ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە ھاكىمىيەت تەشكىلى ئاساسىي جەھەتتىن قەبىلىلەرنى قاتلاممۇ قاتلام بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلە ئۈچكە بۆلۈنەتتى، بىرى خاقانغا بىۋاسىتە قارايدىغان رايونلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئورقۇن دەرياسىدىن سېلىنىڭا دەرياسىغىچە بولغان

خاقانلىقنىڭ مەركىزىي رايونلىرى ئىدى. بۇ يەردە 13 چوڭ قەبىلە، 100 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس بار ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار كېيىنكى مەزگىلدە ئۈگى تېكىن بىلەن بىرلىكتە جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنلەر ئىدى. قالغان ئىككىسى ئايرىم ھالدا سول شاد بىلەن ئوڭ شادقا ئايرىپ بېرىلگەن رايونلار ئىدى. سول شاد «تولشاد» رايونىنى يەنى خاقانلىق قارارگاھىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇ يەردە ئاساسلىقى بۆكۈ، ھۈن، بايرىغۇ، چۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر ياشايتتى. ئوڭ شاد «تاردۇش» رايونىنى يەنى خاقانلىق قارارگاھىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلاتتى. ئۇ يەردە ئاساسلىقى توڭرا، ئىزگىل، باسمىل، ئوڭ باسقاق، قارلۇق قەبىلىسى قاتارلىقلار ياشايتتى.

خاقانلىقتىكى سول شاد بىلەن ئوڭ شادتىكى باشقۇرۇش رايونلىرى ئىچىدىمۇ، قەبىلە، ئۇرۇق قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچىلار گۈرۈھىنى بىرلىك قىلىپ، قاتمۇقات بۆلۈپ بېرىش، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئەمەل-مەرتىۋە تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۆلۈپ بېكىتكەن يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقى ئادەتتە قوشۇن بىلەن ھاكىمىيەتنى بىرلەشتۈرۈش خاراكتېرىدە بولدى. خاقانلىق ئىچىدە مەركىزىي ئورگان بولۇپ، ئۇ يابغۇ، ۋەزىر، چۆر ۋە تېكىن، تارقان، سانخۇن قاتارلىق مەنسەپ نامى ئالغان ئادەملەردىن تەشكىللەندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يابغۇنىڭ نام-ئورنى ھەممىدىن چوڭ بولۇپ، دائىملىق تەسىس قىلىنمىغاندەك ئىدى، ئۇ پەقەت خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىلا بار ئىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى مەركىزىي ئورگاندا ئاساسلىقى ئېل ئۈگەسى يەنى ۋەزىر ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. دائىمىي قوشۇن — ھۆكۈمەت ئىشلىرى ئايرىم ئىش تەقسىماتى بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. مەركىزىي ئورگاندىكى ھۆكۈمەت بۇيرۇقى پەقەت خاقان بىۋاسىتە

باشقۇرۇۋاتقان رايون ئىچىدىلا ئاقاتتى. سول شاد ۋە ئوڭ شادنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلاردا، پەقەت خاقان ئۆرى بىۋاسىتە بارغاندىلا قوماندانلىق قىلالايتتى. شۇڭا، يەرلىك بىلەن مەركەزنىڭ بىر-بىرىدىن بۆلۈنۈپ كېتىش مۇمكىنچىلىكى دائىم مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئەھۋال بىر تەرەپتىن قومۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەنئەنىۋى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى بىلەن ھەربىي، مەمۇرىي ھاكىمىيەتنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ بىرلەشكەنلىكى تۈپەيلى كېلىپ چىققان كېسەل ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىقتىسادىي جەھەتتە خاقان بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان رايوننىڭ تېرىقچىلىق، شەھەردە ئولتۇراقلىشىش ۋە سودىنى ئالاھىدىلىك قىلغان ئىقتىسادى كۈنساپىن راۋاجلانغان بولسا، ئەكسىچە سول، ئوڭ شادنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلار ياشتىن-ئاخىر دېگۈدەك كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىش بىلەنلا توختاپ قالغانىدى. ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىك سىياسىي جەھەتتىكى ھەر خىل توقۇنۇشلارغا سەۋەب بولماقتا ئىدى، بىر نوقتىغا يىغىنچاقلىغاندا، بۇ ھوقۇقنى مەركەزگە يىغىۋېلىش بىلەن ھوقۇقنى يەرلىككە تەقسىم قىلىپ بېرىش ئارىسىدىكى زىددىيەت ئىدى.

خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلە رايونىدىن باشقا، بېقىندى قەبىلە رايونلىرىدىمۇ بۆلۈپ بېرىش ياكى نازارەتچى بەگلىرىنى ئەۋەتىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. خاقان ئۆزىنىڭ بىر تۇغقان جەمەتلىرى ياكى ئون ئۇيغۇر-توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىكى باشقا ئاقسۆڭەكلەرگە بېقىندى قەبىلىلەر تۇرۇشلۇق رايونلارنى بۆلۈپ بېرەتتى. بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىدىن بەزىلەر بېقىندى قەبىلىلەرگە ئەۋلادمۇئەۋلاد مېراس قالدۇرىدىغان قەبىلە باشلىقى بولۇۋالاتتى، بىرنەچچە ئەۋلادتىن كېيىن ئۇلار تەدرىجىي ھالدا بۇ يات قەبىلىلىك قەبىلىلەر بىلەن سىڭىشىپ كېتەتتى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلىسىلا

ساقلىنىپ قالاتتى. مەسىلەن، مىلادى 982-يىلى يېزىلغان «ھۈدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتىنچە ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ، كېيىنچە بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ قەشقەر رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ياغمىلارنىڭ ئاقساقاللىرى تاكى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىمۇ يەنىلا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىدى^{⑤0}.

يەنە مەسىلەن، يۇقىرىدىكى كىتاب B. NJUL دېگەن بىر يەرنى (ئېھتىمال ئاقسۇ بولۇشى مۇمكىن) تونۇشتۇرۇپ كېلىپ: بۇ يەر «قارلۇق دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى، لېكىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ پادىشاھى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارغا ۋەكىللىك قىلاتتى، ھازىر قىرغىزلار تەرىپىدىن ئىگىلەندى»^{⑤1} دەپ يېزىلغانىدى. روشەنكى، بۇ قارلۇق رايونى ئىچىدە ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىن ئىدى.

بەزى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى زور تۈركۈمدىكى ئۇرۇق-جەمەتىنى باشلاپ بېرىپ، ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەردە توپلىشىپ ماكانلاشتى ۋە بۇ يەردىكى بېقىندى قەبىلىلەرگە قارىتا ۋاستىلىك ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، بۇ ئۇيغۇرلار يەرلىك بېقىندى قەبىلە خەلقى بىلەن سىڭىشىپ كەتتى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بىر چاغلاردا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز، توباس رايونلىرىغا زور تۈركۈمدە كۆچۈپ بارغانىدى. ئۇ يەردە ھېلىمۇ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ناھايىتى كۆپ قەلئە خارابىلىرى بار. كېيىنچە بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى توباس ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتتى. مۇشۇلار تۈپەيلى، ئادەملەر تاھازىرغا قەدەر شۇ جايدىكى يەرلىك ئاھالە بولغان تۇۋالارنى توباسلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ كەلدى. نازارەتچى بەگ سالاھىيىتى بىلەن بېقىندى قەبىلىلەر رايونىغا بارغان ئۇيغۇر

ئاقسۆڭەكلىرى، كۆپ ھاللاردا بىر تالاي مۇلازىمەتلەرنى ئۆزى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ ماڭاتتى⁽⁵²⁾. ئۇيغۇر خاقانلىقى بىتچىت بولغاندىن كېيىن، بۇ ئادەملەر ياكى قوغلاپ چىقىرىلدى، ياكى يوقىتىلدى، ياكى شۇ جايدا مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىپ، بېقىندى قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى.

سۇيۇرغال بولۇپ بېقىندى قەبىلە رايونلىرىغا بارغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىۋاسىتە ئىتائەت قىلاتتى، ئادەتتە ئۇلار ئالۋان-ياساقنى سۈرۈشتۈرەتتى، خاقانغا قەرەللىك ھالدا باج-خىراج يەتكۈزۈپ بېرەتتى، دۈشمەن دۆلەتلەرنى نازارەت قىلاتتى ۋە خاقاننى ئاخبارات بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇرۇش قىلغان چاغلاردا، بېقىندى قەبىلىنى باشلاپ خاقانلىق ئۈچۈن جەڭ قىلاتتى. بېقىندى قەبىلە ئاقساقاللىرىنى مۆھۈر-مەكتۈپلىرىنى ئۇيغۇر خاقان ئۆزى تارقىتاتتى. ئالايلىق تارىخىي خاتىرىلەردە: «قىتانلار ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ مۆھۈرىنى ئىشلەتتى» دەپ يېزىلغانىدى⁽⁵³⁾.

4. جەمئىيەت خاراكتېرى

ئۇيغۇر خاقانلىقى كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى ئاساسىدا قۇرۇلدى، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسەپ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ھاكىمىگ بولۇش ئارقىلىق سىياسىي جەھەتتە باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقىلابتىن دېرەك بەرمىدى. شۇڭا ئۇمۇ كېيىنكى تۈركلەرگە ئوخشاش قۇللار تۈركۈملەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاترىئارخاللىق فېئوداللىق جەمئىيەت بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى بۇ خىل فېئوداللىق تۈزۈم ئىپتىدائىي ئىدى ھەمدە ئۇنىڭدا يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيەت ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى. گەرچە ساپ قانداش ئۇرۇقلار

ئاللىبۇرۇن تۈگىگەن بولسىمۇ، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنە قالدۇقلىرى زور مىقداردا مەۋجۇت ئىدى. ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ تەشكىللىنىش شەكلى، نام-ئاتالغۇلىرى ھەتتا نەسەبنامىلىرىمۇ ئاساسەن ساقلاپ قېلىندى شۇنداقلا فېئوداللار تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىندى. زېمىن كەڭرى، نوپۇس ئاز بولغان بۇ يايلاقلاردىكى تارقاق، تۇراقسىز كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىگە ئوخشاش مۇقىم يەرلىك ئەمەلدارلارنى بەلگىلىشىگە يول قويمىدى، شۇڭا ئۇلار پەقەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىن مىراس قالغان ھېلىقى پاترىئارخاللىق مۇناسىۋەتكىلا تايىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇرۇقداش قەبىلىلەردىكى تۇغقانچىلىق ياكى تۇغقان بولمىغان مۇناسىۋەتلەرگە ۋە ئۇنىڭ شەكلىگە ئاساسەن شەكىللەندى. ياغۇقارلار ئۇرۇقى پادىشاھ جەمەتى بولغاچقا، خاقانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى خاقانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقتى. خاقانلىقتىكى توققۇز ۋەزىرنىڭ ئىچىدە ئىچكى ۋەزىر ئۈچ نەپەر بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئاقسۆڭەكلەردىن تەركىب تاپتى. بۇنىڭدىن باشقا يابغۇ، شاد، تېكىن قاتارلىقلارمۇ ياغۇقارلار ئۇرۇقىدىن ياكى تۇغقانچىلىق، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار باشقا ئاقسۆڭەكلەردىن بولدى. مانا بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىدى. ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن تاشقىرى، بۆكۈ قەبىلىسى خاقانلار بىلەن قۇدىلاشقان بولغاچقا، ئۇلارمۇ ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. بۇلاردىن قالسا ھۇن، بايسرغۇ، توڭرا، ئىزگىل، چۆبە قاتارلىقلار ئەسلىدە قەدىمكى توققۇز ئوغۇز گۇرۇھىغا مەنسۇپ بولغاچقا، بۇ قەبىلىلەردىنمۇ بەزىلەر مەركىزىي ئورگاندىكى خېلى يۇقىرى ئەمەلگە تەيىنلىنىدىغان بولدى. ھالبۇكى، باسىملار

بىلەن قارلۇقلار كېيىن قوشۇلغان مېھمان قەبىلىلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش لايىقىتى يوق ئىدى.

بۇ چاغدا ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ تاشقى پوستى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ مەزمۇنىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. قانداشلىقتىكى بىرلىك زېمىن بىرلىكىگە ئايلاندى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پۇقرالارنى ئىدارە قىلىش مۇناسىۋىتى ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى تەڭ باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ خىل ئۆزگىرىش ئۇرۇقلاردىكى مال-مۈلۈككە بولغان ئومۇمىي ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنىڭ جەمەتلەردىكى خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىگە ئۆزگىرىپ كېتىشى بىلەن تەڭ باشلاندى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە فىسسە»دىكى خاتىرىلەردە تېخى مىلادى IV ئەسىردىلا قاڭقىللار قەبىلىسىنىڭ مال-ۋارانلىرى خۇسۇسىي مۈلۈككە ئايلىنىپ بولغانىدى، «ئات، كالا، قوي پادىلىرى مىڭلاپ، يۈزلەپ توپقا ئايرىلاتتى، قوتاندىن چىقىپ ئاي-دالداردا ئوتلاپ يۈرگەندە، ھېچكىم ئۆزى خالىغانچە ئېلىپ كېتەلمەيتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. دېمەك، مال-چارۋا ۋە باشقا مال-مۈلۈك ئەرلەر ئۇرۇقداشلىقىدىكى جەمەتلەرنىڭ ئىلىكىگە ئۆتۈپ بولغانىدى. خوتۇن-قىزلارمۇ ئەرلەر ئۇرۇقداشلىققا باغلانغان ئائىلە باشلىقلىرى تۈزۈمىدە شەكىللەنگەن جەمەتلەرنىڭ مۈلكى بولۇپ كەتكەنىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، مەيلى گاداي مەيلى باي بولسۇن، قۇدا-باجا بولىدىغان چاغدا تولىق ئېلىش كېرەك ئىدى. «تويىدا قوي، ئات تولىق سېلىناتتى، بايلار يۈزلەپ، مىڭلاپ تاپشۇراتتى»⁽⁵⁴⁾. «نامراتلار بۇغا تېرىسى ياكى ئوت-چۆپ يىلتىزىنى تولىق قىلاتتى»⁽⁵⁵⁾. ئائىلە باشلىقلىرى كۆپ خوتۇن ئالاتتى، بۇ بىر مۇنچە خوتۇن ۋە توقاللارنىڭ بەزىلىرى ئېلىم-سېتىم نىكاھى ئارقىلىق، بەزىلىرى مال-ۋارانغا تېگىشىش

ئارقىلىق كېلەتتى. بەزىلىرى ئۈرۈش قىلغاندا بۇلاش بىلەن ئېلىپ كېلىنەتتى. شۇڭا، بەيپىشەدىن باشقا توقالارنىڭ سالاھىيىتى ناھايىتى تۆۋەن بولاتتى. بۇ خوتۇنلار ئاساسەن ئايرىم تۇراتتى، ھەممىسىنىڭ ئايرىم ئۆيى ۋە ماللىرى بار ئىدى. كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمنىڭ ئائىلە باشلىقىغا ئىقتىسادىي جەھەتتە يەتكۈزەلمىگەن پايدىسى ناھايىتى ئېنىق ئىدى، چۈنكى بۇ ئاياللار ۋە ئۇلارنىڭ ئوغۇل-قىزلىرى ئائىلە باشلىقىنى زور مىقداردىكى ئائىلىۋى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئەمەن ئېنەتتى ۋە ئۇنىڭ بايلىقىنى ئاشۇراتتى. دەل مانا مۇشۇنداق كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىدىكى ئەرلەر ئۈرۈقداشلىقىدىكى ئاتىغا باغلانغان ئائىلە باشلىقى جەمەتلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسىنى شەكىللەندۈردى.

خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ياكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېغىر دەرىجىدىكى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بايلار «سۆسەر تېرىسىدىن كىيىم كىيىدىغان بولدى. نامراتلار قوشنىنىڭ پېيىنى قۇراشتۇرۇپ، ئۇنى كىيىم ئورنىدا ئىشلىتىدىغان بولدى»⁽⁵⁶⁾. بايلارنىڭ قولىدىكى مال-ۋاران «نەچچە ئونمىڭغا يەتتى»، نامراتلار «سامساقگۈلنىڭ يىلتىزى بىلەن جان باقتى»⁽⁵⁷⁾. پۇقرالارنىڭ نامرات ۋە باي دەپ بۆلۈنۈشى، چارۋىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم چارۋىچىلارنى شۇ ئۈرۈقتىكى باي جەمەتلەرگە يۆلىنىپ ياشايدىغان ئىجارىكەش بولۇشقا مەجبۇرلىدى. نەتىجىدە چېتىپ قويۇش تۈزۈمى بارلىققا كەلدى. بۇ تۈزۈم تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە ئەۋجىگە چىققانىدى⁽⁵⁸⁾. باي ئائىلىلەر ئىجارىكەشلەرگە كىيىم-كېچەك، ئاش-تاماق ۋە ئازغىنا مال-مۈلۈك بېرىپ، بۇ ئارقىلىق زور مىقداردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارمۇ قەبىلە باشلىقلىرى

بىلەن باي ئائىلىلەرگە قۇل ئېلىپ كېلەتتى. مەسىلەن، تۈرك «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا خاتىرىلەنگەنگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار تۈرك خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆلتېكىننىڭ ئۆز ئانىسى، ئۆگەي ئانىلىرى، ھەدە-سىڭىللىرى، ئايالى ۋە قىزى ھەمدە ناھايىتى كۆپ ئادەملەرنى بۇلاپ، ئۇلارنى قۇل ۋە دېدەك قىلىۋالغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دېمۇ، دۈشمەن قەبىلىلەرنى يەڭگەن چاغدا «ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى، مال-مۈلكىنى، خوتۇن-قىزلىرىنى بۇلاپ كەلدىم» دېگەنلەر بىرنەچچە جايدا تىلغا ئېلىنغان ھەمدە «كۆك تەڭرى ۋە يەر-زېمىن مېنىڭ قۇل-دېدەكلىرىمنى ۋە خەلقىمنى ئامان قىلغاي» دېگەن سۆزلەر ئىككى جايدا يېزىلغانىدى (59). شۇنداق قىلىپ، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى، چېتىپ قويۇش تۈزۈمى ۋە ئائىلىدە قۇل ئىشلىتىش تۈزۈمى ئاز ساندىكى جەمەتلەرنىڭ بايلىقىنى تېز سۈرئەتتە بىر يەرگە جۇغلىدى. ئۇلار باي (bay) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. كۈچى بار باي جەمەتلەر باشقا ئۇرۇقنىڭ ئەزالىرىنى ناھايىتى ئوڭايلا تىزگىنلەيدىغان ۋە قۇل قىلىدىغان بولدى. قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىقى باي ئائىلىلەرنىڭ قولىغا چۈشتى، قەبىلە باشلىقلىقى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا قالىدىغان تۈزۈم باي ئائىلىلەرنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. تېخى VII ئەسىرنىڭ بېشىدىلا، ياغلۇقار ئۇرۇقىدىن بولغان سۈكۈن ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئېرىكىن بولغانىدى، تا ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنكى 100 يىل مابەينىدە، ياغلۇقار ئۇرۇقىدىكىلەر ئىزچىل رەۋىشتە ئەۋلادمۇئەۋلاد دېگۈدەك ئۇيغۇرلارغا تېكىن ۋە ئىلتىبىر بولدى، ھەتتا خاقانلىقتا خاقانمۇ بولدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. مەسىلەن، سىرتاردۇشلار قەبىلىسىدىكى ۋارس ئاقساقال يىلىچ، قىرغىزلاردىكى ۋارس ئاقساقال ئارا بولۇپ، بۇ قەبىلە باشلىقلىرى يەنە «بەگ» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇنداقلارنىڭ جەمەتى

ھەر قايسى قەبىلىلەردە ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ قالاتتى. ھالبۇكى، ئادەتتىكى ئۇرۇق ئەزالىرى ئۇلارنىڭ قارام خەلقى ئىدى. ئۇرۇش ۋە بۇلاڭچىلىق ئارقىلىق، ئۇلار تېخىمۇ كۆپ مىقداردا مال-مۈلۈككە ۋە قۇللارغا ئىگە بولاتتى. قارام خەلق ۋە قۇللاردىن ھەر قايسى قەبىلىدە تۇرۇشلۇق بەگلەرنىڭ پۇقرالىرى شەكىللەنەتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى ئۇلارنىڭ بالاچاقىلىرى تۇرغان ھەر بىر تارماق، ئاتا-بوۋىلىرىدىن بىر ئۆلۈش مال-مۈلۈك ۋە پۇقرالارنى مىراس ئېلىپ شۇنداقلا ئۈزۈلدۈرمەي بۇلاش، قوشۇۋېلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، قولىدىكى بايلىقنى كۆپەيتەتتى، مەسىلەن، ئۇلار يېڭىدىن ئىشغال قىلىنغان رايونلارغا ئادەم كۆچۈرۈپ، يەرلىكلەرنى ئۆزىگە قۇل قىلاتتى. «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا: «مېنىڭ ئادەملىرىم تۈرك خەلقىنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىنىڭ سىرتىغىچە كۆچۈرۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى ئەيۋەشكە كەلتۈردى؛ تۈرك خەلقىنى غەربتە سوغدىيانا، دامەنگىچە كۆچۈرۈپ، ئۇ يەردىكىلەرنى ئەيۋەشكە كەلتۈردى؛ شۇ كۈنلەردە، قۇل بولغانلارنىڭمۇ قولى بولدى، دېدەكلەرنىڭمۇ دېدەكلىرى بولدى. ئىنىسى ئاكىسىنى تونۇمايدىغان، ئوغلى دادىسىنى تونۇمايدىغان ھالغا باردى. مېنىڭ ئادەملىرىم قولغا ئالغان ۋە ئەيۋەشكە كەلتۈرگەن ئەللەرنىڭ قانۇن-نىزامى شۇنداق ئىدى» دەپ يېزىلدى (60). بۇ خىل شەكىل ئارقىلىق يېڭى ئۇرۇق، يېڭى قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. لېكىن بۇ خىل ئۇرۇقلار ئىپتىدائىي قانداش ئۇرۇقلار گۇرۇھى بولمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەزالىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ جەمەتى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى قارام خەلقىنى شۇنداقلا قۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ شەكىللەندى. ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەرنىڭ نامى ھۆكۈمرانلار يەنى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فامىلىسى بىلەن ئاتالدى. مەسىلەن، چۆبە، دۇن، بۆكۈ قەبىلىلىرى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ فامىلىسىنى قەبىلە نامى قىلغانىدى.

مۇشۇنداق تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىدا، ئىپتىدائىي قانداش ئۇرۇقلار پارچىلاندى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىدىن يەنى باشقا جەمەتتىن بۇلاپ كەلگەن ياكى پاناھلىق تىلەپ كەلگەن قۇللار، قارام خەلقلەر شۇنداقلا شۇ جەمەتتىكى نامراتلاردىن تەشكىللەنگەن يېڭى «ئۇرۇق» چىقتى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە ئوبدانلا نام-ئابروي بار نۇرغۇن «فامىلە» لەر ئاجىزلاپ، ئۆزىدىن كۈچلۈك باشقا ئاقسۆڭەكلەرگە بېقىندى. ئۈزلۈكسىز پارچىلىنىش، قايتا تەشكىللىنىش ھەرىكىتى جەريانىدا، بىر نەچچە ئەڭ كۈچلۈك ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى مەيدانغا كەلدى. ناھايىتى كۆپ ئاجىز ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر بارا-بارا پارچىلىنىپ ۋە تارقىلىپ، باشقا بىر ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارام خەلقى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەر قايسى ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەر، ماھىيەت جەھەتتە ئاقسۆڭەكلەر جەمەتى (ئالسىجاناب فامىلە) ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھ ئىدى. بۇ يەردە خوجايىنلارنىڭ پۇقرالارنى «ئىدارە قىلىش» مۇناسىۋىتى، ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى تەڭ باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىغا ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەنىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، جەمئىيەت ھۆكۈمران سىنىپ يەنى ئاقسۆڭەكلەر، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ يەنى قارام خەلق ۋە قۇللار دەپ ئىككىگە ئايرىلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى دەل مۇشۇنداق بىر ئىجتىمائىي ئاساستا قۇرۇلدى، خاقانلار ھەر قايسى قەبىلىدىكى بەگلەرنى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىدى، ھالبۇكى بۇ ئەمەللەر ھەر قايسى قەبىلىلەردىكى ئاقسۆڭەك جەمەتلەردىن مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. خاقانلار جەمەتتىكى ياغلۇقار ئۇرۇقىنىڭ پەرزەنتلىرىگە دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن يەر بۆلۈپ بېرىلدى. مەسىلەن، بايانچۇر خاقاننىڭ تۆھپىلىرى پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشتا «مېنىڭ مىڭ ئادىمىم <q>۱۰۰۰۰۰</q> چىك خەلقىنى

ھەيدەپ كەلدى، . . . ئۇ يەردە مەن كۆك تەڭرىگە سەجدە قىلدىم،
 (qik) چىك خەلىتىگە ۋالىي ئەۋەتتىم، (ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە)
 سىپارلارنى ۋە تارقانلارنى بەلگىلىدىم» ، «مەن تاتارلار بىلەن
 چوڭ جەڭ قىلدىم، ئۇلارنىڭ خەلقىنىڭ يېرىمى ماڭا ئەل بولدى»،
 «ئىككى ئوغلىمغا ياغۇ ۋە شاد نامىنى بەردىم، ئۇلارنى
 تاردۇشلار بىلەن تولىسلارنىڭ يۇرتىغا ھۆكۈمران قىلىپ
 ماڭدۇردۇم» (1) دەپ يېزىلغانىدى. مۇشۇ خىلدىكى سۈيۈرغال
 قىلىش ئارقىلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بالا-چاقىلىرى دۆلەتنىڭ ھەممە
 يېرىگە بېرىپ، دۆلەت دائىرىسى ئىچىدىكى ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك
 ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندى، ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز
 قەبىلىلىرىدىكى باشقا قەبىلىلىك بارا-بارا غايىب بولدى. يەنە
 بەزىلىرى مەسىلەن، ھازار، كۆرلەمور، بۆكۈ، ھۇن قاتارلىقلار
 پەيدىنپەي كۈچلۈك ئاقسۆڭەكلەردىن بولۇپ قالدى. ھەر خىل
 قەبىلىلەر ھەر خىل قەبىلىلەردىكى چوڭ-كىچىك ئاقسۆڭەكلەر
 خاقانلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپنى شەكىللەندۈردى. قانداشلىق
 مۇناسىۋىتى بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ
 تۇرىۋەردى، باشقا قانداش ئۇرۇقلارنىڭ ئەزالىرى چېچىلىپ
 كەتتى. ئۇلار بۇرۇنقى ئۇرۇقتىكى قانداشلىقنى قولدىن بېرىپ
 قويۇپ، تەدرىجىي ھالدا زېمىنىنى چۆرىدەپ شەكىللەنگەن ئۇيغۇر
 نامىدىكى بىر كولىپكتىپ توپ بولۇپ تەشكىللەندى. گەرچە بۇ
 كولىپكتىپ توپلار يەنىلا ئۇرۇق ۋە قەبىلە شەكلى بىلەن مەۋجۇت
 بولۇپ تۇرىسىمۇ، ھەتتا ھېلىمۇ ئۆزلىرىنىڭ نامىنى ساقلاپ
 قالغان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتە پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ
 كەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھۆكۈمران سىنىپ يەنى فېئوداللار
 سىنىپى ئاساسەن ھەر خىل ئەمەلدارلىق سالاھىيىتى بىلەن
 مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان چوڭ-كىچىك چارۋىدارلار ۋە ئۇلارنىڭ
 جەمەت ئەزالىرىدىن تەركىب تاپتى. شۇ چاغدىكى كۆز قاراشلار

بويىچە، پۈتۈن خاقانلىق خاقانىنىڭ ئۆزىگە ۋە ئۇنىڭ جەمەتىگە تەئەللۇق ئىدى، خاقان پۈتۈن دۆلەتتىكى يەرنى، ئوتلاقنى ئۆز جەمەتىگە ۋە يات فامىلىدىكى ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارغا دەرىجە بويىچە سۈيۈرغال قىلىپ بېرەلەيتتى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا «سۈيۈرغاللىق يېرى» بار ئىدى، بۇ چوڭ-كىچىك فېئوداللار شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قەبىلە شەكلى بىلەن بۇ يەرلەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان چارۋىچىلارغا ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. چارۋىچىلارنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك مال-ۋارانلىرى بولسىمۇ، لېكىن چارۋا مەيدانلىرى فېئوداللارنىڭ بولغاچقا، چارۋىچىلار پەقەت ھاشار ئارقىلىقلا بۇ چارۋا مەيدانلىرىدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرەلەيتتى، بۇ يەردىكى ئاساسلىق ھاشار فېئوداللارنىڭ مېلىنى بېقىپ بېرىش ئىدى. مۇنداق ھاشار بولمىغاندا، فېئوداللارنىڭ زور كۆلەمىدىكى چارۋا ئىگىلىكىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بۇ چارۋىچىلار قەرەللىك ھالدا ئۇلارغا باج-خىراج تاپشۇراتتى. مەسىلەن، قىرغىزلار «باج ئۈچۈن سۆسەر تېرىسى ۋە سېسىق كۈزەن تاپشۇراتتى»⁽²⁾. چارۋىدارلارنىڭ قولىدىكى بايلىق ناھايىتى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «مەندە 1000 تۇياق ئات، 10 مىڭ تۇياق قوي بار»⁽³⁾ دەپ يېزىلغانىدى. بىلگە خاقاننىڭ ئىسمى كۆلتېكىننىڭمۇ زور مىقداردا «ئالتۇن-كۈمۈش ۋە باشقا بايلىقلىرى، 4000 ئايغىرى بار»⁽⁴⁾ ئىدى. «يۈك تۇران مەڭگۈ تېشى» دا قەبرە ئىگىسىنىڭ «6000 مىڭ تۇياق ئېتى بار» لىقى تىلغا ئېلىنغانىدى⁽⁵⁾. فېئوداللار سىنىپى ئىچىدە چارۋىدارلاردىن باشقا يەنە زور كۆلەمىدىكى سودىگەرلەر قاتلىمى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلار ئىدى، ئۇلار يەنە توققۇز غۇز دەپمۇ ئاتىلاتتى. توققۇز غۇزلار قەدىمى يىراق جايلارغا يەتكەن، كۆرگەن-بىلگەنلىرى

كۆپ، مال-دۇنيا توپلاشقا ماھىر بولغاچقا، تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە ئۇلارنى تۈرك خاقانلىرى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، خېلى كۆپلىرىنى چوڭ ئەركان، تېكىن قاتارلىق چوڭ مەنەسپلەرگە تەيىنلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توققۇز غۇزلارمۇ مۇڭغۇل دالاسىدا كۈنسايمان تەرەققىي قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ساندىكى غۇز مەھەللىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار بىردىنلا ئۇيغۇر خاقانلىرى بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، يالغۇز چارۋىچىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى سودا ۋە جازانخورلۇق شەكىللىرى ئارقىلىق ئاقسۆڭەكلەرنى، چارۋىدارلارنىمۇ ئېكىپىلاتاتسىيە قىلدى. ئۇلار ھەتتا ئونتۇرا تۈزلەڭلىكتىمۇ جازانخورلۇق بىلەن شوغۇللاندى. تەيخېنىڭ 5-يىلى (831) بىر نەپەر ئۇيغۇر مانى سودىگىرى تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن بىرىنىڭ ئوغلىغا 11 مىڭ 400 تىزىق يارماق قەرز بەرگەن، ئۆسۈمى تولىمۇ ئۈستۈن بولۇپ كەتكەچكە دەتالاش پەيدا بولغان، بۇ ئىش ئاخىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىمۇ بىسەرەمجان قىلغانىدى (66). بۇنىڭدىن يۇقىرىدىكى سودىگەرلەرنىڭ ناھايىتى باي ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى خەلقئارا سودىغىمۇ چات كېرىۋېلىپ، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇلار تۈپەيلى، ئۇيغۇر خاقانلىرى «ئوت-چوپ ئىزدەپ كۆچۈپ يۈرىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن نەدرىجىي يوسۇندا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ سودا ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھالەتكە يۈزلەندى. ئۇيغۇر خاقانلىرى توققۇز غۇزلارغا تايىنىپ سودىنى راۋاجلاندۇردى، توققۇز غۇزلار بولسا ئۇيغۇر خاقانلىرىغا بۆلىنىپ سىياسىي ھوقۇققا ئىگە بولدى. خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، توققۇز غۇزلاردىن خاقانلىقنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەنلەرمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئىقتىسادى

كۈندىن-كۈنگە تېخىمۇ قويۇق سودا تۈسىگە كىردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خاقانلىقتىكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇ سودا قاتلىمى بىلەن چوڭ چارۋىدارلار ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتلەرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

خاقانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئاساسلىقى بۇدۇن، قارا بۇدۇن ۋە قۇلار ئىدى.

بۇدۇن: (budun) يەنى خاقانلىقنىڭ ئاساسىي قەبىلىسى ئىچىدىكى ئادەتتىكى چارۋىچىلاردۇر. ئۇلار جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە، ئۆزىنىڭ مال-چارۋىلىرى بار، ئۆي-جاي قاتارلىق مال-مۈلكى بار چارۋىچىلار ئىدى. ئادەتتە ئۇلار ئەمەلدارلارغا باج-خىراج تاپشۇراتتى، چارۋىدارلارنىڭ مېلىنى بېقىپ بېرەتتى؛ ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا، ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنى، قورال-ياراغلىرىنى، يېمەك-ئىچمىكىنى ئېلىپ خاقانلىق ئۈچۈن جەڭ قىلاتتى. ئۇرۇشتا قولىغا چۈشۈرگەن غەنىمەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ كاتتىباشلىرىغا ۋە خاقانلىققا تاپشۇراتتى. بۇدۇنلار خاقانلىقتىكى ئەڭ مۇھىم ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە جەڭچىلەر ھېسابلىناتتى.

قارا بۇدۇن: (karabudun) ئاساسلىقى بېقىندى قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلار ئىدى. خاقانلىقتا، ھەر قايسى بېقىندى قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ئورنى ئاساسىي قەبىلىدىكى چارۋىچىلارغا قارىغاندا تۆۋەن ئىدى، شۇڭا ئۇلار قارا بۇدۇن دېيىلەتتى. مەسىلەن، قىتان، تاتار، قۇمۇق قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇيغۇرلارغا «چارۋىچى قۇل» ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا زور مىقداردا كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىنئام قىلىپ بېرىشى شەرت ئىدى. ئۇيغۇرلار بەزىدە ئۇلارنىڭ مال-ۋارىنلىرىنى، خوتۇن-قىزلىرىنى بۇلايتتى. يەنە مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بېتىبالىقنىڭ يېنىدىكى ساتار، قارلۇق، ئاق يەكتەكلىك تۈرك

قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ «ھەر قانداق نەرسىسىنى (مال-بۆلگىنى) زوراۋانلىق بىلەن تارتىۋېلىپ» (77) بۇ قەبىلىلەرنى «جېنىدىن جاق تويىدىغان» يامان كۈنگە چۈشۈرۈپ قوياتتى. بېقىندى قەبىلىلەرمۇ بەزىدە خاقانلىق ئۈچۈن جەڭگە قاتنىشاتتى، لېكىن ئۇلار ئاساسىي قوشۇن بولالماي، پەقەت يان تەرەپتىلا ماڭاتتى. قۇللار: ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قۇللار ئائىلە قۇللىرىنى ئاساس قىلاتتى. قۇللار ئاساسلىقى ئۇرۇش ئارقىلىق قولغا كېلىتتى، شۇنداقلا ئاددىي پۇقرالاردىن قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ياكى قەرزگە بوغۇلۇپ قۇللۇق گىردابىغا چۈشۈپ قالىدىغانلارمۇ بار ئىدى (78)، قۇل-دېدەك ۋە مال-مۈلۈك بۇلاش ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى ئىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قوشۇن تارتىپ، ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپلىغىنى تىنچىتىشتا تاڭ ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىشتىن بۇرۇن، ئىككى تەرەپ كېلىشىم تۈزدى ۋە «شەھەرنى توپلاشچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، زېمىن، ئىبادەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدۇ، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۈردۈن، قىز-چوكانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا قالىدۇ» دەپ بېكىتتى (79). مۇشۇ سەۋەبتىن، لوياننى قايتۇرۇۋالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆز قوشۇنىنى شەھەر ئىچىگە قويۇۋەتتى، ئۇلار شەھەرنى ساق ئۈچ كۈن بۇلىدى. ئادەتتە ئۇيغۇرلار يۇلغا سېتىۋالغان خەنزۇ قىز-چوكانلىرىنى تاغارغا سېلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئوغرىلىقچە ئېلىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بېرەتتى. ئېلىپ قاچقان بۇ قىز-چوكانلار ياكى دېدەك بولاتتى، ياكى توقال بولاتتى. ئەمەلىيەتتە توقاللارنىڭ سالاھىيىتى دېدەكلەرنىڭكىدىن ئارتۇق بولۇپ كەتمەيتتى، چۈنكى توقالدىن تۇغۇلغان قىز-ئوغۇللارمۇ قۇل ياكى دېدەك بولاتتى. بۇلاپ كېلىنگەن كىچىك بالىلار ئاسراندى بولاتتى. يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردە بالا ئاسرىۋالدىغان ئۈزۈم ئىزچىل رەۋىشتە

داۋاملاشتى، چۈنكى بالا ئاسرىۋېلىشتىكى مەقسەت، ئاساسلىقى
 ئائىلىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاشنى كۆزدە تۇتاتتى، يەنە
 بىر ياقىتىن پەرزەنتى يوق ئائىلىلەر قەبرىغاندا ئۆزىنى كىملىرىنىڭ
 بېقىشىنى ۋە مىراسىنى كىمگە قالدۇرۇشنى ئويلىنىسا
 بولمايتتى. شۇڭا بالا ئاسرىۋېلىش قوش خاراكتېرلىك بىر مەسىلە
 ئىدى. ھەممىدىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن
 شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە قۇللىرىنىڭ شەرت-شارائىتى
 ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئىدى (70). ئىككىنچىدىن، ئاسرىۋېلىنغان
 بالىلار نامدا ياكى ئەمەلىيەتتە ئاسرىۋالغۇچىغا ئوغۇل
 ھېسابلىناتتى، ھەتتا ئۇلار مىراسخور بولالايتتى. ئۇلارنىڭ
 ئۆي-ئۇچاقلىق بولۇشىغا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي
 ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر قىسىم مال-مۈلكى بولۇشىغا، ھەتتا
 ئۆزىنىڭ قۇل-دېدەكلىرى بولۇشىغا يول قويۇلاتتى. ئەگەر
 خوجايىنلىرى ھۆرلۈك بەرمىسە، ئۇ ئۆز خوجايىنى ئۈچۈن
 ئەبەدىلئەبەد ھەقسىز ئەمگەك قىلىش ۋە خوجايىنى ئۈچۈن تۇرۇشقا
 قاتنىشىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشقا مەجبۇر ئىدى، ئۇنىڭ
 ئۈستىگە خوجايىننىڭ جەمەتىدىن ئەبەدىلئەبەد ئايرىلالمايتتى. (71)
 ئاز ساندىكى ئاسراندى بالىلار ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىغا چە
 كۆتۈرۈلدى، ھەتتا ئۇلاردىن خاقان بولغانلارمۇ بار بولدى. لېكىن
 ئۇلارنىڭمۇ خوجايىننىڭ جەمەتىدىن باش ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە
 كۈچى يەتمەيتتى. مەسىلەن، جېنيۋەنىڭ 8-يىلى (792)
 7. ئايدا ئۇيغۇر خاقانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغان
 ئاسراندى ئوغلى ياغلۇقار لىڭ ئەسلىدە خەنزۇ ئىدى. «لىڭ تاڭ
 زېمىنىدىن بولۇپ، فامىلىسى لۈي ئىدى، ئۇيغۇرلار زېمىنىغا
 كەلگەندىن كېيىن خاقانغا ئاسراندى بالا بولدى. ئارقىدىن
 خاقاننىڭ فامىلىسى بويىچە ياغلۇقار لىڭ دەپ ئاتالدى ۋە دۆلەت
 ئىشلىرىغا قاتناشتى» (72). يەنە مەسىلەن، تارىختا خۇەي شىن
 خاقان دەپ ئاتالغان بىرى «ئەسلى ئاتېئىز ئۇرۇقىدىن بولۇپ،

كىچىكلا يېتىم قالغاچقا» (73) خاقان تەرىپىدىن ئاسرىۋېلىنغاندى،
خاقاننىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئوغلى يوق بولغاچقا ئۇ، خاقانلىق
ئورۇنغا چىقتى، لېكىن ئۇ «ئۆز مەيلىچە ئۆزىنىڭ فامىلىسىنى
قوللىنىشقا يېتىنالمىدى»، «ئەكسچە ئۆزىنى ياغلوۋقار
فامىلىسى بىلەن ئاتىدى» (74). بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى
ئەسىرلەر ياكى نامرات چارۋىچىلار ئىچ كۆيۈڭۈل بولۇش شەكلى
بىلەنمۇ قۇل بولاتتى. دېمەك، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ھەر خىل
سالاھىيەتتىكى قۇللارنىڭ سانى خېلى كۆپ ئىدى، لېكىن ئۇلار
ئاساسلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن بولمايتتى، بەلكى ئۇلار
كۆپ ھاللاردا ئۆز خوجايىنلىرى تۇرۇشلۇق جەمەت ياكى
ئورۇقنىڭ ئەزاسى دېگەن سالاھىيەت بىلەنلا يۈرەتتى. بۇ خىل
سالاھىيەت كۆپىنچە ئائىلە قۇللىرىنىڭ خاراكتېرىنى بىلگىلى
بولمايدىغان ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى، بۇ ئۇلارنىڭ
تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەردىكى قۇللار بىلەن
روشن پەرق قىلىدىغان بىر يېرى ئىدى. قاتتىق نازارەت قىلىش
قۇللارنىڭ ئەمگىكىنى پايدىلىق رەۋىشتە ئېكىسپلاتاتىسىيە
قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ھېسابلىنىمۇ، لېكىن ئوت-چۆپ
قوغلىشىپ كالا-قوي پادىلىرىنى باقىدىغان چارۋىچىلارنى نازارەت
ئاستىغا ئېلىش تەسكە توختايدىغان ئىش ئىدى، مۇشۇلار
تۈپەيلى، چارۋىچىلىق ئاساسىدىكى قۇللۇق تۈزۈمى كۆچمەن
چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جەمئىيەتتە ئاسان راۋاج
تاپالمايتتى. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ شۇنداق بولدى.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، ئۇيغۇر
خاقانلىقىدا ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل ئېكىسپلاتاتىسىيە شەكلى
مەۋجۇت بولۇپ تۇردى: بىرىنچى، دۆلەت ۋە چوڭ چارۋىدارلار
ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكىسپلاتاتىسىيە ئاساسلىقى
باچ-خىراج ۋە ھاشار، جەڭگە قاتناشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق
يولغا قويدى. ئىككىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بېقىندى

قەبىلىلەرگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى، ئوخشاشلا باج ۋە ئىنئام ئېلىش شەكلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. لېكىن بونداق ئەھۋال ئاساسىي قەبىلىدىكى ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر بولدى. ئۈچىنچى، ئاقسۆڭەكلەر ۋە باي ئاددىي پۇقرالار (ئەركىن پۇقرالار) مۇقۇللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە دەسلەپكى ئىككى خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئاساسلىق ئىدى. خاقانلىقتىكى سىنىپىي زىددىيەتتە، ئاددىي پۇقرالار بىلەن فېئودال چارۋىدارلارنىڭ زىددىيىتى ئاساسلىق ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنى ئىپتىدائىي، پاترىئارخاللىق فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت دېيىشكە بولىدۇ. خاقانلىقتىكى سودا ۋە تېرىقچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خاقانلىقتا سودىگەرلەر قاتلىمىمۇ راۋاجلاندى، ئۇلار يالغۇز چارۋىچىلارنىلا ئەمەس، بەلكى چارۋىدارلارنىمۇ قاقتى-سوقتى قىلدى. مۇشۇ تۈپەيلى، سودىگەرلەر قاتلىمى بىلەن چوڭ چارۋىدارلار ئوتتۇرىسىدىمۇ توقۇنۇشلار يۈز بەردى. سودا ئىقتىسادى بىلەن ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق ئىقتىسادىدىكى بۇ زىددىيەتلەر، پۈتۈن خاقانلىقنىڭ باش-ئاخىرىغا قەدەر سىڭىپ كىردى.

5. نوپۇس ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىك

بەزىلەر تاڭ تەيزۇڭنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى نۇرالار «1 مىليوندىن كۆپرەك تۈتۈن» (75) دېگەن سۆزى «ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئانچە يىراق ئەمەس» (76) دەپ قارىدى. مۇشۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، تاڭ دەۋرىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەر ھېچ بولمىغاندىمۇ، 5 مىليون نوپۇس بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بۇ مۆلچەر كۆپتۈرۈۋېتىلگەن بولغاچقا، ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيتتى.

تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىگە ئاساسەن، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چاغدا، قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ھەممىسى بولۇپ 13 چوڭ قەبىلە بار ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ قۇملۇقىنىڭ شىمالىنى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماققا بۆلدى، بۇ مەھكىمە-ئايماقلارنى 13 قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى باشقۇردى. بۇ 13 قەبىلىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ۋە نوپۇسى توغرىسىدا، نىسبەتەن كىچىك بولغان ھۈن قەبىلىسى بىلەن ئىزگىلارنىڭ غەيرىي قەبىلىلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ سانى ئېنىق خاتىرىلەنگەنىدى. بۇلاردىن ئۇيغۇرلاردا «100 مىڭدىن كۆپ ئادەم بار ئىدى»، بۆكۈلەرنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى»، نوڭرا قەبىلىسىدە «15 مىڭ تۈتۈن بار ئىدى»، تۆلەنغۇتلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ ئىدى»، بايسرغۇتلارنىڭ «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭدىن كۆپ ئىدى»، ئىزگىلار بىلەن قۇمۇقلاردا «ئىككى قەبىلىنىڭكىنى قوشقاندا 20 مىڭ ئەسكەر بار ئىدى»، قوشۇلارنىڭ «7000 ئىدى»، ئاتبۇزلاردا «ياراملىق ئەسكەر 1700»، چۆبەلەردە «3000 ئەسكەر»، ئاقشىدلاردا «ياراملىق 3000 ئەسكەر» بار ئىدى (70). ئەگەر ھەر ئۈچ نەپەر ئادەمنىڭ ئىچىدىن بىرى بىلەن ئەسكەر بولىدۇ دەپ، ياكى ھەر بىر تۈتۈندە بەشتىن نوپۇس بار دەپ ھېسابلىنسا، يۇقىرىدىكى 11 قەبىلىنىڭ ئادەم سانى 460 مىڭ بولاتتى. ناۋادا نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ھەمدە كىتابلاردىكى خاتىرە ۋە ھېسابلاشتىكى خاتالارنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى نوپۇسنى تەخمىنەن 500-600 مىڭ دەپسەك، بۇ خېلى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولغان بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق، تەپسىلىي بايانلار كەمچىل، لېكىن پارچە-پۇرات تارىخىي ماتېرىياللار ۋە قوشۇمچە پاكىتلار يەنىلا ناھايىتى كۆپ.

جۇڭگودىكى ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار (تۇرالار) نى مۇڭغۇل ئېرقىدىن ئىدى دېگەننى ئورتاق ئېتىراپ قىلدى (78). ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان ھۇنلارمۇ مۇڭغۇل ئېرقىدىن ئىدى (79). ئۇيغۇرلار بىلەن بىر ئېرققا ياتىدىغان تۈركلەرنىڭ تاشقى قىياپىتىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە جۇڭگودىكى ۋە چەت ئەللەردىكى تارىخىي كىتابلاردا نىسبەتەن ئېنىق بايانلار بار. XI ئەسىردە ئۆتكەن پىرسىيلىك ئوتتاى تۈركلەرنى «يۈزى ياپىلاق، كۆزلىرى كىچىك، بۇرنى پاناق، ساقىلى ئاز كېلىدۇ» (80) دەپ تەسۋىرلىدى. يەنە بىر پىرسىيلىكمۇ «ئۇلارنىڭ ساقىلى ناھايىتى شالاڭ» دەپ يازدى (81). تاڭ دەۋرىدىكى بىر پارچە تارىخىي ماتېرىيالدا ھەتتا: «تۈركلەردىن ئاشىنا سىمۇ كىرىپ كەلگەندە، خاقان ئۇنى يۇقىرى ئۆتۈپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئاشىنا سىمۇنىڭ چىرايى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، تۈركلەرگە يېقىن كەلمەيتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، چۈلۈك (خاقان) ئۇنى ئاشىنا ئۇرۇقىدىن ئەمەس ئوخشايدۇ دەپ گومانلاندى. چۈلۈك خاقان، قاراخان خاقان دەۋرىدە ئۇ ئاران جەبى تېكىن بولالدى، ئەسكەر باشلاپ ماڭالايدىغان شادلىق ئۇنىڭغا تەگمىدى» (82) دەيدىغان خاتىرە بار. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدىكى تۈركلەر بىلەن ياۋرۇپا ئىرقىدىكى غۇزلارنىڭ تاشقى قىياپىتىدىكى پەرق ئىنتايىن ئېنىق ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە، ئېنىق ۋە يازما تارىخىي ماتېرىياللار ئاز بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى دەۋردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تام سۈرەت ماتېرىياللىرىدا يەنىلا ناھايىتى مول پاكىتلار بار. گىرمانىيىلىك تۈركشۇناس گابائىن خانىم ئۇيغۇرلارنىڭ تام سۈرەتلىرىنى مەخسۇس توپلىغان ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىپ چىققانىدى. ئۇ مۇشۇ سۈرەتلەردىكى «غەربلىكلەر... نىڭ كۆزى كالىنىڭكىدەك يوغان، لېكىن

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چىرايى بەجايىكى تولۇن ئايغا ئوخشايدۇ، ئۇلار بۈركۈت بۇرۇن كېلىدۇ، كۆزى ئۈرۈك مېغىزىدەك، بەئەينى موڭغۇللارنىڭكىگە ئوخشايدۇ»⁽⁸³⁾ دەپ كۆرسەتكەندى. ئۇ يەنە «خەنزۇلار مىللەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تۈرك، ئۇيغۇرلار بىلەن ئانچە پەرقلىنمىسە كېرەك، بىز بۇنى پەقەت ئۇلارنىڭ رەسىمدىكى كىيىنىش شەكلى بىلەن ئىزاھلانغان يېزىقلاردىنلا پەرقلىندۈرەلەيمىز» دەيدى⁽⁸⁴⁾. يەنە ئىككى نەپەر تۈركشۇناس لىككۈك بىلەن تىخوپومۇ گابائىن خانىم بىلەن ئاساسەن ئوخشايدىغان كۆز قاراشتا بولدى.

ئەگەر بىز بۇ تام سۈرەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان پەرقىنى ئەلۋەتتە ئايرىپ چىقالايمىز. يەنى ئۇلارنىڭ يۈزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ يۈزىدىن چوڭ ھەم كەڭ، بۇرنى قاڭشارلىق ۋە نىسبەتەن تار كېلىدۇ. بۇ شىمالىي ئاسىيا موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ياتىدۇ. ھالبۇكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار يىراق شەرق موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئىزاھات:

- ① ② «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسە».
- ③ لەنجى: «تۈرك گاسارلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» نىڭ 1987-يىلى 4-سانغا بېسىلغان.
- ④ «سۇيانامە. تۇرالار ھەققىدە قىسە».
- ⑤ گېشلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە زابايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى شەھەر تۇرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1960-يىلى 2-سانىدا بېسىلغان.
- ⑥ مېنۇسكىنىڭ تەرجىمە ئىزاھى: «تالىم. بىننى بەھرال مۇتتاۋىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈرك، ئىران ۋە كاپكاز»

خاتىرىلىرى.

⑦ «كىتابلار جەۋھىرى. بايسىرقۇلار»، «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑧ «كىتابلار جەۋھىرى. بۆكۈز»، «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑨ «ئاساپش ئالەم ھېكايىلىرى. تۇغرالار»، «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑩ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑪ «قانۇنلار قامۇسى. قوشۇرلار».

⑫ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑬ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد.

⑭ «قانۇنلار قامۇسى. ئاقشۇدلار».

⑮ «كونا تاغنامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

⑯ «قانۇنلار قامۇسى. چۆبە يۈركلار».

⑰ «قانۇنلار قامۇسى. ئابالار».

⑱ ⑲ ⑲ ⑲ ⑲ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑳ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉑ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 202-جىلد.

㉒ ㉒ «كونا تاغنامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

㉓ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉔ «قانۇنلار قامۇسى»، 197-جىلد.

㉕ ㉕ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉖ «تالغ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 98-جىلد.

㉗ ㉗ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉘ «ئىشىيىپ. «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى»، «مىللەتلەر

تەرجىمە نەمۇنىسى»، 1987-يىلى 3-سانغا بېسىلغان (سوۋېت ئىتتىپاقى).

㉙ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

㉚ ئاي تەشرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان (825—832) ئەسلى ئىسمى

ھازار تېكىن. خەنزۇ تارىخىدا «جاۋلى خاقان».

- 37 گېلىك شىسەن تەرجىمىسى: تۈرك يېزىقىدىكى «مويۇنچۇر ئابىدىسى» ،
«قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» 1. قىسمىغا قارالسۇن.
38 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233-جىلد.
39 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 235-جىلد.
40 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
41 «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
42 مەھمۇت قەشقىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-توم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1984-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى. 568-بەت.
43 «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-توم ئۇيغۇرچە. 490-بەت.
44 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246-بەت.
45 ۋاڭ جىلەي تەرجىمىسىدىكى «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 12—13-بايلىرى. شىنجاڭ
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى 1983-يىلى باسقان
نۇسخىغا قارالسۇن.
46/47 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
48 «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-توم ئۇيغۇرچە نەشرى، 146-بەت.
49 «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
50 «يېڭى تاغنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
51 ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» باب 13-پاراگرافقا قارالسۇن.
52 «ھۇدۇدۇلئالەم» 15-باب، 13-پاراگرافقا قارالسۇن.
53 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246-جىلد.
54 «كونا تاغنامە. شىمالىي دىنلار ھەققىدە قىسسە» .
55 «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
56 «قانۇنلار قامۇسى. دويۇلار» .
57 «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ، «قانۇنلار قامۇسى. دويۇرلار» .
58 «قانۇنلار قامۇسى. دويۇرلار» .
59 جالڭ جىيى «كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتى» . «ئىلمىي
خەۋەر» نىڭ 1-توم 8-سانىغا بېسىلغان. (1950-يىلى).

- ⑤۱ گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابدىسى» گە قارالمۇن. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تاللانمىسى» ۱-قىسىم.
- ⑤۲ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابدىسى». «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەر تاللانمىسى» ۱-قىسىم.
- ⑤۳ گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابدىسى» گە قارالمۇن. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما» ۱-قىسىم.
- ⑤۴ «ئاسايش ئالەم خاتىرىلىرى» 199-جىلد «قىرغىزلار».
- ⑤۵ گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابدىسى» گە قارالمۇن. «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما» ۱-قىسىم.
- ⑤۶ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتىكىن ئابدىسى» گە قارالمۇن. «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماقالىلەر تاللانمىسى».
- ⑤۷ «يەنەي تۈركلىرى ھەققىدە ھۆججەتلەر» موسكۋا. 1952-يىلى نەشرى. 19-بەت.
- ⑤۸ «كىتابلار جەۋھىرى» 999-جىلد. «بازار».
- ⑤۹ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥۰ «كونا تاغنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥۱ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220-جىلد.
- ⑥۲ (ياپونىيە) يامادا نوبۇتو: «ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن دىدەكلەر ۋە ئاسراندىلارغا ئائىت پۈتۈكلەر»، «دابەن ئۇساكا ئۈنۈۋېرسىتېتى ئەدەبىيات بۆلۈمىدىكى مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى» نىڭ 16-سىگە قارالمۇن. 165—267-بەتلەر. 1972-يىلى.
- ⑥۳ گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە توختاننامە ھەققىدە ئىزدەنىش»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي گېزىتى» نىڭ 1978-يىلى 2-سانىغا قارالمۇن.
- ⑥۴ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥۵ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥۶ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 235-جىلد.
- ⑥۷ «كونا تاغنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥۸ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خاقانلىقى» 57-بەت.

⑦⑧ ئۇيغۇر، ئېزگىل، قۇمۇقلارنىڭ سانى توغرىسىدا «يېڭى تاڭنامە» 217-جىلدقا قارالسۇن. قالغان قەبىلىلەردىكى ئادەم سانى «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 199-جىلدىدا ئۇچرايدۇ.

⑦⑨ خەن كاڭشىڭ قاتارلىقلار «قەدىمكى جۇڭگودىكى ئىرقىي تەركىبلەر تەتقىقاتى»، «ئارخېئولوگىيە گېزىتى» نىڭ 1984-يىلى 2-سان. گېشلۇپ: «جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم 57-بەت.

⑧⑩ پەن چىڭڭ: «مىڭ سۆڭىكى ماتېرىياللىرىدىن ھۇنلارنىڭ ئىرقىغا نەزەر»، «جۇڭگو ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى» 2-توم. ئىلىم-پەن نەشرىياتى 1986-يىلى نەشرى. ⑧⑪ بارتولد: «موڭغۇللار تاجاۋۇز قىلغان چاغدىكى تۈركىستان» لوندون. 1958-يىلى ئىنگلىزچە نەشرى. 273-بەت.

⑧⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 191-جىلد. گابائىن: «ئۇيغۇر رەسىملىرى»، «تۈرك تىلى تەتقىقات خەۋەرلىرى» 9-سانغا قارالسۇن.

⑧⑬ «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆزۈپ-ئادەتلىرى»، «مىللەت تەتقىقات تەرجىمە مەجمۇئىسى» گە قارالسۇن. 6-سان. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەت تەتقىقات ئورنى باسقان.

تۆتىنچى باب

خاقانلىقنىڭ ئىقتىسادى ۋە ھەربىي ئىشلىرى

1. گۈللىنىۋاتقان چارۋىچىلىق

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى موڭغۇل دالاسى ئۈچۈن 100 يىلغا يېقىن بىرلىك ۋە مۇقىملىق ئاتا قىلدى. بۇ مەزگىلدە گەرچە خاقانلىقنىڭ قوشۇنى ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە جەڭگە ئاتلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ جەڭلەرنىڭ ھەممىسى يايلاقنىڭ چېگرا جايلىرىدا ۋە يېقىندى قەبىلىلەر رايونىدا ئېلىپ بېرىلدى، خاقانلىقتىكى ئاساسىي قەبىلىلەر رايونى يەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى پاينىسز يايلاقلار ئىزچىل ھالدا تىنچ ۋەزىيەتتە ئۆتتى. بۇ ئەھۋال يايلاقنىكى چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ياخشى بىر مۇھىت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر خاقانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىزچىل ھالدا نىسبەتەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولدى. ئىككى تەرەپنىڭ سودا ئىشلىرى توسالغۇسىز يۈرۈشۈپ تۇردى. مۇنبەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتىنى غايەت زور بازار بىلەن تەمىنلىدى ۋە ئۇلارغا مول يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى، قول سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان بازار ئېچىپ بېرىپ، يايلاقنىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى رىغبەتلەندۈردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەربىر قەبىلە، ئەزەلدىن تارتىپ «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئوت-چۆپ ۋە سۇ بار جايلارنى قوغلىشىپ»، «تېرىنى كىيىم، گۆشنى تاماق قىلىپ، چىدىر ۋە كەپە ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ» كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىقى ئەزەلدىن تارتىپلا ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. يايلاقتىكى چارۋىلار، ئاساسلىقى ئات-كالا، قوي ۋە تۆگە ئىدى. جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدا بۇغا باقىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. تەبىئىي مۇھىتىدىكى پەرقلەر تۈپەيلى، خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى چارۋىلار زىچلىق ۋە تۈر جەھەتتە ئۆزئارا پەرق قىلاتتى. بۇلاردىن ئۇرۇن دەرياسى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-يۇقىرى ئېقىنى يەنى بۈگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ جەنۇبىي خانگاي ئۆلكىسى، زابۇخان ئۆلكىسى، بايان ھۈنگۈر ئۆلكىسىدىكى چارۋىلار ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، بۇ خاقانلىقتىكى چارۋىچىلىق ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايونلار ئىدى. سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا-تۆۋەن ئېقىنى قويۇق ئورمانلىق بىلەن قاپلانغان بولغاچقا، بۇ جايلار ئوۋچىلىق قىلىدىغان رايون ھېسابلىناتتى، ئورمانلىقنىڭ ئىچىدىكى بوش جايلاردا ئېچىلغان ئېتىز-ئېرىقلار بار ئىدى. خاقانلىقنىڭ جەنۇبىي بىلەن شەرقىي جەنۇبىي چۆل-جەزىرە ۋە يېرىم جەزىرە بەلباغ بولۇپ، بۇ يەردىكى چارۋىلارنىڭ زىچلىقى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ھەر خىل چارۋىلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىمۇ تەكشى ئەمەس ئىدى. چۆل-جەزىرە رايونلاردا نىسبەتەن كۆپرەكى تۆگە بولۇپ، كالا ناھايىتى ئاز ئىدى. خاقانلىقنىڭ شەرقىدىكى بۆكۈ، قۇمۇق، بايرىغۇ قاتارلىق قەبىلىلەر جايلاشقان ئىنان دەرياسى، كۈرۈلۈن دەرياسى قاتارلىق رايونلاردا يەر تۈز بولغانلىقتىن، كالا پادىسى ئەڭ كۆپ ئىدى. خاقانلىقنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە سېلىنگا، ئۇرۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلاردا تۆگە ناھايىتى ئاز بېقىلاتتى. بۇ رايونلاردا ۋە خاقانلىقنىڭ غەربىدىكى

ئالتاي تاغلىق رايونلىرىدا «كالا بىلەن قوي كۆپ، ئات ئاز بېقىلاتتى» ①. سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا «يەر شورلۇق بولغانلىقتىن، چارۋىلارنىڭ كۆپىنچىسى چوڭ تۇياقلىق قويلار» ئىدى ②. قوي، ئۆچكە ۋە ئات ھەممە يەردە تېپىلاتتى. يىلقىلار ئۇرغۇن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنىدا، تۇغلا دەرياسى بىلەن كۈرۈلۈن دەرياسى ۋادىلىرىدا ھەممىدىن كۆپ ئىدى، چۆل-جەزىرە ۋە قاقاسلىق رايونلاردا ئاز ئۇچرايتتى.

ھەر خىل چارۋا ئىچىدە قوينىڭ سانى ئەڭ كۆپ ئىدى، لېكىن ئەڭ ئەتىۋارلىقى ئات ھېسابلىناتتى. ئاتنىڭ سۈتى ۋە گۆشىنى ئىستېمال قىلىشقا بولاتتى، بولۇپمۇ چارۋىچىلار ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۈچۈن، ھەرقانداق بىرەر چارۋا ئاتنىڭ ئورنىنى باسالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات تاڭ سۇلالىسى بىلەن قىلىدىغان سودىدا ئۇلارغا سېتىپ بېرىدىغان مۇھىم مال بولغاچقا، ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بىلەن قارايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، تارىخىي كىتابلار خاقانلىقتىكى ئاتلارنىڭ تۈرى، ئۈستىدىكى نامغىلىرى ۋە بېقىلىدىغان يەرلەر توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغانىدى. بىز «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» گە ئاساسەن، بىر قىسىم قەبىلىدىكى ئاتلارنىڭ نامغىسى ۋە ئۇلارنىڭ بېقىلىدىغان جايلىرىنى مۇنداق كۆرسىتىمىز:

قەبىلە نامى	ئاتنىڭ نامى	ئۇ بېقىلىدىغان جايلار
توغرا	○	توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى، خۇڭتو دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، چۈيۈ تېغىنىڭ شىمالى. يۇلىن تېغىنىڭ شەرقى.
بۆكۈ	⊕	توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى، يۇلىن تېغىنىڭ جەنۇبى، (چىڭ دەۋرىدىكى توشاتخان قىسمىغا قاراشلىق يەرلەر)

بۈگۈنكى قارا دەريا رايونى، باغاقخان تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبى (جەتتەن ئايىمقى)	木	ئاقچىز
دەشتىنىڭ جەنۇبى، گانمولۇش تېغىنىڭ شىمالى (تەلەن ئايىمقى)	鬼力	بەگزى
ئۈتۈكەن تېغىنىڭ شىمالى (سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقىنلىرى)	瓦	ئۇيغۇر
بۈگۈنكى چىتا (روسىيە) نىڭ شەرقى، يابولنۇق تاغلىرىنىڭ جەنۇبى.	ㄩ	كولۇبېي
جوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالى	木	ئاشىدا
ۋېنجىن دەرياسىنىڭ غەربىي، ئومان تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبى، ياغۇندا قۇدۇقنىڭ شەرقىي جەنۇبى، گانمولۇش تاغلىرى.	毒	ئىزگىل
كېنتاي تېغىنىڭ شىمالى (مېنشا دەرياسى) جىفۇشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، قولانچى تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالى	坎	قۇسۇق
توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى	互	قۇشۇ
توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى (بەيدىڭ ئايىمقى)	夙	نۇرەي
توغلا دەرياسىنىڭ شىمالى (جۈنجى ئايىمقى)	U	مۇن

«تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىق كىتابلار شۇ چاغدىكى 40 تىن ئارتۇق قەبىلىنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى خېلى تەپسىلىي يېزىپ قالدۇرغانىدى ③. مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى شۇنداقلا بېقىندى دۆلەت، بېقىندى قەبىلىلەردىكى ئاتلارنى ئېگىز ۋە قاۋۇل، ئوتتۇراھال ھەمدە كىچىك دەيدىغان ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولاتتى.

ئېگىز ۋە قاۋۇللار تىپىغا ياتىدىغان ئاتلارغا قۇرىقان ئاتلىرى بىلەن كانگىيە (سوغدىيانا) ئاتلىرى ۋە كىلىك قىلايىتى. تارىخىي ماتېرىياللار قۇرىقاندىن «داڭلىق ئارغماقلار چىقىدۇ، يېشى تۆگىنىڭ بېشىغا ئوخشايدۇ، قاۋۇل كېلىدۇ. ياخشىلىرى بىر كۈندە نەچچە يۈز چاقىرىم يول باسالايدۇ» دەپ خاتىرە قالدۇرغانىدى ④. تاڭ تەيزۇڭ ئەڭ قەدىرلەيدىغان ئون ئارغماقنى دەل شۇ قۇرىقانلار تەقدىم قىلغانىدى. كانگىيە ئاتلىرى «فەرغانە تىپىدىن بولۇپ، ناھايىتى زور ئاتلاردىن ئىدى، ۋەدەي دەۋرىدە سوغدىيانا دۆلىتى 4000 تۇپاق ئات تەقدىم قىلدى، بۈگۈنكى كۈندە ئەمەلدارلار مىنىۋاتقان ئاتلار دەل شۇلاردىن ئىدى» ⑤. قىرغىز ئاتلىرى، باسمىل ئاتلىرى ۋە قارلۇق ئاتلىرىمۇ ئېگىز ۋە قاۋۇل ئاتلار تىپىغا كىرەتتى. بۇ بىرنەچچە قەبىلىنىڭ ئېتى «ھەددىدىن زىيادە قاۋۇل» بولغىنىغا قارىماي، قۇرىقان ئاتلىرىغا سېلىشتۇرغاندا يەنىلا «سەل تەڭلىشەلمەيدىغان» تەرىپى بار ئىدى. دېمەك، ئېگىز ۋە قاۋۇللا تىپىغا ياتىدىغان بۇ ئاتلار ئاساسەن موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىي، غەربىي تەرەپلىرىگە، بولۇپمۇ جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىغا تارقالغانىدى.

ئوتتۇراھال ئاتلارغا تۈرك ئاتلىرى ۋە كىلىك قىلاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا: «تۈرك ئاتلىرى ئىنتايىن چەبەك، ئۈستىخنى كېلىشكەن كېلىدۇ، ناھايىتى يىراققا بارالايدۇ، ئوۋ

قىلغاندا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتەلەيدىغان ئات يوق» ⑥ دەپ خاتىرىلەندى. ئوتتۇراھال تىپقا ياتىدىغان ئاتلاردىن يەنە ئىزگىل ئاتلىرى، بەگرۈي ئاتلىرى، چۆبە ئاتلىرى، قۇمۇق ئاتلىرى، قوشۇ ئاتلىرى، نۇراي ئاتلىرى ۋە ھۈن ئاتلىرى بار ئىدى. بۇ ئاتلار ئاساسلىقى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا تارقالغانىدى.

ئېگىز ۋە قاۋۇللار تىپىغا ياتىدىغان ئاتلار بىلەن ئوتتۇراھاللار تىپىغا ياتىدىغان ئاتلارنىڭ ئارىسىدا قالغان يەنە بىر خىل ئاتلار بولۇپ، بۇ ئاتلار ئۇيغۇر، توغرا، تاردۇش، بۆكۈ، ئاتىئىز، بايرىقۇ، چۆبە، كۈلۈپپى ئاتلىرى ئىدى. بۇ ئاتلار ئاساسەن بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدىكى خاقانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلاردا بېقىلاتتى.

كىچىك تىپقا ياتىدىغانلار ئاساسلىقى بېقىندى قەبىلىلەردىكى قىتان ئاتلىرى بىلەن قۇمۇق ئاتلىرى ئىدى. قىتان ئاتلىرى «ئىنتايىن ئەۋرىشىم ئىدى، ئۈستىخنى تۈرك ئاتلىرىغا قارىغاندا كىچىك بولغاچقا، ئورمانلىقتا يۈرۈشكە بەك مۇۋاپىق كېلەتتى» ⑦. قۇمۇق ئاتلىرى «چىداملىقلىقتا قىتان ئاتلىرىدىن ئېشىپ چۈشەتتى، باشقا جەھەتلەردە قىتان ئاتلىرى بىلەن ئوخشاش ئىدى» ⑧.

ھەر خىل ئاتلارنىڭ ئىقتىدار جەھەتتىكى پەرقى ناھايىتى ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك ئاتلىرى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرى يايلاقتا جەڭ قىلىشقا ئەڭ باب كېلەتتى. ھالبۇكى باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرى ناھايىتى قاۋۇل، كېلىشكەن ئاتلاردىن بولغىنىغا قارىماي، ئۇلارنى پەقەت «قوشقا قېتىپ، زىرائەت تېرىشتىلا ئىشلەتكىلى بولاتتى»، «بۇ ئاتلارنى ھېچكىم مېنىمەيتتى، ئۇنىڭ سۈتىنى ئىچەتتى، گۆشىنى يەيتتى، خالاس» ⑨. ئاتلارنىڭ ئىقتىدارى ھەرقايسى قەبىلىدىكى

قوراللىق كۈچلەرنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتەتتى. بۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلار تېخىمۇ پىششىق بىلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپى يىلقا ۋازارىتى تەسىس قىلىنغاندا، ئۆزىدىكى ئاتلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، زور مىقداردىكى تۈرك ئاتلىرىنى كىرگۈزگەنىدى (10). تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەردە ئاتنىڭ تۈرىلا ياخشى، مىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىشقا مۇۋاپىق بولۇپلا قالماي، بەلكى بۇ قەبىلىلەردىكى چارۋىچىلارمۇ ئەڭ مۇنەۋۋەر چەۋەنداز ۋە ئات كۆندۈرگۈچى، يىلقىچىلاردىن ئىدى (11).

ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، يايلاقتىكى 100 يىلغا يېقىن داۋام ئەتكەن تىنچ مۇھىت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىق جەھەتتە مىسىلسىز گۈللەپ ياشىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. چارۋىنىڭ بولۇپمۇ ئاتنىڭ سانى ھەيران قالىدىغان دەرىجىدە كۆپ ئىدى. يالغۇز باسمىل قەبىلىسىدىلا «300 مىڭ تۇياق ئات بار ئىدى» (12). تارىختا ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە «ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ساتاتتى، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ بەدىلىگە 1 مىليون تەيىكىدىن كۆپ يىپەك تۆلەيتتى» دەپ يېزىلغانىدى (13). گەرچە بۇ سان ئازراق كۆپتۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 20 مىڭ تۇياق ئات سودىسى قىلىش ئادەتتىكى ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەلىكىلىرى بىلەن توي قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بېرىدىغان تويلۇق مېلىمۇ چارۋىنى ئاساس قىلاتتى. مەسىلەن، تەيخى مەلىكە ياتلىق بولغاندا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە بىر قېتىمدىلا «20 مىڭ تۇياق ئات، 1000 ئۆرەكەش تۆگە» بەرگەنىدى (14). ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە يايلاقتا بار بولغان چارۋىلارنىڭ سانى كونكرېت خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىكى ساۋات بويىچە ئۇنى تەخمىنەن ھېسابلاپ

چىققىلى بولاتتى. بەزى كىشىلەر مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، موڭغۇل دالاسىدىكى بەش نوپۇسى بار بىر ئائىلىنىڭ تۇرمۇش قامدىشى ئۈچۈن، بۇ ئائىلىدە ئەڭ توۋەن ئېھتىياجىمۇ 13 تۇياق كالا، 90 تۇياق قوي، ئۈچ ئۆركەش تۆگە ۋە 14 تۇياق ئات بولۇشى لازىم دەپ قارىغانىدى⁽¹⁵⁾. ئەگەر ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىي قەبىلىسىدە 100 مىڭ ئائىلە بار دېيىلگەندە، ئۇلاردا ھېچ بولمىغاندا 1مىليون تۇياقتىن كۆپ ئات ۋە كالا، 300 مىڭ ئۆركەشتىن ئارتۇق تۆگە ۋە 10 مىليوندىن ئارتۇق قوي بولۇشى كېرەك ئىدى. ھالبۇكى، چارۋىنىڭ ئەمەلىي سانى بۇنىڭدىن كۆپ بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

2. جەڭگىۋار ئاتلىق ئەسكەرلەر

موڭغۇل دالاسىدىكى تارقاق، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ھەر نۆۋەت بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت بولۇپ ئۇيۇشقاندا، گۈللەپ ياشىغان يىلقىچىلىق دەرھاللا جەڭگىۋار ھەربىي كۈچكە ئايلىناتتى. دەپك، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى يىلقىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى جەڭگىۋار، قەيسەر بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى زور كۆلەمدە بىرلىككە كەلگەن تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپلىشىنى باستۇرۇش ۋە يىپەك يولىنى قوغداش قاتارلىق ئۇرۇشلاردا ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى ياراتتى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە قەيسەرلىكى 100 يىلدىن كۆپ ۋاقىت چەريانىدا، پۈتۈن شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ئاتلىق ئەسكەرلەر جەڭگىۋارلىقى ئىنتايىن ئۈستۈن بولغان ئەسكىرىي تۈرگە كىرەتتى. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدە «سامانى كېزىشتە ھېچ نەرسە

ئەجدىھاغا يەتمەيدۇ، زېمىننى كېزىشتە ھېچ نەرسە ئانقا يەتمەيدۇ، ئات دېگەن ئەسكەرنىڭ دەسمايىسى، دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى... قوشۇن تارتقانلار شۇنىڭغا تايىنىپ غەلبە قىلىدۇ» ⑩. «بىر ئاتلىق ئەسكەر سەككىز ئەسكەرگە تېتىدۇ» ⑪ دەيدىغان گەپلەر بار ئىدى. سۇن بىنمۇ ئاتلىق جەڭنىڭ «ئون پايدىسى» ھەققىدە سۆزلەپ، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەندى ⑫. كۆيدۈرگۈچ قوراللار پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، ئاتلىق ئەسكەرلەر باشقا ئەسكەرى تۈرلەرگە قارىغاندا، تەڭ كەلگىلى بولمايدىغان ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئاتلىق ئەسكەرلەردىن كۆپ ئۈستۈن تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر-ۋۆزىرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قوشۇننى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ: «تۈركلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى، ئۇلارنىڭ ئات ئوينىتىپ ئوقيا ئىشلىتەلگەنلىكىدە... (تاڭ قوشۇنلىرى) ئۇلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالغاندا، ئاسانلىقچە يېڭەلمەيدۇ» ⑬ دېگەندى. چىن يەنكى تاڭ دەۋرىدىكى تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باھا بەرگەندە: «تاڭ دەۋرىدىكى ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ شان-شۆھرىتى تارىخنىڭ بېتىدىن ئۆچمەيدۇ، لېكىن ئۇلار ئىشلەتكەن قوشۇننىڭ ئاساسى كۈچى بەيئەت قىلغانلار بولدى. بەيئەت قىلغانلارنى مۇھىم دەپ سۆزلىگەندە، ئالدى بىلەن قەبىلىلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئات مىنىش ماھارىتىنى ئەسلىدە ئۇيغۇرلار ئىجاد قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەرىكەتتىكى تېزلىكى ۋە چاققانلىقى، پىيادىلەردىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. جۇڭگونىڭ ئاتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىدەك ياخشى ئەمەس، بۇ ھەقتە ئارىختا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلغان... تاڭ

دەۋرىدىكى ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇيغۇر زېمىنىدىن چىققان ئاتلار ۋە خەنزۇلار رايونىغا ئارىلىشىپ قالغان ئۇيغۇر ئاتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، بۇ ھەقتە ئارتۇق سۆزلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئوقىيادىن پايدىلىنىش، ئات ئۈستىدە ساداق ئۈزۈشتىن گەپ ئاچقاندا، چوقۇم ئۇيغۇرلارنى ئۈستاز تۇتۇش كېرەك»^{②۰} دەپ كۆرسەتكەندى.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىدا، شۇ ئاتلىقلارنىڭ سۈپىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر كىچىكىدىن تارتىپلا ئات مىنىشنى، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلاتتى. مەسىلەن، تۈرك يېزىقىدىكى «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «كۆلتېكىن ئون يېشىدىن باشلاپلا چوڭ ئادەملەردەك تەربىيەلەندى. ئون ئالتە ياشقا كىرگەندە، چوڭ قوشۇننى باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى» دېيىلگەندى. ھالبۇكى، بىلگە خاقان ئون تۆت ياش ۋاقتىدىلا «تاردۇش مىللىتىگە شاد بولغان»، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يېتەكلەپ «شەرقتە خۇاڭخې دەرياسى ۋە تاغنىڭ شەرقىدىكى تۈزلەڭلىككە قەدەر، غەربتە تۆمۈر قوۋۇققا قەدەر يۈرۈش قىلغان»^{②۱} ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپلا ئات ئۈستىدە تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىش ماھارىتى ۋايىغا يېتەتتى. شۇڭا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ: ئوۋ ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ھەرگىز قېچىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇلار ئالدىغا قاراپ ئوق ئۈزگەندە ۋە ئارقىغا قارىتىپ ئوق ئۈزگەندە ئوخشاشلا دەل جايىغا تەڭكۈزىدۇ دەپ يازغانىدى^{②۲}.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئاتلىقلارنىڭ سۈپىتى، يالغۇز ئۇلارنىڭ ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىدىلا ئەمەس، يەنە تېخى ئۇلارنىڭ ئاچلىق ۋە تەشەنلىققا تاقەت قىلىش، جاپا-مۇشەققەتكە چىداش قابىلىيىتى جەھەتتىمۇ ئىپادىلەنەتتى.

ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تامىقى ئاتنىڭ سۈتى بىلەن گۆشى ئىدى، لېكىن يېمەك-ئىچمەك كەمچىل بولغان چاغلاردا، ئۇلار ئوت-چۆپ يىلتىزى، ياۋايى ھايۋان قاتارلىقلار بىلەن قورسىقىنى تويغۇزۇپ مېڭىۋېرتتى، ھەتتا «سۆڭەكنى تالقان قىلىپ، ئۈنى ئاش ئورنىدا يەيتتى»²³. ئۇلار ھەربىي سەپەردە بىرەر-ئىككى كۈن ئېغىزغا بىر نەرسە سالمايمۇ، كېچە-كۈندۈز يول يۈرەلەيتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە «قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ئائىلە بىساتىنى مۇسادىرە قىلىپ، جەڭچىلەرگە بۆلۈپ بېرىش»²⁴، «ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلەرنى مۇشۇ گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىش»²⁵ دەيدىغان بەلگىلىمىلەر بار ئىدى. بۇ خىل ھەربىي ئىنتىزاممۇ ئەسكەرلەرنىڭ قەھرىمانلىق روھىغا ئىلھام بېرەتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە چىققاندا، ھەربىر ئادەم «بىردىن ئاتقا مىنىپ، يەنە بىر ئاتنى يانداپ ئېلىپ ماڭاتتى» بەزىدە ھەتتا «بىر ئەسكەر تۆت ئات ئېلىپ ماڭاتتى»²⁶. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇزۇن يوللۇق ھەربىي سەپەردە ئېلىپ ماڭغان ئاتلىرىنى نۆۋەت بىلەن ئالماشتۇرۇپ مىنىپ، «ياكى بوران سوققاندا، ياكى چاقماق چاققاندا تېز سۈرئەت بىلەن» ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. ئاتلىق جەڭدە ئاتقا كېلىدىغان زىيان-زەخمەتمۇ ناھايىتى چوڭ بولاتتى. مەسىلەن، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا، چۆل تۈركلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق جەڭدە، كۆلتېكىننىڭ ئۈچ ئېتى ئۆلدى دەپ خاتىرىلەنگەندى. ئۇلار جەڭ ئاتلىرىغا «ئات قۇياق» دەپ ئاتىلىدىغان ساۋۇتلارنى كىيگۈزەتتى، ئوقيانى ئاساسىي قورال قىلاتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنغاندەك «يانىڭ كىرىچىنى تارتىپ، ساداقىتىن ئاۋاز چىقىراتتى، يا بىلەن ئاتقا تايىناتتى». يا بىلەن ئوق ھەرخىل بولاتتى. يا ئاساسەن چوڭ-كىچىكلىكى ۋە نىشان ئارىلىقىنىڭ يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ

ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ئوقمۇ ئاۋازلىق ئوق ، يەڭگىل ئوق ، مەشق ئوقى دەپ بىرقانچىگە ئايرىلاتتى. ئاۋازلىق ئوق دەستىسىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىنى كاۋاك قىلىپ، ئۈچ تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىش ئارقىلىق ياسىلاتتى، ئاندىن ئۇنىڭغا باشقا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوق ئۇچۇپ ماڭغاندا ۋىڭىلداپ ئاۋاز چىقىراتتى. يەڭگىل ئوقلارنىڭ نىشان ئارىلىقى نىسبەتەن يىراق بولاتتى. مەشق ئوقى تۆمۈر باشاقتىڭ ئورنىغا يۇمىلاق ياغاچ باشقا بېكىتىپ ياسىلاتتى⁽²⁷⁾. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقىيالىرىنىڭ قۇدرىتىنى، تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا خاتىرىلەنگەن جەڭ ھەققىدىكى بايانلاردىن بىلەلەيمىز: «ئۇلار بىر ئادەمنى نىشانلاپ ئوق ئۈزگەندە، قاتار تۇرغان ئىككى ئادەمنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى». «بىر ئوق ئىككى ئادەمنىڭ بەدىنىنى تېشىپ ئۆتەتتى»⁽²⁸⁾. ئۇلار ئوقىيادىن باشقا، ئۇزۇن ساپلىق نەيزە، قىسقا تىغلىق خەنجەر ياكى شەمشەرلەرنىمۇ ئىشلىتەتتى. تۈرك يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن ناھايىتى كۆپ مەڭگۈ تاشلاردا، ئۇلارنىڭ خەنجەر، نەيزە ئىشلىتىدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار ئىدى. مەسىلەن، «كۆلتېكىن ئاق ئاتنى مىنىپ جەڭگە ئاتلاندى، ئۇزۇن ساپلىق نەيزە بىلەن ئالتە ئادەمنى ئۆلتۈردى، قۇچاقلاشما جەڭ بولغاندا، خەنجەر بىلەن يەتتىنچى ئادەمنى ئۆلتۈردى»⁽²⁹⁾ دەپ يېزىلغانىدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى بېشىغا پولات دۈبۇلغا، ئۈچىسىغا پولات ساۋۇت كىيەتتى. مەسىلەن، مويۇنچۇرخاقان مەڭگۈ تېشىدا «مېنىڭ... ساۋۇت-دۈبۇلغا بىلەن قوراللانغان 500 دىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنۇم ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىم...» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىدى⁽³⁰⁾. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇنىڭ ساۋۇت-دۈبۇلغىسىغا ۋە يېپىنىۋالغان چاپىنىغا يۈز نەچچە تال ئوق سانجىلىپ قالدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە چۈشكەندە نۇغ كۆتۈرۈپ ماڭاتتى، ئۇلارنىڭ

تۇغلىرى ئاق رەڭلىك ئىدى ⑤1. ئۇلار يەنە بۇرغا-سۇناي ۋە جەڭ دۈمبىقى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ غەيرىتىنى ئاشۇراتتى ⑤2. بەزى ئەسكەرلەر باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى ئورنىدا بىر پارچە يىپەك رەخت ياكى قوناز قۇيرۇقىنى يېنىغا ئېسىۋالاتتى ⑤3. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا يەنە دەريادىن ئۆتكەندە لازىم قىلىدىغان سال ياكى تۈلۈم بار ئىدى. تېيەنباۋنىڭ 9-يىلى (750)، بايانچۇر خاقان قارلۇقلارنى قوغلاپ ماڭغاندا، سال بىلەن تۈلۈمغا ئولتۇرۇپ ئىرتىش دەرياسىدىن ئۆتكەندى ⑤4.

ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقنى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قىلغانىدى. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تەبىئىي رەۋىشتە ئۇلاردا ئۇرۇشقا نىسبەتەن يېزا ئىگىلىك مەلئەتلىرىگە ئوخشمايدىغان نۇرغۇن كۆز قاراشلارنى پەيدا قىلدى. خۇددى ئېنگېلس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «بۇلاش ۋە تارتىۋېلىش ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئىجادىي ئەمگەككە قارىغاندا تېخىمۇ ئوڭاي ھەتتا تېخىمۇ شەرەپلىك ئىش... ئۇرۇش ئۇلارنىڭ دائىملىق كەسپى بولۇپ قالدى» ⑤5. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۈزلۈكسىز ھالدا جەڭ قىلدى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى جەڭلەر ئادەم ۋە بايلىق بۇلاش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلدى. بۇ خىل جەڭلەر، ئاساسلىقى شەرقتىكى قۇمۇقلار، قىتانلار، شىمالدىكى قىرغىز ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرىگە قارىتىلدى. بەزىدە ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىمۇ ئاز-تولا بۇلاپ تۇردى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى»، ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا شەرق بىلەن غەربتىكى قەبىلىلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقىنى خاتىرىگە ئالغانىدى. ئۇنىڭدا: «مەن ئۇلارنىڭ يىلقىسىنى، مال-مۈلكىنى، قىز-چوكانلىرىنى بۇلىدىم»، «مىڭلاپ ئات، ئون مىڭلاپ قوينى

قولغا چۈشۈردۈم» دېيىلگەندى. ئادالەت قۇچقان خاقاننىڭ قىرغىزلارغا ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىگە قىلغان يۈرۈشلىرىنى خاتىرىلىگەن ئابىدىلەردە: «نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدىم، قولۇمغا چۈشكەن مال-يىلقىلار ھەددى-ھېسابسىز» ③۵ دېگەن سۆزلەر بار ئىدى. ئۇيغۇرلار قوشۇنغا قاتنىشىپ جەڭ قىلىشنى، بايلىققا ئىگە بولۇشنىڭ بىر خىل ئۈسۈلى دەپ قارايتتى. شۇڭا تاڭ زېمىنىدىكىلەرمۇ ئۇلارنى «بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ» ③۷ دېگەندى. بۇمۇ دەل ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش جەريانىدا كۆتۈرەڭگۈ-روھلۇق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا، گەرچە بالاغەتكە يەتكەن بارلىق ئەرلەر ئاتقا مىنىپ، جەڭگە ئاتلىنالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقىي رەۋىشتە دائىم جەڭگە چىقىدىغانلار پەقەت ئون ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن توققۇز ئوغۇز قەبىلىسىدىن تەشكىللەنگەن 100 مىڭ ئەتراپىدىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى. بۇلار خاقانلىقتىكى قوشۇننىڭ يادروسى ۋە ئاساسلىق كۈچى بولۇپ، ئايرىم ھالدا خاقان قارارگاھىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا ۋە بەزىبىر مۇھىم قەلئە-بازار، قاتناش لىنىيىلىرىدە تۇراتتى. مەسىلەن، مىلادى 821-يىلى موڭغۇل دالاسىغا ساياھەتكە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسى — تامىم. بىننى. بەھرال مۇتتاۋى ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر قەلئە-بازىرىدا تولۇق قوراللانغان ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى 20 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەن، خاقاننىڭ قارارگاھىنىڭ چۆرىسىدە يۈرگەن «مۇھاپىزەتچى ياساۋۇۋۇللار 12 مىڭدىن ئاشىدۇ» ③۸ دەپ يازغانىدى. ھالبۇكى، «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، خاقانلىققا بىۋاسىتە قارايدىغان رايونلار جۈملىدىن پايتەختنىڭ ئۆزىدە، جەڭگە قاتنىشالايدىغان «قىران ئەرلەر» جەمئىي «50 مىڭ

ئىدى» ⑩. چاچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) تاڭ سۇلالىسىدىن مەلىكە تەيخې ئۇيغۇر خاقانلىرىغا ياتلىق بولۇپ ماڭغاندا، ئۇيغۇرلار «مەلىكىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن، بېشبالىقتىن 10 مىڭ ئاتلىق، ئەنشى (كۈسەن)دىن 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ، نىبەت خاقانلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى توسقاندى» ⑪.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار يەنە تەڭرى خاقان يولىدا، جۇيەن دەرياسىنىڭ يېنىدىكى مەلىكە قەلئەسى بىلەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئەتراپىدىمۇ زور قوشۇن تۇرغۇزغانىدى. خاقانلىققا بىۋاسىتە قارايدىغان رايونلارنىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان ھەرقايسى تارماق قوشۇنلار خاراكتېر جەھەتتە كېيىنچە قۇرۇلغان موڭغۇل خاقانلىقىدىكى تۇرغاۋۇتقا باراۋەر ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار تۇرغاۋۇت دەپ ئاتالغان قوشۇننىڭ دەسلەپكى ھالىتى بولۇپ، بۇ نام ئەسلىدە تۈرك تىلىدىكى «تارمىچ» ياكى «دومىچ» ⑫ تىن كەلگەنىدى. تۈرك خاقانلىقى بىلەن سىرتاردۇشلار خاقانلىقىدىمۇ بىر خىل ۋەزىپە بار ئىدى ھەمدە ئۇ مەرتىۋىسى ناھايىتى يۇقىرى باش قوماندانلاردىن ھېسابلىناتتى ⑬.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قوشۇننىڭ تەشكىلى تۈرك خاقانلىقىدىكى سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ قاناتتىن ئىبارەت ئۈچكە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە ئون سان بويىچە سەپلەش ئۇسۇلىغا ئوخشايتتى. ئوتتۇرا قوشۇن خاقان قارارگاھىنىڭ چۆرىسىدە بولۇپ، ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىدا تۇراتتى. سول قانات بىلەن ئوڭ قاناتتىكىلەر خاقانلىقنىڭ سول شاد بىلەن ئوڭ شاد قوماندانلىقىدا غەرب ۋە شەرق ئىككى تەرەپتە تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى قوشۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. لېكىن خاقانلىقنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، تىبەتلەر، قارلۇقلار، قىرغىزلار بىلەن بولغان دەتالاش تۈپەيلى، سول قانات بىلەن ئوڭ قاناتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسەن ئېلىپ تاشلاندى.

ئاساسىي كۈچ پۈتۈنلەي دېگۈدەك غەرب تەرەپ بىلەن غەربىي شىمال تەرەپكە قارىتىلدى. شۇنداقسىمۇ ئەمەلىي دالا ئۇرۇشىغا سەپ تۈزۈلگەندە، كۆپىنچە يەنىلا مەيىمەنە، قەلب، مەيسەرەدىن ئىبارەت ئۈچ يول بويىچە ئىش قىلىناتتى. بۇنداق سەپ تۈزۈش شەكلى ئۇلارنىڭ كۆپلىكىنىڭ ھالدا قورشاپ ئوۋ قىلىش شەكلىدىن كەلگەن بولغاچقا، بۇنىڭغا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت قوشۇنلىرى ئادەتلىنىپ كەتكەنىدى. مەسىلەن، باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) «ئاقساقال لوتارقان 2000 دىن ئارتۇق ئاتلىقنى باشلاپ» تالڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سانغۇنى گوزىغا تەسلىم بولغاندا «ئۇيغۇرلار سول ۋە ئوڭ قانات بولۇپ، ھەرقايسى بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن ئاستا-ئاستا كىرىپ كەلگەنىدى»⁽⁴³⁾. ئون سان بويىچە سەپلەش ئۇسۇلى قوماندانلىق ئەترەتلىرىنىڭ ئون بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى مەسئۇل بولۇش قۇرۇلمىسى ئاساسىدا تەشكىللەنگەنلىكىنى كۆزدە تۇتاتتى. بۇ يەردىكى تۈمەن بېشى ئېھتىمال شادقا تەڭ بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلاردىكى بايانچۇر خاقان بىر چاغلاردا مىڭ بېشى بولۇپ باققانىدى.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بارىگاھ قۇرۇپ توختىغان چاغدا، كۆپىنچە ئايلىنا گازارما تەييارلايتتى، بۇ موڭغۇللاردىكى كۈلتىگە ئوخشايتتى. تامم، بىننى، بەھرال مۇتتاۋى ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل ئايلىنا گازارمىنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى تەپسىلىي تەسۋىرلىگەنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خاقان ياكى ئاقساقاللارنىڭ چېدىر ئۆيى قاق ئوتتۇرىدا بولاتتى، قالغان چېدىرلار يۇمىلاق چەمبەر شەكلىدە تۆت تەرەپنى قورشايىتى. بۇ خىل ئايلىنا گازارما ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ياكى كىچىك، ياكى چوڭ بولاتتى. خاقان تۇرۇشلۇق جايدىكى ئايلىنا گازارما 10 مىڭدىن كۆپ ئادەمدىن تەركىب تاپاتتى، ئات ۋە باشقا چارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئايلىنا گازارما ئىچىدە بېقىلغاچقا، قېچىپ كېتەلمەيتتى⁽⁴⁴⁾.

بۇ قوشۇن ئاساسەن ئاددىي پۇقرالاردىن تەشكىللىنەتتى، لېكىن ئۇنىڭدا ئاز ساندىكى قۇللارمۇ بولاتتى. خوجايىنلار جەڭگە ئاتلانغاندا، بۇ قۇللار ئۆز ئىگىلىرى بىلەن بىللە مېڭىپ، خوجايىننى قوغداشقا مەسئۇل بولاتتى، مال-چارۋىدىن خەۋەر ئالاتتى، ئەگەر خوجايىنلار جەڭدە ئۆلۈپ-تارتىپ قالسا، قۇللار «ئۇنىڭ جەسىتىنى ئارتىپ ئېلىپ كېتەتتى». ئۇيغۇرلار يۈرۈش قىلغاندا، كۆپىنچە ھاللاردا «خوتۇن-بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭاتتى». مەسىلەن، باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى، ئۇيغۇرلاردىن بۆكۈ خاقان جەنۇبقا قوشۇن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ماڭغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئىشلىرى نازارەتچىسى ياۋزىياڭ «ئۇلارنىڭ قىران ئەرلىرىنى ئوغرىلىقچە ساناپ، ئۇلارنىڭ 4000 ئىكەنلىكىنى، قېرى-ياش، قىز-چوكانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشقاندا 10 مىڭدىن ئارتۇق كېلىدىغانلىقىنى، جەڭ ئاتلىرىنىڭ 40 مىڭ ئىكەنلىكىنى، كالا-قويلارنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىنى»⁽⁴⁵⁾ بىلگەندى. ئەگىشىپ ماڭغان قېرى-ياش قىز-چوكانلار مال-چارۋىدىن ۋە گازارىمدىن خەۋەر ئالاتتى، ئېلىپ ماڭغان كالا-قويلار ھەربىي تەمىنات ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ زېمىنىدىكىلەر ئۇلارنى «ئوت-چۆپ ۋە سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، قوي ۋە ئاتلارنى ھەربىي تەمىنات قىلىدۇ... كېچە-كۈندۈز جىسەكچىلىك قىلىمەن دەپ ئاۋارە بولمايدۇ، قاشا سوقۇپ، ئاش توشۇيمەن دەپ جاپا چەكمەيدۇ» دېگەندى⁽⁴⁶⁾.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ ماھارىتى ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ چەبەدەسلىكى ۋە چاققانلىقىنى تەلتۆكۈس ئىپادىلەپ بېرەلەيتتى. ئۇلار جەڭ قىلغاندا ئاجايىپ ماھارەتلەرنى كۆرسىتەتتى. يەنى ئاز ساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ دۈشمەن قوشۇنى ئىچىگە ئېتىلىپ كىرەتتى، دۈشمەننىڭ سېپىنى قالايمىقان قىلىۋەتكەندىن كېيىن، چوڭ قوشۇن يوپۇرۇلۇپ كېلەتتى-دە،

دۆشەنلەرنى تارمار قىلاتتى، ئاندىن ئۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ يوقىتاتتى. كەييۈەننىڭ 4-يىلى (716) ئۇيغۇرلار تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا كېيىنكى تۈركلەر بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇشۇ خىل تاكتىكىدىن پايدىلانغانىدى (47). جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى (627)، ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى پۇساد 5000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى يەڭگەن چاغدىمۇ، مۇشۇ خىل ئارام ئالغۇزماي قوغلاش تاكتىكىسىنى قوللانغانىدى. يەنە مەسىلەن، باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى لوياندا توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى شى چاۋيىنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇنى تاكى خېبېيغىچە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق قوغلاپ، «كالىسىنى ئېلىپ، ئاندىن قايتىپ كەلگەندى» (48). بۇ خىل تاكتىكىنى كېيىنچە موڭغول ئاتلىق ئەسكەرلىرى داۋاملىق قوللاندى. «قارا تاتارلارنىڭ ئايرىم ئىشلىرى» دا، بۇ خىل جەڭ ئۇسۇلى نىسبەتەن تەپسىلىي خاتىرىلەندى (49).

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ يەنە بىر تاكتىكىسى ئاۋۋال جىم تۇرۇپ، ئاخىرىدا ئەدەبىنى بېرىش ئىدى. دۈشمەنلەر ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي كۈچى ئايلىنىپ بېرىپ دۈشمەننىڭ ئىككى قاسنىقىغا ياكى ئۇلارنىڭ كەينىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تۈيۈقسىز زەربە بېرەتتى. مەسىلەن، جىدېننىڭ 2-يىلى (757) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئوڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىغىنى باستۇرغاندا، چاڭئەننىڭ يېنىدىكى شياڭجى ئىبادەتخانىسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭ بىلەن كېيىنچە ئېلىپ بېرىلغان شىندىيەندىكى جەڭ دەل مۇشۇ خىل تاكتىكىنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ (50). يەنە مەسىلەن، باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) دىكى خېيياڭ جېڭىدە، تاڭ قوشۇنلىرى ئۈدۈل تەرەپتىن سەپ بولۇپ، «ئۆزىنىڭ لەپىلدەپ تۇرغان تۇغ-ئەلەملىرى بىلەن سەپنى توسۇۋالدى»، ھالبۇكى، ئۇيغۇر

ئاتلىق ئەسكەرلىرى «جەنۇبىي تاغنىڭ قاپتىلىدىن ئۆتۈپ سەپنىڭ كەينىدە پەيدا بولدى، ئىككى قوشۇن تۇغ-ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ بىر-بىرىگە ئېتىلدى، ئۇيغۇرلار سەپنىڭ ئىچى-تېشىدىن تەڭ زەربە بېرىپ، بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئۇلارنى تۈگەشتۈردى، دۈشمەنلەردىن نەچچە ئون مىڭ ئادەم ئۆلدى»^{⑤۱}.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ يەنە بىر تاكتىكىسى ئۆز دۈشمەنلىرىگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىش ئىدى. مەسىلەن، تىبەنباۋنىڭ 10-يىلى (751) ئۇيغۇرلاردىن بايانچۇر خاقان قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقداش قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئاۋۋال جىم تۇرۇپ، كېيىن ئەدىبىنى بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانماقچى بولدى. ئۇ ئالدى بىلەن قوشۇننى باشلاپ شىمالغا قاراپ ماڭدى، ئىرتىش دەرياسىدىن تۇيدۇرماي ئۆتۈپ، قىرغىزلارغا تۇيۇقسىزلا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى^{⑤۲}. ئۇيغۇرلار كېيىنكى تۈركلەر ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا، تۈركلەرنىڭ قارارگاھىغا پات-پات تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇلار مەلۇم بىر قېتىمدا، تۈركان خاتۇننى ۋە بىرقانچە مەلىكىنى ئەسىر ئېلىشقا تاس-تاس قالغانىدى^{⑤۳}.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى جەڭگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن دائىم دېگۈدەك چاققان ئايغاقچىلارنى ۋە ئالدىنقى پىدائىي قىسىملارنى ئالدىدا مېڭىشقا ئەۋەتەتتى. ئۇلار ھەتتا دۈشمەن قەبىلە ۋە رايونلاردا ئايغاقچى ئىشلىتەتتى ۋە دۈشمەن ئەھۋالىدىن ئۇدۇللۇق خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى^{⑤۴}.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىمۇ شىمالدىكى باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە ئوخشاش، كۆز ۋە قىش پەسلىنى قورال كۈچى ئىشلىتىدىغان «ئوبدان پەسىل» قىلىپ تاللايتتى. يايلاقتىكى ئاتلار كۆز پەسلىدىن كېيىن تازا كۈچلەنەتتى، ئەتىيازدىن كېيىن بولسا ئاجىزلىشىپ،

جەڭگىۋارلىقى نۆۋەتلەپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئۇيغۇرلار
سوغۇققا چىداملىق، ئەكسىچە ئىسسىققا چىدىمايدىغان» بولغاچقا،
ئۇلار كۆپىنچە كۆز پەسلىدە جەڭگە چىقاتتى، ئەتىياز كېلىشى
بىلەن تەڭ جەڭنى توختىتاتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى دالا
جېڭىگە ماھىر ئىدى، قەلئە-خەندەكلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئانچە
ماھىر ئەمەس ئىدى، تېز ھۇجۇمغا ماسلىشالايتتى، لېكىن
ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان جەڭدە قىيىنلىق قالاتتى. بۇ ئالاھىدىلىك
ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ جەنۇبتىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە
باشقا يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ئۇزۇنغا
سوزۇلىدىغان جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىشقا چەكلىمە پەيدا قىلىپ
قويسۇمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يايلاقتىكى ئۇچرىغانلا دۈشمەننى
كۆكۈم-تالقان قىلىۋېتىدىغان جەڭگىۋارلىقىغا تەسىر
كۆرسەتمەيتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن
كۆرگەن ئەرەب ساياھەتچىسى تامىم بىننى بەھرال مۇتتاۋى:
«بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدە ھېچقايسى قەبىلە ئۇلاردەك
كۈچلۈك ئەمەس. ئۇلار قارلۇقلار بىلەن تۇتۇشۇپ قالغاندا، 100
ئادەم بىلەن قارلۇقلارنىڭ 1000 ئادىمىگە تەڭ كەلدى.
مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇلار ھەرقانداق جەڭدە غەلبە قىلماي
قالمايدۇ» دېگەندى (55).

3. گۈللەنگەن سودا

X VI ئەسىردە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز
قاتناش لىنىيىسى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، ئىككى تەرەپنىڭ
بېرىش-كېلىشى قۇرۇقلۇقتىكى قاتناشنى ئاساس قىلدى.
جۇڭگودىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، غەربىي ئاسىياغا، تاكى ياۋروپاغا
قەدەر بولغان بۇ يول، چوقۇم ياۋروپا-ئاسىيادىكى چوڭ يايلاقنىڭ
بىر قىسمى ياكى پۈتۈن قىسمىدىن ئۆتۈشى لازىم ئىدى، شۇ

سەۋەبتىن موڭغۇل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشنىڭ ۋاسىتىچىسى سۈپىتىدە، ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى. بۇنداق ۋاسىتىچىلىك رول يالغۇز ئۇلار تۇرغان جۇغراپىيىلىك ئورۇنغىلا ئەمەس، بەلكى بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگىمۇ باغلىق ئىدى. كۆچمەن چارۋىچىلىق نىسبەتەن ئىپتىدائىي، ئوقۇل ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئىدى. مەھسۇلاتتىكى ئوقۇلۇق «كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنى دائىم مال ئالماشتۇرۇشقا، سودىگەرلەرنى قىزغىن كۈتۈۋېلىشقا زورلايتتى». ئۇلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىقچى مىللەتلەردە بولىدىغان تېرىقچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چەكلەيدىغان ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلارنىڭ ئەكسىچە «سودا روھى ۋە سودا كاپىتالىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى» (56). شۇ سەۋەبتىن «پۇل فورماتسىيىنى ئەڭ بۇرۇن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر راۋاجلاندۇردى» (57). ئۇلار مال ئالماشتۇرۇش ۋە ۋاسىتىلىك سودا بىلەن، يالغۇز مال-بايلىققا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى غايەت كۆپ پايدا-مەنپەئەتكە ئېرىشتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئات ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىدىغان بىر دۆلەت ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، سودا بولماي تۇرۇپ گۈللىنىشتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارىختىن بۇيانقى يايلاقتا ھۆكۈم سۈرگەن خاقانلىقلار سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، ئۇيغۇر خاقانلىقىمۇ تەبىئىيىكى بۇنىڭ سىرتىدا قالمىدى.

ئۇيغۇرلار ئۆز ئەتراپىدىكى دۆلەت ياكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن سودا ئالاقىسى ئورناتتى. تېخى تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدىلا قىتان ۋە قۇمۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن موڭغۇل دالاسى ئارىسىدا بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان كارۋان بار ئىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقىغا كەلگەندە، بۇ خىل بېرىش-كېلىش ئەلۋەتتە

توختاپ قالمايتتى. گەرچە مال ئالماشتۇرۇش تەپسىلاتى تارىخىي كىتابلاردا كەم يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن پارچە-پۇرات تارىخىي ماتېرىياللاردىن قوغۇن-تاۋۇز، ئۇيغۇر پۇرچاقلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن قىتانلارغا تارقالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى (58).

«قىتانلار مەرزە قىلىپ يەيدىغان (چوڭ بېلىق) بايقال كۆلىدىن چىقاتتى» (59). قىتانلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە خىراج قىلىپ تاپشۇرىدىغان «ئاق داكا» غەربىي يۇرتنىڭ مەھسۇلاتى ئىدى، بۇلار ئەلۋەتتە موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدا تۆمۈر تاۋلاش كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى، خاقانلىقنىڭ پايتەختىگە بارغان تامىم، بىننى، بەھرال مۇتتاۋى بۇ شەھەردە غايەت زور 12 تۆمۈر دەرۋازىنىڭ بارلىقىنى يازغانىدى (60). ئۇيغۇرلار قۇرغان شەھەر خارابىلىرىدىن، ھېلىھەم تۆمۈر تاۋلاش مانۇفاكتورىلىرىنىڭ ئىزناسىنى ۋە ساپان، قىلىچ، نەيزە قاتارلىق تۆمۈر قوراللارنى ئۇچرىتىمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ تۆمۈر تاۋلاش كەسپىگە لازىملىق خام-ئەشيانىلارنىڭ خېلى بىر قىسمى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تۆمۈر كېنىدىن ۋە كۈسەن، بۇغدا تېغى، ئىسسىقكۆل قاتارلىق جايلاردىن چىقاتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ئىلگىرى بۇ رايوندىن چىقىدىغان تۆمۈر قۇملۇقنىڭ شىمالىغىچە ئېلىپ بېرىلغانىدى. مەسىلەن، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا «يامغۇر ياغقان چاغلاردا تۆمۈر تاپقىلى بولاتتى، ئۇنى كاسا دەيتتى، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن ئۆتكۈر قورال ياساشقا بولاتتى، دائىم دېگۈدەك تۈركلەرگە سېتىلاتتى» (61). تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆلدىن تۆمۈر چىقىدىغان بولغاچقا «تۆمۈر دېڭىزى» دەپ ئاتىلاتتى. غەربىي يۇرتتىكى كۈسەن، قۇجۇدىكى شىمالىي تاغنىڭ ھەممىسى تۆمۈر چىققانلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى ھەمدە «ھەر يىلى تۈركلەرنى تۆمۈر بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى» (62). ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تۆمۈر تاۋلاش كەسپى

تۈركلەرنىڭكىدىن قېلىشمايتتى، شۇڭا بۇ رايوندىكى تۆمۈر ۋە تۆمۈر رۇدىلىرى، تەبىئىيىكى سودا شەكلى بىلەن ئۇيغۇرلارغا يېتىپ كېلەتتى. قىرغىزلاردىن چىقىدىغان تۆمۈر موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق قىتانلار بىلەن تاتارلارغىچە توشۇلاتتى⁶³. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سۈنىدىغان بۇيۇملىرى ئىچىدە، كۆپىنچە ئاق قات (ئاق مانا) ۋە سۆسەر تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلار بولاتتى. ئاق مانا غەربىي يۇرتتىن چىقاتتى، سۆسەر تېرىسى ئاساسلىقى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى توباسلار، پومارلار ۋە قىرغىزلاردىن چىقاتتى. تازىك (ئەرەب ئىمپېرىيىسى) تىن چىقىدىغان پارس دۈردۈنى قاتارلىق بۇيۇملارمۇ يايلاققا ئېلىپ بېرىلاتتى⁶⁴. بۇلار پەقەت پارچە-پۇرات خاتىرىلەر بولۇپ، ئەمەلىي سودا ئەھۋالى مۇقەررەر يوسۇندا بۇنىڭدىن مول ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسلىق سودا ئوبيېكتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بولۇپ، بۇ ھەقتىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارمۇ خېلى تەپسىلىي ئىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئۇيغۇرلارغا كىرگۈزۈلىدىغان توپ ماللار ئاساسلىقى يىپەك، ئاشلىق، تۆمۈر قورال-سايما، ئالتۇن-كۈمۈشتىن سوقۇلغان بۇيۇملار ۋە چاي قاتارلىقلار ئىدى: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىدىغانلىرى ئات، كالا، قوي، تۆگە ۋە سۆسەر تېرىسى قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى. سودا ئاساسەن بازار، سوۋغا-سالام، ئويلۇق سېلىش ۋە ئىنئام قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. ھۆكۈمەت تەرەپ بىلەن ئاۋامنىڭ ھەممىسى سودا بىلەن شۇغۇللىناتتى، لېكىن ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سودىسى ئاساس ئىدى. ئۇيغۇرلار گەرچە ئات ئۈستىدىكى مىللەت ھەمدە سودىدىكى تەجرىبىسى كەمچىل مىللەت بولسىمۇ، بىراق خاقانلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن زور تۈركۈمدىكى توققۇز غۇزلار بار ئىدى. توققۇز غۇزلار سودىغا ئىنتايىن ماھىر

بولغاچقا، ئۇيغۇر خاقانلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئۇلارغا ئىشىنىپ،
 سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارىدىغان سودىدىكى چوڭ ھوقۇقنى ئۇلارغا
 بەرگەن ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنى بۇ خىل سودا ئىشلىرىدا پاسسىپ
 ۋە زىيان تارتىدىغان ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئۇيغۇرلار
 توققۇز غۇزلارنىڭ يېتەكلىشى ئارقىلىق، سودىگەرچىلىكنىڭ ھەر
 خىل ئۇسۇللىرىنى ئۆگەندى ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى
 ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ پايدا ئالدى. يالغۇز چاڭئەنگە
 يىغىلغانلارنىڭ ئۆزىلا نەچچە مىڭ ئادەم ئىدى. بولۇپمۇ تاڭ
 سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن
 كېيىن، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناشتا موڭغۇل
 دالاسىدىكى بىرلا يول قالغان بولغاچقا، ئۇيغۇرلار شەرق بىلەن
 غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتىلىك سودىنى ئۆزى مونوپولىيە
 قىلدى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان
 قاشتېشى، دورا-دەرەمەك، ئاق ماتا، كاھىش، نۆشۈدۈر قاتارلىق
 ماللارنى توشۇپ سېتىپ تازا بېيىدى. ئۇلار چاڭئەن قاتارلىق
 چوڭ شەھەرلەردە «مەبلەغ كۆپەيتىپ، (تەكشىخانا) مېھمانخانا
 ئاچتى، دۇكان سالىدى. پايدا-مەنپەئەتنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ
 چۆنتىكىگە چۈشتى»^⑤. ئۇلارنىڭ سودا كاپىتالى ناھايىتى تېز
 تەرەققىي قىلدى، ھەتتا بەزىلەر چاڭئەندە ھەددىدىن زىيادە چوڭ
 جازانخورلۇق بىلەن شۇغۇللاندى^⑥. بەزى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى
 «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئادەملەردەك كىيىنىپ»،
 «قىز-چوكانلارنى ئازدۇردى»، بالا-چاقىلىق بولۇپ، ئوتتۇرا
 تۈزلەڭلىكتە ئۆي-ئوچاقلىق بولدى ۋە ئۈزۈنغىچە قاينىپ
 كەتمىدى. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپىيىپ كەتكەن ۋە تەسىرى
 زورايغان بولغاچقا، تاڭ ھۆكۈمىتى ئاشكارا بۇيرۇق ئېلان
 قىلىپ، ئۇلارنى چەكلەشكە مەجبۇر بولدى^⑦.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا
 ئالاقىدە ئات بىلەن يىپەك سودىسىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن چوڭ

ئىدى. بۇ سودىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتقىچە داۋاملاشقانلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا بېرىش-كېلىش تارىخىدا مىسلىسىز بولدى. ئات بىلەن يىپەك سودىسىنىڭ گۈللىنىشىدە، كۆپ تەرەپلىملىك سەۋەبلەر بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سودىگەر مىللەت بولغان توققۇز غۇزلار موڭغۇل دالاسىدا ئىزچىل رەۋىشتە توختىماي باردى. كەلدى قىلدى، ئۇلار تۈرك خاقانلىقى مەزگىلىدە يايلاقنىڭ مەركىزىي جايلىرىغا كۆپ تۈركۈمدە ئورۇنلاشتى (88). تىەنباۋنىڭ 10-يىلى (751) تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز غۇز شەھەر-قەلئە دۆلەتلىرى ئەرەب ئىمپېرىيىسى (ئابباسلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. ئەرەبلەرنىڭ ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلىشى، بۇلاش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش سىياسىتى توققۇز غۇزلارنى شەرقكە قاراپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. توققۇز غۇزلار موڭغۇل دالاسىغا يۇپۇرۇلۇپ كەلدى، نەتىجىدە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى توققۇز غۇزلار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا خېلى كۆپەيدى، بۇ ئەھۋال خاقانلىقتىكى سودىگەرلەر گۇرۇھىنىڭ تەسىرى زورىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى كېلىپ چىقتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى، بېشبالىق ۋە خۇاڭخېننىڭ غەربىدىكى قوشۇنلىرى شەرقكە يۆتكەلدى، تىبەتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تارىم ئويمانلىقى ۋە كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ رايونلىرىغا كىردى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى سودا يولى ئۈزۈلۈپ، يىپەك يولى شىمالغا بۇرۇلدى، سودىگەرلەر ئۇيغۇر خاقانلىقى ئارقىلىق جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا بارالايدىغان بولۇپ قالدى. دېمەك، ئۇيغۇرلار كارۋان يولىنى تىزگىنلەپ، يىپەك سودىسىنىڭ پاتېنت ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خاقانلىقتىكى سودىگەرلەر گۇرۇھى تەسىرىنىڭ كۈچىيىشى ۋە يىپەك يولىنىڭ

شمالغا بۇرۇلۇشى، ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن باشقا ئات، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتىشتە تاڭ سۇلالىسى تەرەپتىمۇ بەزى سەۋەبلەر بار ئىدى.

ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن ئىلگىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتچىلىقى تازا راۋاجلانغانىدى. لىندې يىللىرى (664—665) بېقىلىۋاتقان ئاتلار ھەممىسى بولۇپ «706 مىڭ تۇياقتىن كۆپ ئىدى». كېيىنچە ئۇرۇش-جېدەللەرنىڭ خورىتىشى بىلەن ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن بىر يىل بۇرۇن «بېقىلىۋاتقان يىلقلار 325 مىڭ 709 تۇياققا، كارغا كېلىدىغان ئاتلار 200 مىڭ 80 تۇياققا چۈشۈپ قالدى»⁽⁶⁹⁾. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمى بويىچە، قوشۇندىكى ئەسكەرلەر بىلەن جەڭ ئاتلىرىنىڭ نىسبىتى ئادەتتە ئالتىدە بىردىن ئۈچتە بىرگىچە ئىدى. (ئات ئاز قالغان چاغلاردا ئالتىدە بىر، جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا ۋاقتىنچە ئۈچتە بىر) بولاتتى. ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 600 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ۋەزىپىدىكى جەڭ ئاتلىرى 150 مىڭ بولغاندا، ئاندىن قوشۇننىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايتتى. لېكىن ئاتنى ئادەتتە تۆت ياشقا كىرگەندىن كېيىن مىنگىلى بولاتتى، ئون ياشتىن ئۆتكەندە بارا-بارا كۈچىدىن كېتىپ، جەڭگە يارىمايدىغان بولۇپ قالاتتى. شۇڭا بۇ ئاتلار تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاتچىلىق تازا گۈللەنگەن چاغدا يېتەرلىك بولغىنى بىلەن، لىندې يىللىرىدىن كېيىن، ئاتچىلىقنىڭ ئاستا-ئاستا ئاجزلىشىشىغا ئەگىشىپ تولۇق يەتمەيدىغان ھالەت يۈز بەردى. مۇشۇ سەۋەبتىن تۈرك، قىتان، تاڭغىت ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن ئات سېتىۋېلىش بىردەممۇ توختاپ قالماي (70). جەڭگە چىقىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ قالغاندا، ئۇلار ناھايىتى جىددى تەدبىر قوللىنىپ ئات سېتىۋالىدىغان بولدى (71).

ئۇڭلۇك. سۆيگۈن توپلىغىدىن كېيىن «ھۆكۈمەتنىڭ قولىدىكى ئاتلار تۈگىدى، ئاتچىلىقنى نازارەت قىلىدىغانلار ۋە يەتتە ئورۇندىكى ئاتچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدى» (72). شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تاڭ سۇلالىسىگە لازىم بولىدىغان ئاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى سىرتتىن ئېلىپ كېلىنىدىغان بولدى. ھالبۇكى ئىچكى نىزا، تاشقى ئاپەتلەرنىڭ كەسكىنلىشى، ئات بېقىش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشى، ئاتقا بولغان ئېھتىياجنىڭ تېز سۈرئەتتە كۈچىيىشى، ئالدىنقى سەپتىكى ئات كەمچىل بولۇش قاتارلىق ئەھۋاللار تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەندى (73). مۇشۇ ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر ئاتلىرىنى زور مىقداردا سېتىۋېلىپ، قوشۇننىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەڭ ئۈنۈملۈك تەدبىر بولۇپ قالدى.

تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاتلىرىغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولدى، ھالبۇكى ئۇيغۇرلار يىپەك يولىنى تىزگىنلىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تېخىمۇ كۆپ يىپەك ئېلىپ غەربكە يۆتكەپ سېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇ خىل ۋەزىيەت باشتىن-ئاياغ ئۆزگەرمىدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ زور كۆلەمدىكى ئات، يىپەك سودىسىمۇ 80 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى. تاڭ سۇلالىسى ئىچكى جەھەتتە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ تۇرۇپ، توپىلاڭنى تىنچىتىشقا، دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتتە ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ، تىبەت خاقانلىقىغا ناقابىل تۇرۇشقا موھتاج ئىدى. ئىچكى-تاشقى شەرت-شارائىت تۈپەيلى، ئىككى تەرەپ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا بىر-بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. لېكىن ھەمكارلىق ئانچە ئوڭۇشلۇق ئەمەس ئىدى، زىددىيەتمۇ باشتىن-ئاخىر مەۋجۇت ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي

جەھەتتىكى زىددىيىتى ئاساسلىقى ئات باھاسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىدىكى تالاش-تارتىشتا ئىپادىلەنەتتى.

ئوڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ ھۆكۈمىتى «باچ-خىراج تۆلەيدىغان تۈتۈنلەرنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى قىسقارتتى» (74)، لېكىن باقىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى، تاڭ مۇزۇڭ (821—824) نىڭ ۋاقتىدا ئەسكەرلەر 990 مىڭغا يەتتى (75)، ھالبۇكى يىپەك چىقىدىغان ئاساسىي رايونلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تەپرىقچىلىك قىلىۋاتقان قارام ئەل قەلئەلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەندى (76). ھەر يىلى ئاتنىڭ باھاسىغا سۈندۈرۈپ چىقىم قىلىدىغان زور مىقداردىكى يىپەكتىن ئىبارەت بۇ يۈكنى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆتۈرەلىگۈچىلىكى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار بولسا توققۇز غۇزلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا غەرب تەرەپكە يىپەك يۆتكەپ سېتىش سودىسىنى تازا ۋايىغا يەتكۈزدى ھەمدە ئىنتايىن كۆپ پايدا ئالدى، بۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئانچىلىق ئۆكۈمەي داۋاملاشتى. ئۇلار تېخىمۇ كۆپ يىپەككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئات، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتتى، جەنۇب تەرەپتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىدىغان ئاتلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان بولدى، بۇنىڭغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيىسى بەرداشلىق بېرەلمىدى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئىككى تەرەپ ئالماشتۇرىدىغان مالنىڭ مىقدارى ۋە ئاتنىڭ باھاسى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۈزۈنچى كېلىشەلمەي يۈردى. بۇ تالاش-تارتىشتا ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن ھەرگىز يانمىدى، لېكىن تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، مالىيىدىكى مەسىلىدىن باشقا، تېخىمۇ كۆپرەك باش قاتۇرمىسا بولمايدىغان ھەربىي، سىياسىي جەھەتتىكى ئاقىۋەتمۇ بار ئىدى. نەتىجىدە ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

زور كۆلەمدىكى ئات، يىپەك سودىسى تالڭ سۈزۈڭخىدىن باشلانغانىدى. تارىختىمۇ ئۇيغۇرلار «ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلەتتى» (77)، «بىر تۇياق ئاتقا 40 تەپكە يىپەك تېگىشەتتى» (78) دەپ يېزىلغانىدى. ئەگەر ھەر يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئېلىپ كېلىنسە، ئۇنىڭغا 4 مىليون تەپكە يىپەك تېگىشكىلى بولاتتى. بۇ سان بەك چوڭ سان ئىدى، روشەنكى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇنچىۋالا نەرسىنى چىقىم قىلىشقا مادارى يەتمەيتتى. تارىخىي كىتابلاردىكى ھەر خىل خاتىرىلەرگە ئاساسەن تەھلىل قىلغاندا، ھەر يىلى بازارغا كىرىدىغان ئات 5000-6000 تۇياقتىن 10 مىڭ تۇياققىچە دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى. 80 يىل ئىچىدە، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10-20 مىڭ تۇياق ئۇچۇرسىدە ئات سودىسى بولغانىدى (79). بۇنچىلىك سان قوشۇنلارنىڭ ئىھتىياجىدىن چىقالمىغان بولغاچقا، تالڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، تالڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدا ئات يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ئىزچىل رەۋىشتە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇلارنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ئىدى. سۈي سۇلالىسى ۋە تالڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدە ئات بىلەن يىپەكنىڭ باھاسى مۇقىم ئەمەس ئىدى، باھا ئەزەلدىنلا تەمىنلەش بىلەن ئىھتىياجنىڭ ئەۋالغا قاراپ بېكىتىلەتتى. سۈي سۇلالىسى داينىنىڭ 6-يىلى (610) سۈي ياڭدى كورىيىگە قوشۇن تارتىدىغان چاغدا، «ھاللىق ئائىلىلەر جەڭ ئاتلىرىنى سېتىۋالسۇن، ھەر بىر تۇياق ئات 100 مىڭ يۈل دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن» (80) ئىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر تۇياق ئاتنىڭ نەرخى 100 تەپكە يىپەك بولغانىدى (81). تالڭ سۇلالىسىنىڭ لىندې يىللىرىدا ئاتچىلىق تازا ئەۋج ئالدى، «شۇ چاغلاردا ھەممە يەردە دېگۈدەك بىر تەپكە شايىغا بىر تۇياق ئات تېگىشكىلى بولاتتى» (82). كېيىنچە ئاتچىلىق ئاجىزلىدى، كەييۈەن يىللىرى تالڭ سۇلالىسى بىلەن

تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ئاتنىڭ نەرخى ئۆرلەپ 40 تەپكە يىپەككە چىقتى (83). دەپزۇڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە (780—762) ئاتنىڭ نەرخى تۆۋەنلەپ ئون تەپكە ئەتراپىدىكى يىپەككە چۈشۈپ قالدى (84). ئۈزۈن ئۆتمەي يەنە 40 تەپكەگە كۆتۈرۈلدى (85). تاڭ سۇلالىسى ۋېندۇڭنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (840—827)، ئاتنىڭ نەرخى يەنە بىر قېتىم چۈشۈپ 20 تەپكە ئەتراپىدا بولۇپ قالدى (86). ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتچىلىقى ئاستا-ئاستا ئەسلىگە كەلدى، ئات بازىرىدا تاللاپ ئېلىشقا بولىدىغان بولدى، مۇشۇ تۈپەيلى بىر ئاتنىڭ نەرخى يەنە بىر مەرتىۋە بىر تەپكە يىپەككە چۈشتى (87). ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى كەڭ بولغاچقا، ئاتمۇ ناھايىتى كۆپ چىقاتتى. ھالبۇكى تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يىپەك ماللىرى چەكلىك ئىدى، ھەر يىلى سېتىۋالىدىغان 10-20 مىڭ تۇياق ئاتنىڭ پۇلىنى تۆلەش تەس كەلگەچكە، دائىم دېگۈدەك قەرزدار بولۇپ قالاتتى، لېكىن ئۇيغۇرلار بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى. ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېخىمۇ كۆپ يىپەك مالغا ئىگە بولۇشنى ئويلايتتى ھەمدە بىر ياقىتىن تاڭ سۇلالىسىدىن تېخىمۇ كۆپ ئات سېتىۋېلىشنى تەلەپ قىلاتتى، يەنە بىر ياقىتىن تاڭ سۇلالىسىنى ئاتنىڭ نەرخىنى ئۆستۈرۈشكە مەجبۇرلايتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىككى تەرەپنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتىنى قوغداشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاتنىڭ باھاسىنى نورمال باھادىن ئارتۇق قىلىپ تۆلەيتتى، باھا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا بىر تۇياق ئاتنىڭ باھاسى 50 تەپكە يىپەك بولاتتى (88).

ئۇيغۇرلار ئات، يىپەك سودىسىدا ئادەمنى ھەيران قالدۇرۇرلىق دەرىجىدە پايدا تاپتى. جىدېنىڭ تۇنجى يىلىدىن (756) غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى 80 يىل ئىچىدە، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە 1 مىليوندىن ئارتۇق ئات ساتتى، 20 مىليون

تەپكىدىن كۆپ يىپەك مالىنى ئېلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلاردا ئاز ساندىكى ئاقسۆڭەكلەر يىپەك رەختتىن كىيىم كىيىگەندىن باشقا، ئادەتتىكى چارۋىچىلار «تېرە يېيىنىپ، گۆش يەپلا تۇرمۇش كەچۈرەتتى». مۇشۇ سەۋەبلەر بىلەن، يۇقىرىدىكى يىپەك ماللارنىڭ كۆپ قىسمى غەربتىكى ئەرەبلەر يۇرتىدا، ھىندىستاندا سېتىلدى، ئەڭ ئاخىرىدا ئايلىنىپ رىمغىچە باردى. شەرقىي خەن ۋاقتىدا، جۇڭگونىڭ يىپەكلىرى رىمنىڭ بازىرىدا ئالتۇن بىلەن تەڭ باھادا سېتىلاتتى، يەنى بىر سەر ئالتۇنغا بىر سەر يىپەك كېلەتتى. جۇڭگو يىپەكلىرىنىڭ بىرلىك مىقدارى 25 سەر ئېغىرلىقتا ئىدى. ئۇنىڭغا 25 سەر ئالتۇن سېتىۋالغىلى بولاتتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ھەر يىلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھېچ بولمىغاندا 5000 كىلوگرامدىن كۆپرەك ئالتۇننى ئەرەبلەرگە ۋە جۇڭگوغا ئېقىپ كېتەتتى⁸⁰. گەرچە VI ئەسىردىن باشلاپ پىلە يېقىش ھۈنرى تەدرىجىي يوسۇندا غەرب ئەللىرىگە يېتىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن يىپەكنىڭ باھاسىدا روشەن تۆۋەنلەش كېلىپ چىقمىدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى شەرقىي رىمدا، ھۆكۈمەت تەرەپ مەسئۇل بولۇپ قاراڭغۇ بازاردىكى باھادىن خېلى تۆۋەن قىلىپ بېكىتكەن يىپەك باھاسى، يەنىلا ھەر ئالتە يانسقا 24 ئالتۇن ياقۇت كېلىدىغان دەرىجىدە ئۈستۈن بولدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر تەپكە يىپەك مال بىر كىلودىن ئۆت كىلوغىچە ئالتۇنغا يارايتتى⁹⁰. بىر سەر ئالتۇن تاڭ سۇلالىسىدە ئون سەر كۈمۈشكە تەڭ ئىدى، ھالبۇكى بىر سەر كۈمۈش بىلەن بىر تەپكە يىپەكنىڭ قىممىتى ئاساسەن تەڭ كېلەتتى⁹¹، شۇنىڭ بىلەن يىپەك ماللار رىمنىڭ بازىرىغا بارغاندا 200 ھەسسە قىممەتلەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئات، يىپەك سودىسىدا، ئاتنىڭ نەرخى كۆپىنچە نورمال باھادىن ئېشىپ كېتەتتى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسىدىن غەرب ئەللىرىگە يىپەك يۆتكەپ بارغان ۋاسىتىچىلەر نەچچە يۈز ھەسسە

كۆپ پايدا ئالالايتتى. ئەلۋەتتە بۇ پايدىنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەب، پارس قاتارلىق يول بويىدىكى سودىگەرلەرگە قالاتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن توققۇز غۇزلارغا كېلىدىغان پايدىمۇ ئەقىلگە سىغىمغۇدەك دەرىجىدە ئىدى.

4. قاتناش ۋە شەھەر-بازارلار

1. قاتناش

يىپەك، ئات سودىسى ۋە غەرب ئەللىرىگە يىپەك مال سېتىشتىن كەلگەن غايەت زور پايدا تەدرىجىي يوسۇندا سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى ۋە ئۇنى خاقانلىق ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇردى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار كارۋان يوللىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى ۋە قوغداشنى كۈچەيتتى، خاقانلىقنىڭ ئىچى ۋە خاقانلىقنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئارا، تەرەپ-تەرەپكە تۇتىشىدىغان قاتناش تورىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ قاتناش تورى ئىچىدە، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كېلىدىغان كارۋانلار، ساياھەتچىلەر، خەۋەرچىلەر، يىلنىڭ تۆت پەسلىدە ئوتلاقتىن ئوتلاققا كۆچۈپ يۈرگەن چارۋىچىلار، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى، جەڭگە ماڭغان قوشۇنلار، تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن كەلگەن مەلىكىلەرنى ئۇزاتقۇچىلار ۋە كۈتۈۋالغۇچىلار قوشۇنى ھەرىكەت قىلدى. ئەلۋەتتە بۇ يولنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى قەدىمدىن تارتىپلا بار ئىدى، بەزىلىرى ھەتتا ئىرادىن بۇرۇنقى چاغدىلا مەۋجۇت ئىدى⁽⁹²⁾. لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن ئىلگىرى، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە ئۇزۇن يىل رېمونت قىلىنىمىغانلىقتىن، بۇ يوللارنىڭ خېلى بىر قىسمىدىن پايدىلانغىلى بولمايتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يايلاقتىكى قاتناشنى بىر تۇتاش باشقۇرغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان

دوستانە مۇناسىۋىتى بۇ قاتناش تورىنىڭ باشتىن-ئاياغ توسالغۇسىز بولۇشىنى كاپالەتلەندۈردى. تەرەپ-تەرەپكە تۇتاشقان بۇ قاتناش تورى خاقانلىقنىڭ گۈللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش چوڭ لىنىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشكىمۇ تەسىر كۆرسىتەتتى. بولۇپمۇ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، خېشى كارىدورى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى يىپەك يولى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسى شىمالغا يۆتكىلىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يايلاقتىكى ھېچكىمنىڭ كارى بولماي تاشلىنىپ قالغان بۇ يول، بىردەمنىڭ ئىچىدە ۋازىلداپ قايىنلاپ كەتتى. يايلاقتىكى بۇ يول دەل ئەنە شۇ مەشھۇر ئۇيغۇرلار يولى ئىدى. سودىنىڭ ئىقتىسادتىكى تۈۋرۈكلۈك ئورنى ئۇيغۇرلار يولىنى خاقانلىقنىڭ ھايات يولىغا ئايلاندۇردى. مۇشۇلار تۈپەيلى VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بۇ قاتناش لىنىيىسىنى قوغداش ۋە تىزگىنلەش ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى قاتناش تورى، ئۇرۇقۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار پايتەختىنى مەركەز قىلغان ھالدا ھەرقايسى تەرەپ بىلەن تۇتاشتى. جەنۇبقا ماڭىدىغان يول: تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ چۈمگەك بۇلاق ئارقىلىق چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى ئۈچ تەسلىم شەھىرىگە، ئاندىن جېنۇۋ، تەييۈەن، پۈگۈەندىن ئۆتۈپ چاڭئەنگە باراتتى. يەنە بىر يول چۈمگەك بۇلاقتىن چىقىپ چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا قايرىلىپ، قولان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىنى بويلاپ، تاڭ زېمىنىدىكى لىنجۇ

ئايمىقى ئارقىلىق سەددىچىن سېپىلىغا كىرىپ، جەنۇب تەرەپ بىلەن چاڭئەنگە باراتتى. خەن دەۋرىدىكى جىلۇ قورغىنى (بۈگۈنكى دېڭكو ناھىيىسى) نىڭ شەرقىدە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئوردۇس رايونى ئارقىلىق چاڭئەنگە بارىدىغان يەنە بىر يولمۇ بار ئىدى. غەربكە بارىدىغان يول: بارىكۆل يايلىقى ئارقىلىق بېشبالىققا بېرىپ، ئاندىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى بويلاپ غەربكە ماڭغاندىن كېيىن سۇياپقا يېتىپ باراتتى. يەنە بىر يول ئېرىگىنە دەرياسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى يەنى «جۈيەن يولى» بىلەن مېڭىپ، جۈيەن دەرياسىدىن ۋە مازۇڭشەن تېغىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبقا قايرىلىپ، بارىكۆل يايلىقى ئارقىلىق بېشبالىققا باراتتى. شىمالغا بارىدىغان يول ئىككى ئىدى. بۇ يوللار ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن ئايرىم ھالدا شەرقىي شىمالغا ۋە غەربىي شىمالغا قايرىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى قۇردىقانلار بىلەن جىيەنخې دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزلار تۇرۇشلۇق جايغا باراتتى. شەرقكە بارىدىغان يول: قۇرۇلۇن دەرياسىنى ياقىلاپ، يايلاقنىڭ شەرقىدىكى بۈگۈنكى خۇلۇنسىر يايلىقى ئارقىلىق ھېنگان تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاتار قاتارلىق قەبىلىلەر رايونىغا باراتتى، يەنە چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتىلىنى بويلاپ ئۇدۇل شەرقكە قاراپ مېڭىپ، قۇمۇق ۋە قىتان قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان خۇاڭشۈي رايونى (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى شىرا مولۇن دەرياسى) غا بارغىلى بولاتتى.

تۆۋەندە بىز نىسبەتەن مۇھىم بولغان بىر نەچچە يولنىڭ ئەھۋالىنى بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز:

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن چاڭئەنگە بارىدىغان ئەڭ مۇھىم يول تەڭرى خاقان يولى بولۇپ، بۇ يول جېنگۇەننىڭ 21-يىلى (647) تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقىنىڭ شىمالىدا يەنرەن قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «تەكلىپىگە ئاساسەن، شىمالدىكى دەشتكە ئۆتۈش

ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبى، تۈركلەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قۇرۇلدى، 66 ئورۇندا پوچتا ئۆتەڭلىرى تەسىس قىلىندى ۋە بۇ يول تەڭرى خاقان يولى دەپ ئاتالدى» ⑧③. ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن چىقىپ، تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا 1500 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، خاقانلىقتىكى مەلىكە قەلئەسى، مېيجيەن قەلئەسى ھەمدە ئالاس تېغى، چىيا، بالقاش كۆلى، ھۈنئى دەرياسى (بۈگۈنكى ۋېنجېن دەرياسى)، لۈمېن تېغى، مۇدۇلىڭ چوققىسى قاتارلىق جايلار ئارقىلىق قۇملۇق بىلەن چۆل-جەزىرىدىن ئۆتۈپ، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى دەشت ئېغىزى دېگەن يەرگە بارغىلى بولاتتى؛ دەشت ئېغىزىنىڭ جەنۇبىغا ئون چاقىرىم يەر چۈمگەك بۇلاق بولۇپ، بۇ يەردىن شەرقىي جەنۇبقا 500 چاقىرىم مېڭىپ خۇيەن جىلغىسى ئارقىلىق چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتكىلى بولاتتى، خۇيەن جىلغىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 80 چاقىرىم يەردە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈچ تەسلىم شەھىرى بار ئىدى. بۇ شەھەردىن جەنۇبقا 1860 چاقىرىم مېڭىپ ئاندىن چاڭئەنگە بارغىلى بولاتتى. يا بولمىسا دەشت ئېغىزىدىن جەنۇبقا 300 چاقىرىم مېڭىپ ئۈچ تەسلىم شەھىرىنىڭ غەربىگە بارغاندىن كېيىن، يەنە 1880 چاقىرىم يول بېسىپ چاڭئەنگە بارغىلى بولاتتى ⑧④. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئات يىپەك سودىسى كۆپىنچە مۇشۇ يول بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. تىيەنباۋنىڭ 15-يىلى (756) دىن كېيىن، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپلىغىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ياردەمگە كەلدى، شۇ چاغدىمۇ ئۇلار مۇشۇ يولدىن ئۆتۈپ، سەددىچىن ئارقىلىق چاڭئەنگە كىرگەندى. كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى بىتچىت بولغاندا، جەنۇبقا كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ دەل مۇشۇ يولنى بويلاپ دەشت ئېغىزىدىن ئۆتكەن ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كەلگەندى. ئەمەلىيەتتە، مىلادىدىن ئىلگىرى شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ ئۈستىگە

ئاتلانغان غەربىي خەن قوشۇنلىرى مۇشۇ يول بىلەن ماڭغانىدى (96). كېيىنچە تۈركلەرمۇ دائىم مۇشۇ يولدىن مېڭىپ جەنۇبقا چۈشكەنىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر جەنۇبقا چۈشىدىغان يول بويىدا ئۈچ يەرگە تەسلىم شەھىرى قۇرۇپ، مۇداپىئەدە تۇردى. لېكىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ يولدىكى مەلىكە قەلئەسى بىلەن مېيجىيەن قەلئەسىنى روشەنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرغانىدى. بۇ ئىككى قەلئەنىڭ قۇرۇلۇشى كارۋان يولىنى قوغداش ۋە مال-مۈلۈكنى يۆتكەش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بۇ يول يۈەن دەۋرىدە قۇرۇلغان مولسۇن ئۆتەڭ يولى (96) بىلەن پۈتۈنلەي بىر ئىدى.

ئىككىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىدىن پامىرنىڭ غەربىدىكى سۇياپ بازىرىغا بارىدىغان يول، غەربىي جەنۇب تەرەپتە قاڭاي تېغىنىڭ جەنۇبىي تۈمشۈقىدىكى خېڭلىڭ (جىجۈنشىن تېغى) نىڭ غەربىدىن ئۆتەتتى، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5220 چاقىرىم بولۇپ، ئارىلىقتىكى ئەڭ مۇھىم قەلئە شەھەر بېشبالىق ئىدى. بېشبالىقنىڭ شەرقىي شىمالى ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا 3000 چاقىرىم، غەربتە سۇياپ بازىرىغا 2220 چاقىرىم كېلەتتى، بۇ يەر ئەسلىدە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بېشبالىقتىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرىدىغان يەر ئىدى. تاڭ ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يولىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، يول بويلاپ بىر تالاي قەلئەلەرنى سالدى. مەسىلەن، بېشبالىقنىڭ غەربىگە 50 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئىشبارا شەھىرىنى، 240 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كولۇ بازىرىنى، 700 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كۆكنۈر لاگىرىنى سالدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى «سۇياپ يولى» دەپ ئاتالدى. بۇلاردىن باشقا يەنە چاڭبالىق قورۇلى (بۈگۈنكى سانجى)، ئۈزەي قورۇلى (بۈگۈنكى ماناس)، يېخې قورۇلى (ماناسنىڭ غەربى)، قاراسۇ قورۇلى (بۈگۈنكى شىخو)، شىلىن

قورۇلى (جىڭخېنىڭ شەرقى) قاتارلىقلار بار ئىدى. يول بويىدىكى قەلئە، ئۆتەڭلەر بىر-بىرىگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، يول ئىنتايىن راۋان ئىدى. جېنيۇەنىڭ 6-يىلى (790) بېشبالىقتا تۇرۇۋاتقان تاڭ قوشۇنلىرى شەرقكە چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ يولنى ئۇيغۇرلار ئۆتكۈزۈۋالدى. بېشبالىقنىڭ شىمالىغا 4000 چاقىرىم مېڭىپ، ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەندە قىرغىز قەبىلىلىرى تۇرىدىغان جايغا بارغىلى بولىدىغان ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كاما دەريا ئويمانلىقىغا تۇتىشىدىغان يول بار ئىدى. بېشبالىقتىن جەنۇبقا 500 چاقىرىم، شەرقىي جەنۇبقا 970 چاقىرىم ۋە غەربىي جەنۇبقا 100 چاقىرىم ماڭغاندا، ئايرىم-ئايرىم ھالدا شىجۇ ئايمىقىغا، ئېۋىرغول ئايمىقىغا ۋە كېنگىست (قاراشەھەر) گە ئۆتىدىغان چوڭ يول بار ئىدى (۹۷).
تېبەتلەر تارىم ئويمانلىقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قىرغىزلار ۋە غەربتە يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى يولنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى ۋە غەربكە ماڭىدىغان يولنى قوغداش ئۈچۈن، ئاساسىي كۈچىنى غەربكە يۆتكەپ، تېبەت، قىرغىز ۋە قارلۇقلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بېشبالىق، كۈسەن ۋە سۇياپنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا قوشۇن تۇرغۇزدى، شۇنداقلا بېشبالىقتا تېبەتلەر بىلەن بىر قانچە قېتىم چوڭ جەڭ قىلدى.
بۇ يولمۇ تارىختىكى ئەنئەنىۋى شەرق-غەرب قاتناش لىنىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇرۇنلا بار ئىدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ ۹۱-يىلى ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربكە سىلجىپ، ئاۋۋال ئاسىيۇلار تۇرۇشلۇق جاي (بۈگۈنكى ئىلى رايونى) غا بارغان، ئاندىن پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، غەربكە كەتكەنىدى. يۇڭخۇپىنىڭ 2-يىلى (651) 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۈدىڭخانىغا

بىلەن غەربىي تۈركلەردىن ئاشىنا قۇلىنىڭ ئۈستىگە ئاتلانغان چاغدىمۇ، ئوخشاشلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن يولغا چىقىپ، مۇشۇ يولنى بويلاپ بېشبالىق بىلەن ئىلىدىن ئۆتكەن ۋە پامىر تاغلىرى ئارقىلىق سۇياپ بىلەن تاش قەلئە (بۈگۈنكى تاشكەنت) كە بارغانىدى.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن جەنۇبقا چۈشۈپ خېشى كارىدورىغا بارغاندا يەنە بىر مۇھىم يول بار ئىدى، يەنى بۇ يول ھۇنلار مەزگىلىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى بىلەن روشۇي يولى ئىدى. ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسى ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى تۇرغان جاي بىلەن يېقىن ئىدى. تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن جەنۇبقا چۈشكەندە، قاڭخاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تۇمشۇقىدىكى جۈنجىشەن تېغىنى ئايلىنىپ، ئۇدۇل جەنۇبقا قاراپ ماڭسا، خۇامېنشەن تېغى ئارقىلىق روشۇي (بۈگۈنكى ئېرگىنە دەرياسى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جۈيىەنگە بارغىلى بولاتتى. قەدىمكى زامانلاردا بۇ يول خەن دەۋرىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى دەپ ئاتىلاتتى، بۇ 30 كۈنلۈك يول ئىدى. جۈيىەن سارلىقىنىڭ تۆت ئەتراپى قۇملۇقنىڭ ئىچىدىكى بوستانلىق بولۇپ، جۈيىەن سارلىقىغا ئېقىپ كىرىدىغان روشۇي دەرياسى تىلەن تاغلىرىدىن باشلىناتتى. ئۇ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتكەچكە، ئىككى قىرغىقى قۇملۇقتىكى تەبىئىي يېشىل كارىدور بولۇپ شەكىللەنگەنىدى. بۇ يول جەنۇب تەرەپكە ماڭغاندا، خېشى كارىدورىدىكى جاڭيېغا ئۇدۇل باراتتى. بۇ ھېلىقى روشۇي يولى ئىدى. خەن ۋۇدىدىن ئىلگىرى، خېشى كارىدورى ھۇنلاردىن قۇنشارخاقاننىڭ چارۋا باقىدىغان ئوتلاقلىرىنىڭ بىرى ئىدى. مۇشۇ تۈپەيلى روشۇي يولى ئۆز زامانىسىدا ھۇنلار شىمال بىلەن جەنۇب ئارىلىقىدىكى بېرىش-كېلىشتە ئەڭ كۆپ پايدىلىنىدىغان قولايلىق بىر يول ھېسابلىناتتى. جۈيىەن سارلىقىنىڭ

شمالدىكى قەدىمكى لۇڭچىڭ يولىدا خۇامېن شەن تېغى بولۇپ،
بۇ تاغدىن جاڭيېغىچە 1450 چاقىرىم كېلەتتى ⑤⑥.

مىلادىدىن 99 يىل ئىلگىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى
لى لىڭ پىيادە ئەسكەرلەرنى باشلاپ جۇيىەن سارلىقىدىن
ئۆتكەندىن كېيىن، شىمالدىكى ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا ھۇجۇم
قىلىش ئۈچۈن مۇشۇ يول بىلەن ساق 30 كۈن مېڭىپ، قاڭاي
تاغلىرىنىڭ شەرقىي دوقۇشىدىكى ھۇن تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن
ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغانىدى. تاڭ
سۇلالىسى كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى
پىسىرىلگەندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۈچ تۈركۈم
ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى خۇامېن شەن تېغىدىن جەنۇبقا مېڭىپ،
روشۇي يولىنى بويلاپ جاڭيېغىغا يېتىپ كەلگەنىدى.

تۆتىنچى، خېشى كارىدورىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر
خاقانلىقى زېمىنىدا يەنى بۈگۈنكى ئاراشاڭ ئېگىزلىكىدە، خېشى
كارىدورى بىلەن يانداش يەنە بىر يول بار ئىدى. بۇ يول غەربتە
ئېۋىرغول، شىجۇ ۋە بېشبالىققا تۇتاشتى. شەرقتە چوغاي
تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىگە، تېخىمۇ شەرق
تەرەپتە قۇمۇق ۋە قىتان قەبىلىلىرى تۇرىدىغان خۇاڭشۈي
ساھىلىغا قەدەر باراتتى. بۇ يول تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمال
تەرەپتىكى مۇھىم بازارلىرىدىن بىرى بولغان تىيەندې لاگىرىدىن
(بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ سابىق ئۇيرات خوشۇنىنىڭ
شىمالىدىكى ئۇجياخې دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا) ۋە
قۇملۇقنىڭ ئىچىدىكى جۇيىەن سارلىقى بىلەن مازۇڭشەن تېغىدىن
ئۆتەتتى. جېنيۈەننىڭ 4-يىلى (788) «قۇمۇق ۋە تاتارلار
جېنۇۋغا ھۇجۇم قىلىپ، (تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ) ئىككى نەپەر
ھۈدەيچىسىنى ئۈتۈۋالغاندىن كېيىن، ئادەم ۋە چارۋىلارنى بۇلاپ
كەتكەن چاغدا» (100) دەل مۇشۇ يول بىلەن غەرب تەرەپكە
ئاتلانغانىدى. دالىنىڭ 14-يىلى (779) قۇمۇقلارنىڭ ئىچكى

قىسمىدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن قۇمۇقلارغا ياتلىق بولغان بىر مەلىكە قېچىپ چىققاندىمۇ، مۇشۇ يول بىلەن غەربكە قاراپ ماڭغانىدى. ئۇ تاڭ زېمىنىدىكى پىڭلۇ ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق جايدىن (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ دېگەن يېرى) ئۆتكەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇنى جۇتاۋ ئۇنى دەل مۇشۇ يولدا «تاۋار-دۇردۇندىن پاينداز سېلىپ، ھەشەمەت بىلەن» كۈتۈۋالغانىدى(101). بۇمۇ يايلاقتا ئەزەلدىن بار بولغان بىر يول ئىدى(102). مىلادىدىن 121 يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى خوجۇيىنىڭ خۇاڭخې قولىتىقىنىڭ يېنىدىكى جىلۇ قەلئەسىدىن يولغا چىقىپ، ئاندىن مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربتىكى جۇيىەن سازلىقىدىن ئۆتۈپ، روشۇي يولى ئارقىلىق جەنۇبقا قايرىلىپ جاڭيېغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خېشىدا مال يېقىۋاتقان ھۇن ئاقساقلى سۇتۇق خاقانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغانىدى. جېنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى (627) ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە باشلىقى پۇساد قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۈركلەردىن يوغۇقسارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى تارمار قىلغاندا، تۈركلەر خەن دەۋرىدىكى لۇڭچىڭ قەدىمكى يولىنى بويلاپ جەنۇبقا قېچىپ جۇيىەنگە يېتىپ بارغانىدى. شۇ چاغدا ئۇلار دەل يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يول بىلەن غەربكە قاچقاندى. پۇسادمۇ ئۇلارنىڭ ئىزى بىلەن بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگىچە كېلىپ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئەسىر ئالغانىدى. گەرچە بۇ يول نى-نى چوڭ قوشۇنلارنىڭ نەچچە قېتىم ئۆتكىنىگە قارىماي، يول ياقىسىدا چۆل-جەزىرىلەرنىڭ كۆپلۈكى، ئادەتتىكى چاغلاردا مېڭىپ تۇرىدىغان يولۇچىلارنىڭ ئاز بولغانلىقى تۈپەيلى، ئۇزۇنغىچە ئوبدانلا تاشلىنىپ قالغانىدى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىبەتلەر خېشى كارىدورىنى ئۈزۈپ قويغاندىن كېيىن، بۇ يول خېشىدىكى تىبەتلەردىن ئەگىپ

ئۆتىدىغان يول تەرىقىسىدە خېشى كارىدورىنىڭ ئورنىغا دەسسەدى
 ھەمدە غەربىي يۇرت بىلەن چاڭئەننى تۇتاشتۇرىدىغان يولغا
 ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يول ناھايىتى تېزلىكتە ئاۋاتلاشتى،
 شۇنداقلا تاڭ زېمىنىدىكى تىيەندى لاگىرىدىن بېشبالىققا ئۆتىدىغان
 يول بولۇپ قالدى. «بېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»
 گە ئاساسەن «تىيەنباۋنىڭ ئاخىرقى يىللىرى گۈەنلۇڭ قولىدىن
 كېتىپ، ئەنشى بىلەن بېشبالىقتىن پايتەختكە باج-خىراج ئېلىپ
 بارىدىغان يول بىلەن ماڭغىلى بولمايدىغان. ئەھۋال كېلىپ
 چىققان... ھەمدە ئۇيغۇرلار يولى ئارقىلىق چاڭئەنگە بارمىسا
 بولمايدىغان ۋەزىيەت پەيدا بولغانىدى». بۇ ھەقتە تاڭ
 سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى لى دېيۈي: «مۇشۇ قىيىن ۋەزىيەتتىن
 ئېتىبارەن خۇاڭخېننىڭ شەنشى تەرىپى تىبەتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ
 كەتتى، ئەنشى بىلەن بېشبالىققا بېرىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر يولى
 بىلەن ماڭمىسا بولمايدىغان ئەھۋال يۈز بەردى» (103) دېگەندى.
 تاڭ زېمىنىدىكى ئادەملەر تىلغا ئالغان «ئۇيغۇر يولى» ئاساسلىقى
 مۇشۇ يولنى كۆزدە تۇتاتتى. جۈيەن بوستانلىقى شەرق بىلەن
 غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇشۇ يولنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا
 سوزۇلغان لۇڭچىڭ قەدىمكى يولى ئۆز ئارا تۇتىشىدىغان يېرىگە
 جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شۇنىڭ
 ئۈچۈن، تاڭ ھۆكۈمىتى ئۆز ۋاقتىدا قاراقچىلارنى تىنچىتىش
 لاگېرى قۇرۇپ، «1700 كىشى ۋە 500 ئاتتىن تەركىب تاپقان
 قوشۇن»نى ئورۇنلاشتۇرغانىدى (104). ئۇيغۇرلارمۇ مەلىكە
 قەلىسەنى قۇرۇپ، تىبەتلەردىن مۇداپىئە قىلىدىغان قوشۇننى
 جايلاشتۇرغانىدى. تاكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ،
 گەنجۇ ئايمىقى بىلەن قۇجۇ ئايمىقىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەر يەنىلا
 مۇشۇ يولنى بويلاپ شەرقتە خۇاڭشۈي دەرياسى ساھىلىدىكى
 قىتانلارنىڭ ئۈستۈنكى پايتەختى جايلاشقان لىنخۇاڭخۇ
 مەھكىمىسىگە بېرىپ سودا بىلەن تۇغۇللاندى. سۇڭ

سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې ئوخشاشلا مۇشۇ يولنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، جۇيىيەن سازلىقى، مازۇڭشەن تېغى ۋە بارىكۆل ئارقىلىق ئېۋىرغول (قۇمۇل) ئايمىقى بىلەن قۇجۇغا بارغانىدى. ئۇ جۇيىيەن سازلىقىنىڭ ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، «تاڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇرلارغا ياتلىق بولغان مەلىكىلەر تۇرغان جايلارنىڭ ئارشاڭ بۇلاقتىكى خارابە ئىزلىرى» نى كۆرگەندى (105). مەسىلەن، بارىكۆلدىن غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، بېشبالىققىمۇ بارغىلى بولاتتى. ئەلۋەتتە بۇ يول ھېچقانچە ئۆز ئەمەس ئىدى. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بەزى جايدىكى «قۇمنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئۈچ گەز كېلەتتى، ئات ماڭالمىتتى، يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى تۆگە بىلەن يول يۈرەتتى». قۇملۇقتا ئىنس-جىن بولمىغاچقا، تۆت تەرەپنى پەرق ئەتمەك تەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇملۇقتا ماڭغانلار نىشانى كۈنگە قاراپ بەلگىلەيتتى، تاڭ ئاتقاندا كۈنگە كەينىنى قىلىپ، قاراڭغۇ چۈشەي دېگەندە كۈنگە قاراپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى، كۈن چۈش بولغاندا توختاش كېرەك ئىدى. كېچىسى يول ماڭغاندىمۇ ئوخشاشلا ئايغا قاراپ مېڭىش لازىم ئىدى» (106). مۇشۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، بۇ يولدا ماڭىدىغان كارۋانلار، قوشۇنلارنىڭ ئىزچىل ھالدا ئايغى ئۈزۈلمىدى. مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1125-يىلى قىتانلارنىڭ ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قىتانلارنىڭ سانغۇنى ياغلۇقار تاشىن (بۇرۇن «يوللىغ» دەپ ئېلىنغان — تەھرىردىن) ئۆز قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ، مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە قاراپ مېڭىپ بېشبالىققا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەرگە بارغاندىن كېيىن قارا خىتاي ھاكىمىيىتىنى قۇرغانىدى.

بەشىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قىرغىزلارنىڭ يۇرتىغا بارىدىغان بىر يول بار ئىدى.

تەخمىنەن غەربىي شىمال تەرەپكە 600—700 چاقىرىم مېڭىپ سېلىنغا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ھاكىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، يەنى بۈگۈنكى يەنسەي دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان ئوس، بېكىم دەريالىرى ئارقىلىق كوگمەن تېغى (سايان چوققىسى) دىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاغدىن چۈشۈپلا يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مېنۇشىنىكى ئويمانلىقىغا بارغىلى بولاتتى. بۇ يەر قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان يەرنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇ ئەگرى-توقاي، يول بويى نۇرغۇن دەريالاردىن ئۆتىدىغان، قويۇق ئورمانلىق ۋە ئېگىز تاغلار تولا بىر يول ئىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «بېلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بۇ يولنىڭ مۈشكۈللۈكلۈكى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى. مەسىلەن، «بېلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا: «27 ياش چېغىدا قىرغىزلارنىڭ ئۈستىگە ئاتلاندىم. شۇ چاغدا يولنى نەيزە چوڭقۇرلۇقىدا قار-مۇز قاپلاپ كەتكەندى، بىز قار-مۇزنى يېرىپ يول ئېچىپ، كوگمەن تېغىدىن ئۆتتۇق» (107) دەپ يېزىلغانىدى. بۇ يولدىكى تاغدىن ئۆتىدىغان چاغدا، ئەسكەرلەر ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭاتتى، قولىغا تاياق-توقماق ئېلىپ، قارنى چىڭداپ يول ئاچمىسا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كوگمەن تېغىدىن ئۆتىدىغان يولدا مۇداپىئە قىلىشقا قولايلىق، لېكىن ئەستە ماڭغىلى بولىدىغان بىر ئېغىز بار ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، VIII ئەسىردىكى تۈركلەر ۋە VIII ئەسىر مەزگىلىدىكى موڭغۇللار قىرغىزلار ئۈستىگە قوشۇن باشلاپ ماڭغاندا، چىغىر يول ئارقىلىق مېڭىپ، تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ئاندىن غەلبە قىلغانىدى. مەسىلەن، «تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «مەن، تەڭرى مان تېغىدىن ئۆتىدىغان بىر يول بار، لېكىن بۇ يولنى قار قاپلاپ كەتكەن دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، (بىزنىڭ بۇ يولدىن مېڭىشىمىز مۇۋاپىق بولماپتۇ) دېدىم ھەمدە چىغىر يول بىلەن ئون كۈن بولدى دېگەندە تاغدىن ئۆتتۈم»،

«قىرغىزلار ئۇخلاۋاتقان چاغدا ئۇلارنىڭ ئۈستىگە بېسىپ كىردىم» (108) دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. موڭغۇللارمۇ مىلادى 1218-يىلى چوڭ يولدىن ئەگىپ، قونازلار ماڭىدىغان چىغىر يول ئارقىلىق ئايلىنىپ ئۆتۈپ، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلىنى «زىياپەتتە ئولتۇرغاندا ئەسىر ئالغان» (109) ئىدى. تىبەنباۋنىڭ 9-يىلى (750)، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بايانچۇر خاقانىمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق شىمالغا ئاتلىنىپ، قىرغىزلار بىلەن چىگىللارنىڭ توپىلىغىنى باستۇرغان ھەمدە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئاق رەڭلىك ئوردا-ساراي بىنا قىلىپ، بىر تۇتاش ئابىدە تىكلەپ قويغانىدى (110). كېيىنچە، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ يەرگە بولغان تىزگىنلەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شەھەر-قەلئەلەرنى سالدى، ئاقسۆڭەكلەرگە سۈيۈرغال قىلدى ۋە بۇ يەردە قوشۇن تۇرغۇزدى. قىرغىزلار بىلەن ئاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنىڭ بىرى، جەنۇبقا مېڭىپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بېشبالىققا بارىدىغان يول ئىدى. يەنە بىرى، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېرىپ، ئاندىن تەڭرى خاقان يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان يول ئىدى. كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر سەركەردىسى كۈلۈگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلغاندا، مۇشۇ يول بىلەن جەنۇبقا چۈشكەنىدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يول قىرغىزلارنىڭ ئۇيرات موڭغۇللىرى بار جايغا بارىدىغان ئۆتەڭ يولى بولۇپ قالدى، ئۇلار مۇشۇ يولدا ئالتە جايغا ئۆتەڭ سالدۇرغانىدى (111).

ئۇيغۇر خاقانلىقى چېگرىسى ئىچىدىكى يوللارنى بىر تۇتاش باشقۇردى. ئاساسلىق يوللارنىڭ ھەممىسىگە ئۆتەڭلەرنى ياساتتى. ئۆتەڭلەردە زاپاس ئات باقتى، قۇدۇقلارنى قازدۇردى. بۇ جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار، ئەرەب ساياھەتچىسى

تامىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە بايان قىلىندى. ئۇ ماۋرۇئۇننەھىر رايونىدىن يولغا چىقىپ، جۇڭخارىيە ئويمانلىقىنى بويلاپ شەرقكە ماڭغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، بىر يىل ئىچىدە پەقەت ئالتە ئايلا ساياھەت قىلغىلى بولىدۇ» دەپ يازدى. ئۇ يەنە توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ساياھەتتە بولغان مەزگىلدە، خاقان ئەۋەتكەن زاپاس ئاتلارغا مىنىپ يول ماڭغانلىقىنى، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز سۈرئەتتە ئالغا ئىلگىرىلەپ، ھەر كېچە-كۈندۈزدە ئۈچ ئۆتكۈ يول باسقانلىقىنى، يايلاقتا 20 كۈن ساياھەتتە بولۇپ، نۇرغۇن قۇدۇق ۋە ئۆت-چۆپلۈك ئوتلاقلىرىنى ئۇچراتقانلىقىنى، لېكىن ئۇ يەردە يېزا-قىشلاق ياكى شەھەر-بازارلارنى كۆرمىگەنلىكىنى، پەقەت چېدىر ئۆيلەردە يېتىپ قويدىغان ئۆتكۈ مۇلازىملىرىنىلا يولۇقتۇرغانلىقىنى يازدى. . . . ئۇ يەنە: ئۈستۈنكى نىجى كەنتتىن (بازلار) شاش (تاشكەنت) كىچە تالاستىن ئۆتۈپ تۈگە كارۋانلىرى 40 ئۆتكۈ يول ماڭدىغانلىقىنى، ئۇ ئاتلىق ھالدا ئۆزى يالغۇزلا بۇ يولنى بىر ئايدا تۈگەتكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىدىن سىرتتا «(يەنە) 17 نەپەر ئاقساقال تۇرىدىغان جاي بار. . . ھەر ئىككى ئاقساقالنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئارىسىدا چېدىر بىلەن ياسالغان ھەربىي ئۆتەڭلەر بولىدۇ» (112) دەپ كۆرسەتتى. «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ ھۆكۈمىتى جېنگۈەننىڭ 21-يىلى (647) ھەرقايسى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، تەڭرى خاقان يولىنىڭ جەنۇبىي دوقۇشىدىكى «چۈمگەك بۇلاقنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە 68 جايغا پوچتا ئۆتەڭلىرى تەسىس قىلغان ھەمدە كەلگەن-كەتكەن مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن زاپاس ئات، تاماق، گۆش قاتارلىقلارنى تەييارلىغانىدى». بۇنىڭدىن چۈمگەك بۇلاقنىڭ جەنۇبىدىكى

تەڭرى خاقان يولىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تاڭ ھۆكۈمىتى ياساتقان ئۆتەڭلەر بىلەن تۇتاشقان ئۆتەڭلەرنى سالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش قورالى ئاساسەن تۆگە، ئات ۋە «چاقى ئېگىز، شادىسى كۆپ» كالا ھارۋىلىرى ئىدى. مەسىلەن، چاڭچېڭنىڭ تۇنجى يىلى (821) «ئۇيغۇرلاردىن 760 ئادەم تۆگە، ئات ۋە ھارۋا بىلەن سېرىق قومۇچ بۇلاق دېگەن جايغىچە تىزىلىپ مەلىكە تەيخېنىڭ ئالدىغا چىققان» (113) ئىدى. ئادەملەر ئولتۇرغان كالا ھارۋىلىرىنىڭ ئۈستىگە كىگىز بىلەن ئۆي ياسالغان بولۇپ، بۇ خىلدىكى ھارۋىلار «چېدىر ھارۋا» دەپ ئاتالغانىدى. يەنە مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ 3-يىلى (843) ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن تاڭ زېمىنىغا قايتقان مەلىكە تەيخې ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى نەچچە ئونلىغان چېدىر ھارۋىغا ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى (114). بۇ يوللاردا ئايغى ئۈزۈلمەي يۈك توشۇيدىغانلارنىڭ كۆلىمىمۇ ناھايىتى زور بولاتتى. مەسىلەن، جەنجوڭنىڭ تۇنجى يىلى (780) تاڭ زېمىنىدىن شىمالغا قايتقان 900 نەپەر ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز 100 مىڭ تەپەك تاۋار-دۇردۇن ۋە نەچچە مىڭ تۇپاق ئات-تۆگىنى بىرلىكتە ئېلىپ ماڭغانىدى (115). دالنىڭ 8-يىلى (773) «ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتىغا قايتقاندا، ئىنتام قىلىنغان ۋە ئاتنىڭ باھاسىغا سۈندۈرۈپ ئالغان نەرسە-كېرەكلەرنى مىڭدىن ئارتۇق ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ ماڭغانىدى» (116). ئۇيغۇرلاردا تېخى دەريادىن ئۆتكەندە ئىشلىتىدىغان تۇلۇمۇ بار ئىدى (117). تۇلۇمنىڭ ياسىلىشى، چوڭ-كىچىكلىكى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرىلەر يوق بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۈزۈن ئۆتمەي، سۆڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخې دەرياسى بويىدا شۇ جايدىكى چارۋىچىلارنىڭ قولىدىكى تۇلۇمنى كۆرگەنىدى. ئۇلار «قوي تېرىسىنى تۇلۇم

قىلىپ، ئىچىگە ھاۋا توشقۇزغاندىن كېيىن، ئۇ سۇ ئۈستىدە لەيلەيتتى ياكى ئۇلار ياغاچ سالنى تۈگىگە سۈرىتىپ دەريادىن ئۆتتى» (118). ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارمۇ دەل مۇشۇنداق سال ۋە تۈلۈمدىن پايدىلىنىپ دەريالاردىن ئۆتكەندى.

2. قەلئە-بازار

موڭغۇل دالاسىدا تېخى ھۇنلار مەزگىلىدىلا توپىدىن ياسالغان قەلئەلەر بارلىققا كەلگەندى. مەسىلەن، سېلىنىغا دەرياسىنىڭ تارمىقى بولغان ئىۋورغا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ھۇنلارنىڭ قەدىمكى قەلئەسى شۇ خىلدىكى تۆت چاسا، تۆت تەرىپىگە سوقما تام قوپۇرۇلغان، خەندەكلىرى بار قەلئە ئىدى. ئۇنىڭ كۆلىمى 200×348 مېتىر بولۇپ، مىلادىدىن 1 ئەسىر ئىلگىرى قۇرۇلغانىدى (119). جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن سېلىنغان يۇمىسلاق شەكىللىك قەلئەلەرنىڭ خارابىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك بولۇپ، دىئامېتىرى ئادەتتە نەچچە ئون مېتىردىن يۈز ياكى ئىككى يۈز مېتىرغىچە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەلئەلەرنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ناھايىتى نېپىز (0.25 مېتىردىن 0.5 مېتىرغىچە) بولۇپ، قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كەمچىل ئىدى (120). بۇ ئەھۋاللار، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان توپا قەلئەلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۇقرالار دائىملىق تۇرىدىغان جاي ئەمەس، بەلكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قىشلىق ماكانى ياكى ئۇرۇش مەزگىلىدە قۇرغان ۋە پاناھلىنىش جايى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

موڭغۇل دالاسىدا ھەقىقىي رەۋىشتىكى چوڭ كۆلەملىك قەلئە بازارلار ھەمدە قارارگاھنى قەلئەنىڭ ئىچىگە جايلاشتۇرۇش ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدىن تارتىپ

باشلانغانىدى (121). بۇ چاغدىكى قەلئەلەر، يالغۇز ھەربىي قورغان بولۇپ قالماي، بەلكى سودا، قول سانائەت، يېزا ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق قىلالىشىدا بىر ياقتىن موڭغۇل دالاسىدىكى 100 يىلغا يېقىن داۋام قىلغان تىنچ ۋە بىرلىككە كەلگەن مۇھىتنىڭ تەسىرى رول ئوينىغان بولسا، يەنە بىر ياقتىن ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن خاقانلىقتىكى سودا-سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئالدىنقى دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كەتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قەلئە-بازارلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ زور، ئەڭ گۈللەنگەن، ئەڭ سەلتەنەتلىك بولغىنى ئۇرغۇن دەرياسى ساھىلىغا جايلاشقان. قارا باغاسۇن دېگەن يەردىكى پايتەخت ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قاشقالداق بۇلاقنىڭ شىمالىدىكى مەلىكە قەلئەسى، مېيجيەن قەلئەسى، خالۇ ئېقىنى (ئېرگىنە دەرياسى) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يەنە بىر مەلىكە قەلئەسى، قۇرۇلۇن دەرياسى ساھىلىدىكى خاتۇن قەلئەسىمۇ ئەنە شۇنداق قەلئەلەر قاتارىدا خاتىرىلەنگەنىدى (122). يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، تاغئۈر ئولان كۆلى ئەتراپىدا ھەممىسى بولۇپ 15 ئورۇندا ئۇيغۇرلار ياسىغان قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى ۋە كۆلىمى نىسبەتەن زور بولغان ئاھالىلەر خارابىلىكى تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا تاڭ سۇلالىسى غەربىي زېمىندىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بېشبالىق قەلئەسى بىلەن بالاساغۇن قەلئەسىنى (بۈگۈنكى قىرغىزىستاننىڭ توقماق شەھىرى ئەتراپىدا) ۋە يول بويىدىكى باشقا بەزى قەلئەلەرنىمۇ ئۆتكۈزۈۋالغانىدى. يۇقىرىقىلارغا قارىغاندا، ھازىرغا قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلار ياسىغان ۋە ئولتۇراقلاشقان قەلئە خارابىلىرى 24 تىن كۆپرەك ئىكەن.

خاقانلىقنىڭ پايتەختى ئۇرۇقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئېردېنبېجاۋنىڭ شىمالىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 25 كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك ئىدى. مۇشۇ كىتابنىڭ بېشىدا، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ بەزى تونۇشتۇرۇشلارنى سۆزلىگەن بولساق، ئەمدى ئۆز ۋاقتىدا خاقانلىقنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ساياھەتتە بولغان تامىمىنىڭ ساياھەت خاتىرىسى بويىچە، ئۇنى تېخىمۇ ئىتراپلىق تونۇشتۇرىمىز. تامىم. بېنىسى. بەھرال مۇتتاۋى مۇنداق دېگەندى: «مەن پەقەت قۇدۇق سۈيى بىلەن ئوتلاقلا بولغان چۆل-جەزىرىدە 20 كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن، زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان يېزا-قىشلاق ۋە ئېتىز-ئېرىقلاردا يەنە 20 كۈن ساياھەت قىلدىم. . . بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ پادىشاھلار قەلئەسىگە يېتىپ باردىم». تامىم يەنە مۇنداق يازدى: «مەن (خاقانلىق) قەلئەسىگە بەش پەرساھ كېلىدىغان يەردە، خاقانغا تەئەللۇق بىر چېدىرنى ئۇچراتتىم، ئۇ ئالتۇندىن ياسالغانىدى. بۇ چېدىر قەلئەنىڭ ئۆگزىسىگە ياسالغان بولۇپ، 100 ئادەم بەھۇزۇر سىغانتى» . . «مەن، بۇ بىر چوڭ شەھەر، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى مول، ئەتراپىدىكى ئېتىز-ئېرىقلار بىر-بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، يېزا-قىشلاقلرى زىچ، شەھەر قەلئەسىدە غايەت يوغان 12 ئۆمۈر دەرۋازا بار، ئاھالىسى كۆپ، ئىنتايىن ئاۋات، ھەممە يېزىسى بازار، سېتىلىدىغان نەرسىلەر ھەرخىل. ئاھالىسى مانى دىنىغا چوقۇندۇ دەپ دوكلات قىلدىم» (123). ئۇنىڭ ساھابەت خاتىرىسى ۋە ئالدىنقى بايلاردا تونۇشتۇرغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بىز ئۇيغۇرلار پايتەختنىڭ ھەيۋەتلىك، گۈزەل ۋە ئاۋات، گۈللەنگەن بىر شەھەر ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي قىياس قىلالايمىز. شەھەرنىڭ پىلانلىنىشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك

تەسىرىگە شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ۋە قەبرىدىن چىققان نەرسە كېرەكلەرگە قاراپ، قول سانائەت بىلەن سودا شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە خېلى چوڭ نىسبەتنى ئىگىلىگەن دەپ خۇلاسى قىلىشقا بولاتتى. قول سانائەت بىلەن سودا يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىقتىن ئايرىلغانىدى. بازاردىكى تاۋارلار ئىچىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئېلىپ كېلىنگەن يىپەك تاۋار-دۇردۇنلار، چاي ۋە ھەر خىل مېتالدىن ياسالغان بۇيۇملار، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بار ئىدى، شۇنداقلا يايلاقتىن ۋە جەنۇبىي سېبرىيىدىن كەلگەن ھەرخىل چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەمدە غەربىي ئەللەردىن كەلگەن ئاق ماتا، ئەينەك ئەسۋاب قاتارلىقلار بار ئىدى (124).

تەتقىقات ۋە مەلۇماتلار نىسبەتەن كۆپ بولغانلارنىڭ ئىچىدە، يەنەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئون بەش ئورۇندىكى ئۇيغۇر قەلئە خارابىلىرى ئىدى. «بۇ قەلئە شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى تۆت چاسا سېلىنغانىدى، تۆت تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان، سېپىل سىرتىدا سۇ بىلەن توشقۇزۇلغان چوڭقۇر خەندەكلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى بىر-بىرىگە ئوخشامايتتى. ئادەتتە يېرىم گېكتاردىن بەش گېكتارغىچە ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى بارلۇق دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى سىرجىت كىرىت شەھىرى (كۆلىمى 12 يېرىم گېكتار)، يەنە بىرى چاتان دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى بايىن ئاراق شەھىرى (كۆلىمى 18.2 گېكتار) ئىدى. بۇ 15 ئورۇندىكى شەھەر، ئۇلارنىڭ خارابىلىرىنىڭ ئورنىدىن قارىغاندا، يۈتۈنلەي دېگۈدەك دەريا قىرغاقلىرى بىلەن سزالىق جايلارغا سېلىنغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي شارائىت نىسبەتەن ئەۋزەل جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇ قەدىمكى قەلئە شەھەر خارابىلىرى ئۆز زامانىسىدا يېزا ئىگىلىك ۋە سودا مەركىزى ھېسابلىناتتى. قەلئە شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە قوشۇن تۇرغۇزۇلاتتى. كۆلىمى خېلى زور

قۇرۇلۇشلارمۇ بولغانىدى. قەلئەنىڭ ئىچىدە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا مېتالچىلىق، كۇلاچىلىق، توقۇمىچىلىق، تۈگمەن قاتارلىق ھەر خىل قول-سانائەت مەنۇفاكتورلىرى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت خارايبلىكلەر ئۇچرايتتى. قەلئەنىڭ تۆت تەرىپىدە قەبرىستانلىق بار ئىدى (125).

ئۇيغۇر قەلئەلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىقى سېغىز توپا ئىشلىتىلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۈرك تىلىدىكى (bglük) قەلئە دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «سېغىز توپا» دېگەنلىك ئىدى (126). قەلئە سېپىلى ۋە قەلئە ئىچىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسى خام كېسەك بىلەن سېلىنغان ياكى سېغىز توپىنى چىڭداپ قويۇرۇلغانىدى، ئۇنىڭ ئۆگزىسىگە خۇمداندا پىشۇرۇلغان كاھىشلار يېپىلغانىدى. قەلئەنىڭ سىرتىدا، ناھايىتى چوڭقۇر خەندەكلەردىن باشقا، بىر تالاي قورۇللار بار ئىدى. شەھەر ئەتراپىدا يەنە شەھەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدىغان ھەمدە ئۇنى چارۋىچىلىق كەسپىدىكى يىل بويى كۆچۈپ بۇرۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتمايدىغان يېزا ئىگىلىك رايونى بار ئىدى. شەھەرلەر ئاساسلىق يوللارنىڭ بويىغا چۈشەتتى، بۇ ئارقىلىق شەھەرلەر ئارا قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى.

ئۇيغۇرلاردا ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانلىق، يەنى بايانچۇر (747—759) خاقان بولغاندىن تارتىپ شەھەر قۇرۇلۇشى باشلانغانىدى. تۈرك يېزىقىدىكى «بايانچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» بۇ ھەقتە «بولۇس يىلى (750) مەن ئادەملىرىمگە ئاق رەڭلىك ئوردا ياساشنى بۇيرۇدۇم»، «ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا (751) مەن ئادەملىرىمگە ئوردا سالغۇزدۇم، ئۇلارغا تاش ئابىدىلەرنى ياساتتىم»، «(757) يىلى مەن سوغدىلارغا ۋە تاڭ زېمىنىدىن كەلگەن ئادەملەرگە سېلىنغان دەرياسىنىڭ يېنىدا بايبالىق شەھىرى ياساشنى تاپىلىدىم» (127) دېگەنلەرنى خاتىرە قالدۇرغانىدى. ئۈچىنچى ئەۋلاد خاقانلىقتىن يەنى بۆكۈ خاقان (780 — 759) دىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تېخىمۇ زور كۆلەمدە قەلئە-ساراي قۇرۇلۇشىغا كىرىشتى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پايتەختى دەل مۇشۇ چاغداقۇرۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. شۇڭا تارىخى پۈتۈكلەردە: «تەڭرى (بۆكۈ) خاقان شۇندىن

ئېتىبارەن ئۆزىنى چوڭ چاڭلاپ، خوتۇن-بالىلىرى ئۈچۈن ئوردا سالدۇردى، ئۇنى ھەر خىل رەڭ ۋە نەقىشلەر بىلەن بېزىدى؛ ھال-كۈنى ئوتتۇراھال بەگلىكلەر بۇنى دورايىمىز دەپ ئۆزىنى ئۇپراتتى، بەدىئى قەبىلىلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتىمۇ بۇزۇلۇشقا باشلىدى» (128) دېيىلدى.

ئىزاھات:

- ① «ئاسايىش ئالەم خاتىرىلىرى. تۇرالار».
- ② «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ③ ⑤ ⑥ «تالڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، ئات».
- ④ «ئاسايىش ئالەم خاتىرىلىرى. قۇرىغانلار».
- ⑦ ⑧ «تالڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، ئات».
- ⑨ «ئاسايىش ئالەم خاتىرىلىرى. يومالار».
- ⑩ «يېڭى تاخنامە. ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى».
- ⑪ لىۋيىتاف: «ئۇيغۇرلار تەتقىقاتى» 7-بەب. «ئۇيغۇر ئانىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات».
- تەيۋەن جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى.
- ⑫ «قانۇنلار قامۇسى. باسىلا ھەققىدە قىسسە».
- ⑬ «يېڭى تاخنامە. ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك تەزكىرىسى».
- ⑭ «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑮ ئى. يا. زىلاتېكىن: «كۆچمەن چارۋىچى سىللەتلەر جەمئىيىتىدىكى ئىقتىسادىي تارىخقا ئائىت بىر نەچچە مەسىلە»، «سىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» 1981-يىلى 5-سانغا قارالسۇن.
- ⑯ «كېيىنكى خەتنامە. چەۋەندازلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑰ «قورال ھەققىدە يەتتە دەستۇر»، «ئالتە پەنت، ئىشىت ھىيلىسى».
- ⑱ ۋالڭ يىڭلىن: «يۈخەي» 140-جىلد.
- ⑲ ۋېي دايا: «بۈيۈك تالڭ دەۋرىنى قۇرۇش مۇقەددىمىسىگە ئىزاھات» 1-جىلد.
- ⑳ چىن يەنكى: «تالڭ دەۋرىدىكى بەشىت قىلغان سانغۇنلار ۋە مەھكىمە ئەسكەرلىرى»، «جىن، مىڭ كۈتۈپخانىلىرىدىكى پارچە ئورگىناللارنىڭ دەسلەپكى تەرتىپى» شائخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى 1980-يىلى نەشىرى.
- ㉑ خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى»، «نۈرك ۋە ئۇيغۇرلارغا

- ئائىت تارىخى ماتېرىياللار تاللانمىسى» 1-قىسىم.
- 22 «تۈركى تىللار دىۋانى» .
- 23 «سۈيانامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
- 24 «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- 25 «كونا تاغنامە. تۈرلەر ھەققىدە قىسسە» .
- 27 «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم. ئۇيغۇرچە نەشرى. 517—556-بەتلەر.
- 28 29 خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتىكىن ئابىدىسى» .
- 30 گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى» .
- 31 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- 32 لى دېيۇ: «لى ۋىتراۋ توپلىمى» 70-جىلد.
- 33 «تۈركى تىللار دىۋانى» 1-توم. ئۇيغۇرچە نەشرى. 629-بەت.
- 34 گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى» .
- 35 ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتلىك كېلىپ چىقىشى» ، «ماركىس-ئېنگېلىس توپلىمى» 21-توم. خەلق نەشرىياتى 1965-يىلى نەشرى. 187—188-بەتلەر.
- 36 چىڭ سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشىغا چۈشەنچە» . «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى ئىلمىي گېزىتى» 1978-يىلى 2-سان.
- 37 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- 38 تامىم. بىننى. بەھرال مۇتتاۋى: «تامىمنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىغا ساياھەتلىرى» مىنۇسكى «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەر، ئىرانلىقلار ۋە كاپكازلىقلار» . لوندۇن. 1978-يىلى ئېنگىلىزچە نەشرى.
- 39 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ، «(جېنيۋە) نىڭ 6-يىلى كۈزدە ئۇلارنىڭ قران ئەسكەرلىرى 50 مىڭ ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولدۇق... ئۇلار (بېشبالق) قا قايتتى» .
- 40 «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا بايىدلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 241-جىلد.
- 41 بوشىخ: «ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىلىرىگە توققۇز ئىزاھ» نىڭ 4-سى.
- «شۋەنخوڭ خاتىرىلىرىدىكى تۈرك دېگەن خەت» . نىڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان «غەربىي دىيار، جەنۇبىي دېڭىز تارىخىنى دەلىللەش نەرسىمە مەجبۇتىسىنىڭ 5-توپلىمى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1956-يىلى نەشرى.

④2 خۇبلى، يەنزۇك: «تەڭداشسىز شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى ئۈچ ئاچارىنىڭ تەرجىمىھالى». جۇڭخۇئا كىتاب ئىدارىسى 1983-يىلى نەشرى، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.

④3 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

④4 «تاسم. بىخنى بەھرال مۇتتاۋىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى».

④5 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

④6 «بۈيۈك تاڭ دەۋرىنى قۇرۇش مۇقەددىسىگە ئىراھات» 1-جىلد.

④7 خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابدىسى» نىڭ شەرقىي يۈزى

34-قۇر: «تۇيۇقسىزلا يوپۇرۇلۇپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ غەربىي مېنىڭ

قوشۇنىمنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت» كە قارالسۇن.

④8 «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

④9 ۋاڭ گوۋېي: «قارا تاتارلارنىڭ ئايرىم ئىشلىرىغا دەلىل»، «ۋاڭ گوۋېي

ۋەسىيەتنامىلىرى» 13-قىسىم.

⑤0 «كونا تاغنامە، سۇزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى»: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق

ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 220-جىلد.

⑤1 «كونا تاغنامە» 121-جىلد. «يارغۇت خويۇنىنىڭ تەرجىمىھالى».

⑤2 ⑤3 گېڭ شىسەن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابدىسى».

⑤4 خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتېكىن ئابدىسى».

⑤5 «تاسمىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىدىكى ساياھىتى».

⑤6 ماركس: «كاپىتال» 3-توم. خەلق نەشرىياتى 1953-يىلى نەشرى. 411-بەت.

⑤7 ماركس «كاپىتال» 1-توم. خەلق نەشرىياتى 1953-يىلى نەشرى. 75-بەت.

⑤8 (سۇڭ دەۋرى) بىي لۇڭلى: «قىتان دۆلىتى ھەققىدە قىسسە».

⑤9 «قىتان دۆلىتى تەزكىرىسى» 25-جىلد.

⑥0 «تاسمىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ساياھىتى».

⑥1 «يېڭى تاغنامە. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».

⑥2 «سۇيانە. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە».

⑥3 بەينىاۋ كۈجى: «تاتارلارنى تەكشۈرۈش»، «تارىخىي ئىلمىي ژۇرنىلىسى

30-توپلام 7-نومۇر. 60-65-بەتلەر.

⑥4 «يېڭى تاغنامە. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»

⑤⑦ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225-جىلد.

⑤⑧ «كىتابلار جەۋھىرى» 999-جىلد.

⑤⑨ ماجاڭخۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خاقانلىقى» 3-باب. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى

1961. يىل نەشرى.

⑤⑩ «تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72-جىلد.

⑤⑪ جاك جېۋىلىڭ «چۇيچاڭ راۋىشىدا يېزىلغان ئەزىمەتلەر» 11-جىلد. «تۈرك خاقانلىرىغا يارلىق» (خاككاسلاردىن) سۆلۈن خېلى. چولا تارخان قاتارلىقلار ئۈنكەن يىلدا نەچچە ھەسسەلەپ كۆپ ئات سېتىۋالدى، ئۇنىڭدىن باشقا بەيئەت قىلغانلاردىمۇ ئات كەلدى. بۇمۇ بۇيرۇققا بىناەن بولغان ئىش ئىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن، ئالدىنقى خاقان بارچاغدا، ھەر يىلى ئۈچ-تۆت مىڭ ئات تاپشۇراشتى... بۇ يىل تاپشۇرغان ئاتلار، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 14 مىڭ 400 گە يەتتى... ھەممىسى 500 مىڭ ئۇياق بولدى.

⑤⑫ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 206-جىلد، شېنگۇڭنىڭ تۇنجى

يىلى (697. يىل).

⑤⑬ «تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 66-جىلد.

⑤⑭ «كونا تاخنامە گورىيىنىڭ نەرجىمھالى» (دەيزۇڭ دەۋرىدە) «ياشلاپ ماڭغان ئەسكەرلەر قاراڭچىلارنىڭ نۇتس بىرىگىمۇ تەڭ كەلمىدى. ئېلىپ كېلىنكىن ئاتلار. ئۇلارنىڭ ئېتىنىڭ يۈزدە ئىككىسىگىمۇ توغرا كەلمىدى. بۇداپىئەدە نۇرۇشقا توغرا كەلدىكى، جەڭ قىلغىلى بولمىدى.» «ياساق بەگ لى خۇيچاڭ تويلىمى» 14-جىلد. (ئۇزۇنۇڭنىڭ دەۋرىدە) «سۇلالىنىڭ ئاجىزلاپ قېلىشى، ئانىنىڭ (كەچىل) لىكىدىن بولدى»، «يېڭى تاخنامە» 148-جىلد: (شۇەنزۇڭنىڭ دەۋرىدە) «قوشۇندا ئات يەتمىدى، شۇڭا ئۇلار غەيرىي مىللەتلەر جەڭگە كىرگەندە نەچچە قېتىم يېڭىلىپ قالدى»

⑤⑮ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 237-جىلد.

⑤⑯ «يېڭى تاخنامە. ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

⑤⑰ «ۋاڭ چىەن. «ۋاڭ چىەن سۈي، تاڭ تارىخى ماقالىلىرى» جۇڭگو ئىجتىمائىي

پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى. 297—298-بەتلەر.

⑤⑱ «يېڭى تاخنامە، ئوزۇق تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

⑤⑲ «كونا تاخنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑤⑳ لىيۇيىناڭ: «ئۇيغۇرلار نەتىقىنى» 7-باب.

㉑ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 181-جىلد.

① پىڭ شىنئۇيىنىڭ «جۇڭگونىڭ پۇل تارىخى» (شايبى خەلق نەشرىياتى 1958-يىلى نەشرى) 3-4-بابتا: سۆي-تالڭ مەزگىلىدە، يىپەكنىڭ بازار باھاسى ھەر تۈپى 1000 پۇل ئىدى دېيىلگەن.

② «يېڭى تاڭنامە، ئەسكەرلەر تەزكىرىسى».

③ جالڭ جىۈلىڭ «جۈيچاڭ راۋقىدا يېزىلغان نەزمىلەر» 6-بېسىلد. «تۈرك خاقانلىرىغا يارلىق».

④ «يېڭى تاڭنامە، ئوزۇق-تۈلۈك، مال-مۈلۈك ھەققىدە تەزكىرە».

⑤ «كونا تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسە».

⑥ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، قۇتچۇر تەزكىرىسى».

⑦ بەي جۈيىي «بەي جۈيىنىڭ چاڭچىڭ تۈپلىسى» 4-جىلد «جوڭخۇا يوللىرى».

⑧ پىڭ شىنئۇيى: «جۇڭگونىڭ پۇل تارىخى» 84-91-بەتلەر.

⑨ گېڭ شىڭ تەرجىمە قىلغان «يىپەك يولى» شىنخاڭ خەلق نەشرىياتى 1982-يىلى نەشرى، 162-بەت.

⑩ (ياپونىيە) كاتوكېنجى: «تالڭ-سۇڭ دەۋرىدىكى ئالتۇن-كۈمۈش تەتقىقاتى».

جۇڭگو بىرلەشمە تەييارلىق بانكىسى، 1944-يىلى.

⑪ ۋالڭ بېيجىن: «قەدىمكى جۈيىدىن يولى»، «تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1980-يىلى 3-سانى.

⑫ «تالڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 73-جىلد.

⑬ (تالڭ دەۋرى) لى جىفۇ: «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ

خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 4-جىلد. «تەيەندې لاگېرى»، «ئوتتۇرا تەسلىم شەھىرى»، «غەربىي تەسلىم شەھىرى»، «يېڭى تاڭنامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى».

⑭ «خەتنامە، لى گۇاڭ، سۈجىيەنىڭ تەرجىمىھالى».

⑮ مۇلىن ئۆتەڭ يولى قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى قولىن (قاراقولسىن) دىن

قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى پىنجۇ (كۆكخوتىنىڭ شەرقى) ئايمىقىغىچە ئىدى.

⑯ «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى».

40-جىلد. «شىجۇ ئايمىقى»، «ئىۋىرغول ئايمىقى»، «بېشبالىق ئايمىقى».

⑰ «خەتنامە، لى گۇاڭ، سۈجىيەنىڭ تەرجىمىھالى».

⑱ «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

40-جىلد. «گەنجۇ ئايمىقى».

- (100) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233-جىلد.
- (101) «يېڭى تاڭنامە. جۇئاۋنىڭ تەرجىمىھالى».
- (102) ۋاڭ بېيجىن: «قەدىمكى جۇيەن يولى»، «تارىخ تەتقىقاتى» 1980-يىل.
- 3-سانغا قارالسۇن.
- (103) «كىتابلار جەۋھىرى» 994-جىلد. «تاشقى پۇقرالار ۋازارىتى، يەتتە خىل تەييارلىق» قا قارالسۇن.
- (104) «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 40-جىلد. «لياڭجۇ ئايمىقى».
- (105) (106) «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى. قۇتچۇر تەزكىرىسى».
- (107) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «بىلگە خاقان ئابىدىسى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 26—27-قۇرغا قارالسۇن.
- (108) خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «تۇنيۇقۇق تۆھپە ئابىدىسى» بىرىنچى ئابىدىنىڭ شىمالىي يۈزىدىكى 27-قۇرغا قارالسۇن.
- (109) «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» 10-جىلد. 240-ئابزاس.
- (110) گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر ئابىدىسى».
- (111) «بۈيۈك جىڭشى قامۇسى. ئۆتەڭلەر»، «بۈيۈك يۇڭلې قامۇسى» دىن.
- 19421-جىلد.
- (112) «تاسىم. بىننى. بەھرال مۇتتاۋى: «تاسىمنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى».
- (113) «كىتابلار جەۋھىرى» 979-جىلد.
- (114) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 247-جىلد.
- (115) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- (116) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 224-جىلد.
- (117) گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «ئۇيغۇر مويۇنچۇر ئابىدىسى».
- (118) «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى. قۇجۇ تەزكىرىسى».
- (119) «جۇڭگو قامۇسى»، ئارخىئولوگىيە قىسمى. 1986-يىلى نەشرى.
- 606-بەت.
- (120) «گېئولوپ يازغان مورۇشەن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1-قىسىم. 127-بەت.

(121) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: تۈركلەر قەلئە ۋە ئوردا سارايلارنى سالغاندا، ئۇرۇش بولۇپ قالسا ھەرىكەتچانلىق قولىدىن كېتىدۇ دەپ قورقۇپ، بۇ ئىشنى قىلمىغان دېيىلگەن.

(122) «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى».

(123) «تامم». بىننى بەھرال مۇتتاۋى: «تاممىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى»

(124) يېشىۋوپ: «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى»، «سىللەت تەرجىمە مەجمۇئىسى» نىڭ 1987-يىلى 3-سانىدىن

(125) «كىشىلۇپ: «جەنۇبىي سېمىرىيە ۋە بايقال كۆلى رايونىدىكى قەدىمكى قەلئە شەھەر تۇرمۇشىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار»، «ئارخىئولوگىيە» نىڭ 1960-يىلى 2-سانىغا قارالسۇن.

(126) (سوۋېت ئىتتىپاقى) ۋىليام. بارتولد يازغان، لوچىچىڭ تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن 12 لىكسىيە» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984-يىلى نەشرى. 37-بەت.

(127) گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

(128) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226-جىلد.

بەشىنچى باب

خاقانلىقنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1. تاڭ سۇلالىسى

تەينىباۋنىڭ 4-يىلى (745) دىن بۇرۇنقى تارىخقا ئەتراپلىق نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بېقىندى قەبىلىلەر (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) ياكى يەرلىك ھاكىمىيەت (تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلار) بىلەن مەركىزىي سۇلالىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ھالبۇكى تەينىباۋنىڭ 4-يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، كۈچلۈك بىر خاقانلىق قۇردى. نەتىجىدە ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بېقىندى دۆلەت بىلەن مېتروبول دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئايلاندى.

تاڭ سۇلالىسى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، فېئوداللىق تۈسنى ئالغان يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتى ئىدى. ئۇيغۇرلار بولسا ئات ئۈستىدە سەپەر قىلىپ دۆلەت قۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قويۇق ھەربىي دېموكراتىك تۈزۈم بىلەن قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى پۈتۈن شەرقىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ماختىنىدىغىنى پەقەت ئۇنىڭدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەردىنلا

ئىبارەت ئىدى. لېكىن تاڭ سۇلالىسى باشقا ھەممە تەرەپلەردە ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ھالدا ئىلغار، باي ھەمدە كۈچلۈك ئىدى، مۇشۇ پەرقلەر، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى قىياپەت ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە سەۋەب بولدى.

چۆلدە رەپ قالغان موڭغۇل دالاسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ نەزەرىدە، «ئادەملىرىنى باشقۇرسا نەپ ئالغىلى بولمايدىغان، يەرلىرىنى باشقۇرسا تېرىغىلى بولمايدىغان» يەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇم دېڭىزى ئارقىلىق قاق بەلدىن ئايرىلىپ تۇرغان تەبىئىي شارائىت ۋە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇتۇق بەرمەي يۆتكىلىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇن تارتىپ بويىسۇندۇرۇشتىنمۇ ئۈنۈم ھاسىل بولمايتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى گەرچە كۈچەيگەن چاغلاردا ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە كېڭەيمىچىلىك قىلغان بىلەن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارىتا قورال كۈچى ئىشلىتىش نىيىتىدە بولمىدى، باشتىن-ئاخىر دېگۈدەك سىياسىي جەھەتتىكى بېقىندى دۆلەت بىلەن تۇتۇپ تۇرۇش مۇناسىۋىتىدىلا توختاپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ قالغان چاغلاردا، گەرچە ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ چەت-ياقا رايونلىرىدا كىچىك كۆلەمىدىكى بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن شۇغۇللىنىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت كۈچىنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ياكى زېمىن جەھەتتە باشقا يامان غەرەزدە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىسى روشەن ئىدىكى، ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىسىز ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەھسۇلاتىغا بولغان ئېھتىياجى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان بېرىش-كېلىشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىشىغا تۈرتكە بولاتتى. بولۇپمۇ يىپەك يولى لىنىيىسىنىڭ شىمالغا يۆتكىلىشى، غەرب ئەللىرىگە يىپەك مال توشۇيدىغان سودا پائالىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلار

ئىقتىساددىكى نىسبىتىنىڭ كۈنساپىن ئۆرلىشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئات، يىپەك سودىسىنى خاقانلىق ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇرغانىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئوڭۇشلۇق رەۋىشتە ۋە يۇقىرى باھادا ئات سېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تېخىمۇ كۆپ يىپەك مال ئالماشتۇرۇش، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشتا ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، سودا بولسا گۈللىنىش بولاتتى، سودا بولمىسا راۋاجلانماق تەس ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تايىنىش، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تۇتقان سىياسىتىنى ئۇيان-بۇيان قىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل ئىدى.

ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىلقا ياقىدىغان جايلىرى پۈتۈنلەي قولدىن كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىغا بولغان ئېھتىياج كۆپەيدى، ئۇيغۇرلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاتنىڭ باھاسىنى ئۆرلەتتى ھەمدە سودا مىقدارىنى كېڭەيتتى. تاڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار ھەم ھەربىي قوشۇننى قامداشتا ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋېلىشى زۆرۈر ئىدى، ھەم غەربىي شىمالنىڭ مۇداپىئەسى ۋە ئىچكى توپىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇشتا ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشىگە موھتاج ئىدى. مۇشۇلار تۈپەيلى، ئۇلار مالىيىسىنىڭ قىيىن ئەھۋالدا قالغىنىغا قارىماي، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئات، يىپەك سودىسىنى ساقلاپ قالاتتى. ئۇيغۇرلارمۇ ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتە قانائەت ھاسىل قىلاتتى، ھەم ھەربىي جەھەتتىن تاڭ سۇلالىسىنى قوللايتتى. گەرچە ئىككى تەرەپنىڭ زىددىيىتى ۋە ئارىدىكى سۈركىلىش ئۈزۈلۈپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئۆزئارا يار-يۆلەك بولۇش ۋەزىيىتىدە باشتىن-ئاخىر ئۆزگىرىش بولمىدى، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن

ئىتتىپاقداشلىق ۋە بېقىندى دۆلەتلىك مۇناسىۋەتنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇردى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى ئون يىلدا (756—744)، ئۇنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھاكىمىيەتلىك ئورنى نازا مۇقىم بولمىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئونۇغات نامى بېرىشى ئارقىلىق قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن، شۇ يىللاردىكى ئىككى نەپەر خاقان ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تاڭ شۇەنزۇڭغا قوللۇق بىلدۈردى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلغان كۈندىن تارتىپلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېقىندى دۆلىتى بولۇپ قالغانىدى.

ئەينى چاغدا، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا ئىدى. ئۇيغۇرلار پەقەت شەرق بىلەن شىمالغا ئىلگىرىلىيەلەيتتى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بىرمۇنچە ھەربىي يۈرۈشلەرگە ئاتلاندى ①. تىيەنباۋنىڭ 14-يىلى (755) غا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار شىمالدىكى قىرغىزلارنى، شەرقتىكى تاتارلارنى، قىتانلارنى ۋە قۇمۇقلارنى ئاساسەن تىزگىنلىدى. شۇنداقلا كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ غەربتە قارلۇقلار بىلەن ئۈستۈنلۈك تالاشتى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ ئىچكىرىلىدى.

ئۇيغۇرلار گەرچە تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن بېقىندى ئەل ھېسابلانسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىنى پارچىلاپ تۇرۇپ ئىدارە قىلىش ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئۈزۈنغىچە ئۆز ئالدىدا تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۈچىيىپ كېتىشىنى خالىمايتتى. ئۇلار مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بۇ بىر مەزگىل

ئىچىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى توسىمىز دەپ كۆپ باش قاتۇردى. تاڭ سۇلالىسى شەرقىي شىمال تەرەپتە قىتانلار بىلەن قۇمۇقلارغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن ئارتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قەبىلە ئۈستىگە ئۈزلۈكسىز يۈرۈش قىلدى. غەربىي شىمالدا قىرغىز ۋە قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنى چەكلەش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى قوللاپ-قۇۋۋەتلىدى. ھالبۇكى تىەنباۋنىڭ 10-يىلى (751) يۈز بەرگەن ئالاس جېڭىدىن كېيىن، قارلۇقلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى ھەمدە قىرغىز، ئەرەب (تاجىكلار)، تىبەت قاتارلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، تاڭ ھۆكۈمىتى قارىمىقىدىكى بېشبالىق، غەربىي تىنچلاندۇرۇش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىتا ئامبۇر شەكىللىك ھۇجۇم قىلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى بۇ دۈشمەنلەرگە قارشى تۇردى. غەربىي لىنىيىدىكى بۇ خىل ھەربىي ئىتتىپاقداشلىق يېرىم ئەسىردىن ئۇزۇنراق داۋاملاشتى.

تىەنباۋنىڭ 14-يىلى (755) ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى تېزلا ھالىدىن كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تاڭ سۇلالىسى يالغۇز چېگرا مۇداپىئەسىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە تايىنىپ قالماي، بەلكى ئىچكى سىياسەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قورال كۈچى بىلەن قوللىشىغا قارايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى تەرەپ ئىتتىپاقداشلىقى ئىچىدىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقداشلىقتىكى ھاكىمىيەتلىك ئورنىنى پەسەنت قىلمايدىغان ھالغا يەتتى، ھەتتا ئۇيغۇرلار بىر مەھىل تاڭ سۇلالىسى بىلەن

تەڭ ئولتۇرۇپ، تەڭ قويدىغان دەرىجىگە باردى.

ئوڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىگىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى جىدېنىڭ تۇنجى يىلى (756) ۋە باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) بولۇپ ئىككى قېتىم ئۇيغۇرلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىككى قېتىم جەنۇبقا چۈشۈپ، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن توپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئۈزۈندىن بۇيان تىرىشىپ بىر تەرەپ بولالمايۋاتقان ۋەزىيەت ئاستىدا جەڭگە ئاتلاندى ھەمدە ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تېزلا ئۆزگەرتىپ تاشلىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قولىدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ۋە توپىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىشتا ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ھالقىلىق رول ئوينىدى.

لېكىن، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ياردەمگە كېلىشى يالغۇز ئۆزىنىڭ بېقىندى دۆلەتلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس ئىدى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرى ئىشغال قىلغان ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاش ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى پادىشاھلار بىلەن قۇدىلىشىشنى ھەمدە بۇ ئارقىلىق «غەيرىي قەبىلىلەر ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتىۋېلىش» مۇددىئاسىغا يېتىشنى مەقسەت قىلغانىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار قوشۇن چىقىرىشتىن بۇرۇنلا يۇقىرىدىكى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇرۇش غەلبە بىلەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى توختامغا ئاساسەن كەڭ-كۆلەمدە بۇلاڭ-تالاڭ بىلەن شۇغۇللاندى، لوياڭ ۋە دۇ، جىڭ ئايماقلىرىدا «ھەممە ئۆيىنى پاك-پاكىز قۇرۇقىدەۋەتتى» ②.

ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئىككى قېتىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خەنجۇڭ يېڭى لى يۈي مەلىكە نىڭگونى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھىغا ئۆزىتىپ بارغاندا، خاقان ئۇنى تولمىۇ تەكەببۇرلۇق

بىلەن قارشى ئالدى. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرلارنىڭ «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇ (خەنجۇڭ بېگى لى يۈي) بۇ يەرگە يېتىپ كېلىپ، ئىككى نەپەر ئايىم قىز (مەلىكە نىڭگو بىلەن مەلىكە شاۋنىڭگو) نى ماڭا سوۋغات قىلىپ سۇندى... ئۇ مېنىڭ دېگەنلىرىمنى قۇلاقتا چىڭ تۇتىدىغانلىقىنى، خاتا ئىش قىلمايدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى» دەپ يېزىلغانىدى ③.

ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا ئايدىڭ بولمىدى. دەريانىڭ شىمالىي تەرىپىدە تەپرىقچىلىك قىلىۋاتقان قارام ئىل قورغانلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا بىرنەچچە مەرتىۋە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلارنى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ يۈز ئۇرۇشى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ۋەزىيىتىگە روشەنكى زور تەسىر كۆرسىتەتتى. مۇشۇ تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ماددىي جەھەتتىكى ھەرقانداق تەلپىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قاندۇردى. ئۇيغۇرلار ئەكسىچە بۇ خىل ھالەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بولۇشىغا قاتتىق-سوقتى قىلدى ھەمدە ئاتنىڭ باھاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈردى. گۇاڭدېنىڭ 2-يىلى (764) تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن سانغۇن بارغۇت خويۇنىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن قوشۇن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۇجۇم قىلىپ، مال-مۈلۈك بۆلدى. تاڭ تەيزۇڭ «ئەمەلدارلاردىن ئېلىنغان باج پۇلىغا 100 مىڭ تەپكە يىپەك سېتىۋېلىپ ئۇيغۇرلارغا ئىنئام قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى» ④. شۇنىڭ بىلەن تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) سەددىچىننىڭ سىرتىغا قايتتى.

ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن تاڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان جەڭلەردە چارچاپ كەتكەنىدى، تىبەتلەر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ خۇاڭخې

دەرياسىنىڭ غەربىي بىلەن لۇڭيۇنى بېسىۋالدى، ئۇلار بۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىگىمۇ تەھدىت سالدى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلاردىن تىبەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشنى تەلپ قىلدى. لېكىن تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) پايدا-زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بايلىقىنى تالان-تاراج قىلىشتىن قول تۇزمىدى. چاڭئەندە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر يالۋاچلارمۇ نۇرغۇن ئەسكى ئىشلارنى قىلدى، «كېچە-كۈندۈز دېمەي ئادەم ئۆلتۈردى»، «دۈكانلارنى بۆلدى» ⑤. تاڭ تەيزۇڭ تىبەتلەرنىڭ چېگرىغا باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاشقا تىرىشتى، ئات-يىپەك سودىسىدا كۈچەپ تۇرۇپ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى، ئۇيغۇر يالۋاچلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قورسىقىنى كەڭ تۇتتى. ھالبۇكى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ يول قويۇش پوزىتسىيىسى تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) نىڭ خورىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. دالىنىڭ 10-يىلى (775) 12-ئايدا «ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى شاجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلدى» ⑥. دالىنىڭ 13-يىلى 1-ئايدا «ئۇيغۇرلار تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلدى»، تاڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلارنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، «ئوردىدا تۇرۇۋاتقان چوڭلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكىنى سۈرۈشتۈرمەيلا قالماي، ئەكسىچە ئۇلارغا يەنىلا بۇرۇنقىدەك مۇئامىلىدە بولدى» ⑦. ئۈزۈن ئۆتمەي، تاڭ سۇلالىسى داۋاملىق ھالدا چىداپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى، مەيلى ئوردىدا بولسۇن، مەيلى سىرتتا بولسۇن، تاتىقى سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇرلارغا قايتارما زەربە بېرىش لازىم دېگەن تەشەببۇسلار كېلىپ چىقتى.

دالنىڭ 14-يىلى (779) تاڭ تەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتۈپ،
 «ئۇيغۇرلارغا ئەزەلدىن ئۈچ بولغان» تاڭ دېزۇڭ تەختكە
 ئولتۇردى. تاڭ دېزۇڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن،
 ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن «تەبەتلەرگە قارىتا ئىلتىپات
 كۆرسىتىش» سىياسىتىنى يولغا قويدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغان
 يىلىدا، تەبەتلەر بىلەن ئۆزئارا ئەسىر ئالماشتۇردى، ئەلچى
 ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتتى.

تەڭرى خاقاننىڭ ئاچكۆزلۈكى، ۋەزىيەت بىلەن كارى بولماي
 يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ
 كۈنساين كۈچىيىۋاتقان نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دەل
 تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان پەيتتە،
 ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىدى.
 جىيەنجۇنىڭ تۇنجى يىلى (780) ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى تون باغا
 تارقان تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى
 ئاتلىنىشقا قوشۇلمىدى، لېكىن تەڭرى خاقان (بۆكۈخان) بۇ
 گەپكە قۇلاق سالمىغاچقا، «تون باغاقان ئادەملەرنىڭ جەنۇب
 تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىش نىيىتى يوقلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تەڭرى
 خاقاننى ئۆلتۈرۈۋەتتى» ھەمدە ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى.
 ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ماڭدۇرۇپ «قارام پۇقرا بولۇشنى
 خالايدىغانلىقىنى، ئۇزۇن چاچ قويدىغانلىقىنى، يارلىق بويىچە
 ئىش كۆرىدىغانلىقىنى» بىلدۈردى⑧. بىراق، تاڭ دېزۇڭ
 شەخسى مەنپەئىتىنىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئۇيغۇرلارغا بولغان كونا
 ئۆچمەنلىكىدىن يانمىدى، داۋاملىق يوسۇندا «تەبەتلەرگە
 ئىلتىپات كۆرسىتىش» سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇيغۇر خاقانىغا
 ئوتۇغات نامى بېرىشنى رەت قىلدى. نەتىجىدە مۇناسىۋەتسىز
 ياخشىلايدىغان ئوبدان پۇرسەت قولىدىن كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر
 ۋاقىتتا، بۇ ئەھۋال چاتاق چىقىرىپ، مۇكاپات ئېلىش كويىدا
 يۈرگەن چېگرا سانغۇنلىرىغا يەل بەردى.

جېنۇڭنىڭ تۇنجى يىلى 8-ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنۇۋدا تۇرۇشلۇق باقاۋۇل بېگى جاك گۇاڭشېڭ يولىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بارغان ئۇيغۇر يالۋاچلىرىدىن تودۇن قاتارلىق 900 ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى. «تودۇن دېگەن بۇ ئادەم ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان (تون باغا) نىڭ تاغىسى ئىدى»^⑨. لېكىن تون باغا خاقان چوڭ ۋەزىيەتنى ئەلا بىلىپ: «قاننى قان بىلەن يۇغاندا، داغ تېخىمۇ كۆپىيىدۇ! مەن قاننى سۇ بىلەن يۇسام، بۇ ياخشى ئىش ئەمەسمۇ!»^⑩ دېدى ھەمدە قوراللىق ئۇچ ئېلىشنى چەتكە قايرىپ قويۇپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان تىنچ سودا ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئىتتىپاقداش مۇناسىۋەتنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قوغدىدى. شۇنداقتىمۇ تاڭ دېزۇڭ ئۇنىڭ سەمىمىيلىكىدىن نەسرلەنمىدى، جېنۇڭنىڭ 4-يىلى (783) تاڭ سۇلالىسى چىڭشۈي دېگەن جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ كونا رەقىبى تىبەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، بىر مەزگىللىك تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇ ئىش ئۇيغۇرلارنى ئۆمىدسىزلەندۈرۈپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن دۈشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان خېبېيدىكى قارام ئەل قورغانلىرىغا يېقىنلاشتى ھەمدە 3000 كىشىلىك قوشۇن چىقىرىپ، خېبېيدىكى قارام ئەل قورغانلىرىنىڭ تاڭ قوشۇنلىرى ئۈستىگە قىلغان ھۇجۇمغا ياردەم بەردى. تاڭ دېزۇڭ ئەسلىدە تىبەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارغا ۋە ئىسيان كۆتۈرگەن قارام ئەل قورغانلىرىغا تاقابىل تۇرماقچى بولغانىدى، ھالبۇكى، تىبەتلەر ئەكسىچە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گۈەنجۇڭغا ھۇجۇم قىلدى. جېنۇۋەننىڭ 3-يىلى (787) تىبەتلەر يەنە چارە ئويلاپ، پىڭلياڭ دېگەن يەردە ئىتتىپاقداشلىققا دەخلى يەتكۈزدى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ دوستلۇق توختامنامىسىنى بۇزدى. ئىش مۇشۇ ھالغا كەلگەندە، تاڭ دېزۇڭ ئاندىن تىبەتلەرنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ يەتتى، شۇنداقلا ۋەزىر لى مىننىڭ نەسەبىتى بويىچە، تىبەتلەرگە

قارىتا ئىلنىپات كۆرسىتىش سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ،
ئۇيغۇرلار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئىتتىپاق تۈزۈشكە بەل باغلىدى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تون باغا خاقانمۇ ۋەزىيەتنىڭ
تەقەززاسىغا ئاساسەن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوست ئۆتۈشنىڭ
زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدا
بىرىنچىدىن، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم ئەمەس
ئىدى. تون باغا خاقان زور كۆلەمدە قان تۆكۈلگەن سىياسىي
ئۆزگىرىش ئارقىلىق تەختكە چىققان بولغاچقا، ئەگەر تاڭ
سۇلالىسى ئېتىراپ قىلمىسا ۋە ئوتۇغات نامى بەرمىسە، ئۆز
ئورنىنىڭ پۇختا بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
ئىككىنچىدىن، تاشقى ئاپەتلەر كۈچەيمەكتە ئىدى. تىبەتلەر تارىم
ئويمانلىقىنى ۋە خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئېلىپ،
جۇڭغارىيە! ئويمانلىقىدا قارلۇقلار بىلەن بىرلىكتە بېشبالىققا
بولغان ھۇجۇمنى كۈچەيتىمەكتە ئىدى. ئەينى چاغدا، يەنى
جېنيۇەننىڭ 2-يىلى (786) تىبەتلەر يەن ئايىمىقنى (بۈگۈنكى
شەنشىنىڭ دىڭبېيەن دېگەن يېرى)، شاجۇ ئايىمىقنى (بۈگۈنكى
ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئۇشىن خوشۇنى) ئىشغال قىلىپ،
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىسىنى غەرب بىلەن جەنۇبتىن
ئاساسەن ئىسكەنجىگە ئېلىپ بولغانىدى. بۇ ئارىدا، شەرقتىكى
قۇمۇقلار ۋە قىتانلارمۇ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى،
قۇمۇقلارنىڭ بېگىگە يانلىق بولغان ئۇيغۇر مەلىكىسى قېچىپ
كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئەھۋالدا، قىتانلار بىلەن تىبەتلەر
شەرق بىلەن غەربتىن قىستىغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى
بىلەن ئالاقە قىلىدىغان يولى ئۈزۈلۈپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ
كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلارنىڭ خېپىدىكى قارام ئەل
قورغانلىرىنىڭ توپىلىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغان
قوشۇنلىرىمۇ قاتتىق مەغلۇپ بولدى.

ئەمەلىي پاكىتلار، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلەشكەندە

چىقىش يولى بولمايدىغانلىقىنى، بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا خەۋپ-خەتەردىن قۇتۇلغىلى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تون باغا خاقان تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىغا قويغان بەش شەرتنى تامامەن قوبۇل قىلدى، «پۇقرا بولۇشقا، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ قولىدىكى ئادەم بولۇشقا» رازىلىق بەردى ⑪ ۋە بۇ ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىش، دوستانە ئۆتۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. جېنيۇەنىڭ 4-يىلى (788) تاڭ دېزۇڭ ئۆز قىزى شۇەننەن مەلىكىنى ئۇيغۇرلارغا ياتلىق قىلدى. ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى دەرھال ئەسلىگە كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مۇناسىۋەتنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، تاڭ زېمىنىغا بارىدىغان ئۇيغۇر يالۋاچلارنىڭ «تەكەببۇرلۇقى ۋە چۇس مېجەزى» مۇ. «تەلتۆكۈس غايىب بولدى» ⑫.

2. تىبەتلەر

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى گۈللەپ-ياشىغان تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەنگەن مەزگىلدە ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تىبەت خاقانلىقىنىڭ سىرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىۋاتقان كېڭەيمىچىلىكى راۋاجلانغان مەزگىل ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى مۇھىم نۇقتىسىنى ئوخشاشلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالغا قاراتقان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى تالاش-تارتىشى بىر ئەسىردىن ئۇزۇنغا سوزۇلدى.

تيەنباۋنىڭ 10-يىلى (751) تالاستىكى جەڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پامىرنىڭ غەربىدىن چېكىنىپ چىقىشى بىلەن ئۇنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى باشقۇرۇشى زور دەرىجىدە

ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇيغۇرلار پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى بىلەن بېشبالىقتا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى زور تۈركۈمدە ئىچكىرى جايلارغا يۆتكەلدى، تىبەتلەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ يەرلەرنى ئىلگىگە ئالدى. ئۇيغۇرلار بولسا تەدرىجىي يوسۇندا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئۆز ئىلگىگە ئالدى.

جېنيۋەنىڭ 5-يىلى (789) تىبەتلەر بېشبالىقتا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىلىك چاس تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بېشبالىقتا تۇرۇشلۇق ھىراۋۇلى ياكى شىگۇ بىلەن بىرلىكتە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلدى. بۇ چاغدا، بېشبالىقتا يېقىن ئەتراپتا تۇرىدىغان چۆل تۈركلىرى، قارلۇقلار ۋە ئاق تۈرك قاتارلىق باشقا قەبىلىلەر شۇنداقلا شەھەر ئىچىدىكى خەنزۇلار «ئۇيغۇرلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكىگە چىدىماي» «تىبەتلەرگە يوشۇرۇن رەۋىشتە ئەل بولغانلىقى»⁽¹³⁾ ئۈچۈن، بېشبالىق قولدىن كەلتى. ئۇزۇن ئۆنەي، تىبەتلەر پۈتۈن ئارىم ئويمانلىقىنى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىنى بېسىۋالدى. لېكىن «بېشبالىقتىن ئۇيغۇرلار تۇرۇۋاتقان جايغا بارىدىغان ئارىلىق ئەڭ يېقىن» ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېشبالىق غەربتىكى سودا يولىنى كونترول قىلالايدىغان ئاساسلىق جاي، شۇنداقلا ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي دەۋازىسى ئىدى، مۇشۇلار تۈپەيلى، ئۇيغۇرلار پۈتۈن كۈچنى توپلاپ تىبەتلەر بىلەن ئېلىشتى. جېنيۋەنىڭ 7-يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى ھەمدە «ئەلچى ئەۋەتىپ، تىبەتلەر بىلەن قارلۇقلارنى بېشبالىقتا مەغلۇپ قىلغانلىق خەۋىرىنى ۋە غەنىمەت ئالغان چارۋا، توتۇۋالغان ئەسەرلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى»⁽¹⁴⁾.

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا بېشبالىق، كېنىگىت (قارا شەھەر)، كۈسەن (كۇچا) لىنىيىسىنى بويلاپ

ئېلىپ بېرىلغان تارتىشماق جېڭى ئايىغى ئۈزۈلمەي داۋام قىلدى. ئۇيغۇرلار نەچچە ئون يىل مابەينىدە، تىبەتلەر، قارلۇقلار، قىرغىزلار بىلەن ئارقا-ئارقىدىن بىر تالاي جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكى تالاش-تارتىشقا پارا-بارا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى. بويى خاقان (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان-ئاي تەڭرىخان) زامانىدا (821 — 808)، ئۇيغۇرلار تىبەت، قارلۇق ۋە قىرغىزلاردىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىتتىپاقىنى ئۈزۈل-كېسىل ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. «بويى خاقان مەڭگۈ تېشى»غا «قارلۇقلار، تىبەتلەر ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ، تۇغ-ئەلەملىرىنى سۇندۇرۇپ تاشلىدۇق، ئادەملىرىنىڭ كالىسىنى ئالدۇق، ئۇلارنى شىمالغا قارىتىپ قوغلىدۇق، غەربتە تاكى قەرغانە دۆلىتىگە قەدەر بېرىپ، خەلقنى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى قولغا چۈشۈردۇق»⁽⁵⁾ دەپ يازدى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار يالغۇز بېشبالىق ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شىمالىي ئېتىكىنىلا ئىگىلەپ قالماي، بەلكى يەنە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۈسەن، كېنىگىت ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى يەتتىسۇ، نارىن دەرياسى ۋادىلىرىنىمۇ ئىشغال قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلار قىرغىزلار بىلەن تىبەتلەرنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى ھەمدە قارلۇقلارنى تىز پۈكۈپ ئەل بولۇشقا مەجبۇرلىدى. بۇ ئەھۋال كەيچېڭنىڭ 5-يىلى (840)دىن كېيىن ئۇيغۇر خاقان ئوردىسىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بويى خاقان (ئاي تەڭرىخان) مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي دىياردا مۇستەھكەم ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىققانلىقى، ئەرەب ساياھەتچىسى تامىم بىننى بەھرال مۇتتاۋىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىندى⁽⁶⁾.

ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر ئارىسىدىكى يەنە بىر جەڭ گەن، لياڭ، لىڭ، يەن ۋە شيا، فېڭجۇ ئايماقلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ رايونلارنىڭ شىمال تەرىپىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى جايلاشقانىدى، بولۇپمۇ گەن، لياڭ ئايماقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىگە ئۇدۇل بارىدىغان يوللار بار ئىدى. گەنجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدىكى جۈيەن سزالقى جۈيەن يولىنىڭ تۆت دوقمۇشى بولۇپ، ئۇ يەردىن شىمالغا ماڭغاندا ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قارارگاھىغا بىۋاسىتە بارغىلى بولاتتى. ئۇيغۇرلار مۇداپىئەنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، بۇ يەرگە قەلئە قورغانلارنى سالغانىدى. لىڭجۇ بىلەن فېڭجۇ ئايمىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە ئۆتىدىغان دەريۋازىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى كارۋانلار ۋە ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. تىبەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۈچۈن، خېشى بىلەن لۇڭيۈنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، گەن، لياڭ، لىڭ، يەن، شيا ۋە فېڭجۇ ئايماقلىرىنى ياقىلاپ شەرقكە بۆسۈپ كىرمەكچى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىگە تۇتاشقان يوللىرىنى ئۈزۈۋېتىپ، ئاندىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا جەنۇب بىلەن شىمالدىن ئىسكەنجىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىلماقچى ۋە ئۇلارنى ئايرىم ھالدا تارمار قىلماقچى بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان جەڭ، جېنيۋەنىڭ 6-يىلى (790) ئەتراپىدا باشلىنىپ، تارتىشماق شەكلىدە بېرىم ئەسىردىن ئۇزۇنراق ۋاقىت داۋاملاشتى.

جېنيۋەنىڭ 2-يىلى (786) تىبەتلەر يەن ۋە شىيادىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنى بېسىۋېلىپ، ئارقىدىنلا زور قوشۇن باشلاپ لىڭجۇ بىلەن فېڭجۇغا ھۇجۇم قىلدى. مۇداپىئەدە تۇرغان تاڭ قوشۇنلىرى ئۇلار بىلەن تولا ئېلىشىپ ھاردى، لىڭجۇ قەلئەسى يىل بويى قورشاشتا تۇردى، ئۇ قولدىن بۇ قولغا بىر نەچچە قېتىم ئۆتتى. جېنيۋەنىڭ 7-يىلىدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار لىڭجۇ ئايمىقىنى تارتىۋېلىش جېڭىگە ئاتلاندى. بۇ

چاغدا تىبەتلەر لىڭجۇ قەلئەسىگە كىرىپ قالغان بولسىمۇ،
ئۇيغۇرلار «كېچىسى ئوت ھۇجۇمى قىلىپ» تىبەتلەرنى
چېكىندۈردى ۋە تىبەتلەرنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن باش سەركەردىسى
جېشىنى چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ، غەلىبە خەۋىرىنى
يەتكۈزدى. ⑰ شۇنىڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار
مۇشۇ لىنىيىدە تىبەتلەرگە بىرلىكتە تاقابىل تۇردى. يۈەنخېنىڭ
4-يىلى (809) تىبەتلەر چوڭ قوشۇن بىلەن قايتارما ھۇجۇمغا
ئۆتۈپ، يالغۇز لىڭجۇنى ئىشغال قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى
شەرقكە قاراپ يولغا چىقىپ، تاكى فېڭجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىغىچە
باردى، 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن
چوڭ قوشۇن تەڭرى خاقان يولىدىكى چۈمگەك بۇلاقتا
«ئۇيغۇرلارنىڭ باج-خىراج تاپشۇرۇپ، دۆلىتىگە قايتىۋاتقان
ئادەملىرىنى تۇتۇۋالدى» ⑱. جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن
تۇتىشىدىغان يول بىر مەھەل ئۈزۈۋېتىلدى. يۈەنخېنىڭ 8-يىلى
(813) «ئۇيغۇرلار قوشۇن باشلاپ، دەشتنىڭ جەنۇبىدىن
ئۆتۈپ» قايتارما زەربە بەردى ۋە تىبەتلەرنى يەڭدى. ئاندىن
جۈيەن يولىنى بويلاپ غەلىبىسىرى ئالغا ئىلگىرىلەپ، غەربكە
قاراپ ھۇجۇمغا ئاتلاندى، «ليۇگۇ جىلغىسىنىڭ غەربىدە
تىبەتلەرگە زەربە بېرىپ»، ئۈدۈل شىجۇ ئايمىقىغىچە باردى.
يۈەنخېنىڭ 11-يىلى (816) غا كەلگەندە، تىبەتلەر شەرقىي
لىنىيىدە يەنە ئۈستۈلۈككە ئېرىشتى ھەمدە ئارىدا بىر قېتىم ھەتتا
ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھىغا ئۈچ كۈنلۈك كېلىدىغان جايغىچە
يېتىپ باردى ⑲. تىبەتلەرنىڭ تەھدىتى، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ
سۇلالىسىنىڭ تېخىمۇ يېقىندىن ئىتتىپاقلىشىشىنى ئىلگىرى
سۈردى. چاڭچېننىڭ تۇنجى يىلى (821) تاڭ مۇزۇڭ مەلىكە
تەيخېنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلدى، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن
تىبەتلەر شۇ يىلى 6-ئايدا يەنجۇ ئايمىقى ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلدى
ۋە قاتناش يولىنى ئۈزۈۋېتىپ، قۇدىلىشىشىنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى.

ئۇيغۇرلار «تەبەتلەرنى توسۇپ، مەلىكىنى قارشى ئېلىش» شۇنداقلا كۈتۈۋېلىشقا چىققان ۋە ئۈزىتىپ كەلگەنلەرنى قوغداش ئۈچۈن «بېشبالىقتىن 10 مىڭ ئاتلىق، ئەنشىدىن 10 مىڭ ئاتلىق چىقىرىپ»، جۈپىيەن يولىغا شەرقكە قارىتىپ ئورۇنلاشتۇردى⁽²⁰⁾. مەلىكە تەيخېنىڭ ياتلىق بولۇشى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ چىڭىتتى. بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە، تەبەتلەر داۋاملىق يۈسۈندا شەرقكە قاراپ ئىلگىرىلەش غەربىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. مەلىكە تەيخې ياتلىق بولۇپ 2. يىلى (822) تەبەتلەر تاڭ سۇلالىسى بىلەن يارىشۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ يەن، لىڭ، شيا، فېڭ ئايمىقلىرىغا بولغان ھۇجۇمى ئاساسىي جەھەتتىن پەسكويغا چۈشتى، گەن، لىباڭ ئايمىقلىرىدىن شىمالغا ئاتلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشۇمۇ قايتا تەكرارلانمىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، تەبەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان تالاش-تارتىشتا ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئۇيغۇرلارنى كۆزگە ئىلمىدى، دائىم دېگۈدەك «ئۇيغۇرلار كىچىك دۆلەت، بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ پەرەز قىلدى⁽²¹⁾. لېكىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، تەبەتلەر ھەر ئىككى لىنىيىدە ئوخشاشلا مەغلۇپ بولدى.

3. قىرغىزلار، قارلۇقلار

ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بارلىق كۈچى بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلدى، چەنيۈەن يىللىرى (760 — 758) قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى ھەمدە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى شىمال تەرەپتىكى يەنسەي دەرياسى ۋادىسىغا قەدەر كۆچۈرۈپ، قەلئە-قورغانلارنى سېلىپ، مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلارنى

ئورۇنلاشتۇردى. لېكىن قىرغىزلار «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە يەنى ئۈچ مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى» تۆگە بىلەن ماڭغاندا قىرىق كۈندە بارغىلى بولىدىغان جايدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە زېمىنى كەڭرى، ئاھالىسى كۆپ بولغاچقا، بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىدى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئاراغا «بىلىگە تون تېكىن» دەپ ئوتۇغات بەردى. شۇنداقتىمۇ قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن باشتىن-ئاخىر نارازى بولۇپ كەلدى ۋە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە چارە-تەدبىر قوللىنىپ، تاشقى ياردەم بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارغا ئاقابىل تۇردى. ئۇلار بىرىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى تاڭ تەيزۇڭ، تاڭ شۈەنزۇڭ، تاڭ ۋۇزۇڭ، تاڭ يىزۇڭ، تاڭ شىزۇڭ دەۋرلىرىگە قەدەر، قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسىگە ئۈزۈلدۈرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ قۇللۇق بىلدۈردى، ئۇلارغا باج-خىراج تۆلدى، ئۇلاردىن ئوتۇغات نامى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يول يىراق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلارنىڭ توسالغۇسى تۈپەيلى، بەزى ئەلچىلەر چاڭئەنگە ئۈچ يىل يول يۈرۈپ ئاران يېتىپ كېلەلەيتتى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى خەنزۇلىنىنىڭ ئەۋلادى، تاڭ جەمەتى بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان بولىمىز دېگەن گەپلەرنىمۇ قىلدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئۇلارغا تۇتۇق، سانغۇن، خاقان ناملىرىنى ئوتۇغات قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ياردىمىنى ئىپادىلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇلار غەربىي يۇرتتىكى تۈركەش ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن قۇدىلاشتى. دالى يىللىرى (779 — 766) دىن ئىلگىرى، تۈركەش خاقانلىقى كۈچەيگەن چاغلاردا، قىرغىزلارنىڭ ئاقساقىلى تۈركەش خاقاننىڭ قىزىغا تۈپلەندى. دالى يىللىرىدىن كېيىن قارلۇقلار كۈچىچىپ

تۈركەشلەرنىڭ ئورنىغا ئۆتتى ۋە چۈ دەرياسى، ئىلى دەرياسى
 ۋادىلىرىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن قىرغىز ئاقساقاللىرى
 قارلۇق قەبىلىسىدىكى يابغۇلارنىڭ قىزى بىلەن توي قىلدى.
 ئۈچىنچىدىن، ئەرەبلەر ۋە تىبەتلەر بىلەن دوستلىشىپ، ئۆزئارا
 ئەلچى ئەۋەتىشتى ۋە سودا ئالاقىسى ئورناتتى. جېنيۋەنىڭ
 5-يىلى (789) غا كەلگەندە، تىبەتلەرنىڭ بېشبالىقنى
 ئالغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىردەملىك بولسىمۇ غەربىي يۇرتتىن
 قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىز ئاقساقىلى ئارا
 ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى ھەمدە ئاشكارا ھالدا ئىسيان
 كۆتۈردى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى
 قايتۇرۇۋالدى ۋە داۋاملىق يوسۇندا غەربكە ئىلگىرىلەپ،
 قىرغىزلارنىڭ تىبەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى.
 قۇتلۇق خاقاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە (805—795) ئۇيغۇرلار زور
 قوشۇن بىلەن شىمالغا ئاتلىنىپ، قىرغىزلارنىڭ خاقانىنى
 ئۆلتۈردى ۋە ئۇلارنى يەنە بىر مەرتىۋە بويسۇندۇردى. چاڭچىڭنىڭ
 تۇنجى يىلى (821) دىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئاستا-ئاستا
 ھالسىرىدى، قىرغىزلار يەنە بىر قېتىم ئىسيان كۆتۈردى،
 «ئۇيغۇرلار ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن بىر نەپەر ۋەزىرىنى ئەۋەتتى،
 لېكىن ئۇ غەلبە قىلالىمىدى، مالىمانچىلىق 20 يىل
 داۋاملاشتى»⁽²²⁾. كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) قىرغىزلار
 موڭغۇل دالاسىدىكى تەبىئىي ئاپەت ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى
 قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، زور قوشۇن بىلەن جەنۇبقا
 چۈشتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىنى يوقاتتى.

قارلۇقلار ئوڭ ۋە سول دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ئۇيغۇر
 خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىدىكى سول
 باسقاق قارلۇقلار تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ
 كەتتى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى ئوڭ باسقاق قارلۇقلار
 «ئۆزلىرىگە يابغۇ تىكلەپ»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشبالىقتىكى

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارام بولدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن «قارلۇقلار ئاستا-ئاستا كۈچىيىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ تۇرالايدىغان بولدى»²³ ھەمدە ئاساسلىق كۈچلىرىنى غەربكە يۆتكەپ، تۈركەش خاقانلىقىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، شۇنداقلا پامىرنىڭ غەربىدىكى چۈ دەرياسى ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تىبەت ۋە قىرغىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى، جېنيۋەنىڭ 5-يىلى (789) تىبەتلەرگە ياردەملىشىپ بېشبالىقنى ئالدى. ئارقىدىنلا «قارلۇقلار غەلبىسىرى ئالغا بېسىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن خاقانىبۇت تۈزلەڭلىكىنى تارتىۋالدى، ئۇيغۇرلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ، غەربىي شىمالدىكى قەبىلىلەرنىڭ قوي ۋە ئاتلىرىنى دەرھال قارارگاھىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ، ئۇلاردىن ئۆزىنى چەتكە تارتتى»²⁴. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. جېنيۋەنىڭ 7-يىلى، ئۇيغۇرلار ئايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇق، قىرغىز ۋە تىبەتلەردىن ئىبادەت ئۈچ قەبىلە ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا نەچچە ئون يىلغىچە داۋاملاشتى. ئۇيغۇرلار پارچىلاپ يوقىتىش ستراتېگىيىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئالدى بىلەن قىرغىزلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتتى ۋە ئۇلارنى زور كۆلەمدە قىرغىن قىلدى. ئاندىن قارلۇقلارنى يېڭىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارام قىلىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «ئاي تەڭرىخان مەڭگۈ تېشى» دا «خاككاسلار (قىرغىز) نىڭ قاخانى ئوق تېگىشى بىلەنلا يىقىلدى. . . ئۇلارنىڭ ئېلىدىكى ھەممە نەرسە ۋەيران قىلىندى، ھايات ئادەم قالمايدى»، «(قارلۇق) يابغۇلىرى ئەمىر-پەرمانغا ئىتائەت قىلماي، ئۆز زېمىنىدىن ئايرىلدى. . . (ئۇيغۇر) توققۇز بىلگە خاقان قايتىدىن بەيئەت قىلغان

قارلۇقلاردىن ئىنچۇ يايغۇغا ئوتۇغات نامى بېرىپ، ئۇنى ئاقساقاللىققا قويدى» (25) دەپ خاتىرىلەندى. ئۇيغۇر خاقانلىرى يەنە قارلۇق ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن قودىلاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار ئىسسىقكۆل بويىدا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، چۇ دەرياسى ۋادىسى ۋە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قارلۇق قەبىلىلىرىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىدى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىنى شۇ جايدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلىدى. پارس يېزىقىدا يېزىلىپ مىلادى 982-يىلى تاماملانغان «ھۇدۇدۇلئالم» دە يۇقىرىدىكى ئىشلارنىڭ بىر قىسمى تونۇشتۇرۇلغانىدى (26). مەزكۇر كىتابنىڭ 15-بابى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى قەلئە-شەھەرلەر ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ: «بەگلىرى قارلۇقلاردىن بولسىمۇ، لېكىن (ئاھالىسى) توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارغا سادىق» دەپ يازغانىدى. قارلۇقلار زېمىنىدىكى بىر شەھىرىنى تونۇشتۇرغاندا يەنە: «بۇ دۆلەتنىڭ بۇرۇنقى پادىشاھىمۇ توققۇز ئوغۇزلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى» دېگەنىدى. بۇ خىل ئەھۋال تاكى XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە داۋاملاشتى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار «غەربتىكى قارلۇقلارنىڭ قېشىغا باردى» (27). غەربكە بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى گەرچە قارلۇقلارغا قارىغاندا ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھامىيلىق سالاھىيەت بىلەن داۋاملىق يوسۇندا قارلۇقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ئېھتىمالغا كۆپ يېقىن ئىدى.

4. قىتانلار، قۇمۇقلار، تاتارلار

بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقى، شىنلامۇلۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قىتانلار ۋە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىگە قوشنا بولۇپ، لاۋخا دەرياسىنى مەركەز قىلغان قۇمۇقلار، ئۇيغۇر

خاقانلىقى مەزگىلىدە تېخى ئاجىز ھالدىكى ئىككى كۆچمەن قەبىلە ئىدى، ئۇلار ئۆزلىرى خالىمىغان ئەھۋالدا ئىككى كۈچلۈك قوشنىسىغا، يەنى غەربىي شىمالدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى تاڭ سۇلالىسىگە بېقىناتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، بۇ ئىككى قەبىلىنى تاڭ سۇلالىسى كونترول قىلدى. كەيىۋەننىڭ 29-يىلى (741) ئوڭلۇك يىڭجۇ ئايمىقىغا تۇتۇق بولغاندىن كېيىن، قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارنى بىكاردىن بىكار بوزەك قىلىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرىدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ قويدى. كېيىنچە ئۇلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كېيىنكى تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، «قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارغا ئۇيغۇر نازارەتچىلىرى ئەۋەتىلدى، ئۇلار يىللىق باج-خىراجلار ئۈستىدىن نازارەت يۈرگۈزدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنى خەنزۇلارنىڭ ئايغاچچىلىرى دەپ قارىدى» (28).

ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇ ئىككى قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېسىم قىلىشى بىلەن ئۇيغۇر نازارەتچى بەگلىرىنى ئۆلتۈردى، «ئۆلگەنلەر 800 دىن كۆپ ئىدى» (29). بۇنىڭدىن نازارەتچى بەگلەرنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئىككى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرىغا ئۇيغۇرلار مۆھۈرلۈك مەكتۇبلارنى تارقىتىپ بېرەتتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيتتى. ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئالۋان-ياساق تۈلگەندىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ھاشارغا ئىشلەپ بېرەتتى. شۇڭا تارىخىي ماتېرىياللاردا: «قىتانلار ناھايىتى بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ پادىسىنى باقاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەندى (30). ئۇيغۇرلارمۇ قىتانلارنى «پادىچى قۇللار» دەپ پەس كۆرەتتى. يەنە بىر ياقىتىن، ئۇيغۇرلار قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئىلاج قىلىپ يېنىغا تارتاتتى، ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ قۇمۇق بەگلىرىگە قىز بەرگەنلىكى، دەل بۇنىڭ بىر

مىسالى ئىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىلىپ، داجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (847) غا كەلگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن بىر تارمىقىدا ئاران 5 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم قالغان بولۇپ، ئۇلار قۇمۇقلارغا ئەل بولۇپ ياشىدى. «ئۇلارغا كېتىدىغان ئاشلىق بىلەن كۆشنى قۇمۇقلارنىڭ يېڭى شۇ شىلاڭ يەتكۈزۈپ بەردى»^①. ئىككىنچى يىلى تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ بېسىم قىلىشى بىلەن، بۇ ئۇيغۇرلار شىمالغا قېچىپ بېرىپ تاتارلارغا ئەل بولدى. قىتانلار بىلەن قۇمۇقلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى. شۇنىڭ بىلەن «تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۈجۈ ئايمىقىدىكى ھىراۋۇلى جاك جۇڭخۇ ئۇلارغا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بېرىلگەن كونا مۆھۈرلەرنى ئالماشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭى مۆھۈرىنى بەردى»^②. ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن قىتانلار رايونىدا ئۆلتۈرۈۋېتىشپ قالغان ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە قىتانلار ئۈچۈن ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، قىتانلار لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغان چاغدا ئىنتايىن نام چىقارغان شۇلۇغ ئۇرۇقى دەل ئۇيغۇرلار قوۋمىدىن ئىدى. «لياۋ تارىخى. كېيىنكى ئايمىق-بانۇلار تەرجىمىھالى» دا ھەممىسى بولۇپ ئون نەپەر خانىش تىلغا ئېلىندى، بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئاز بولغاندىمۇ توققۇز نەپەر خانىش شۇلۇغ ئۇرۇقىدىن ئىدى. شۇلۇغ ئۇرۇقىدىكى ئەلەردىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللىرىدە بەگ، ۋەزىر ۋە زوراغا قاتارلىق ئالىي مەنەسپ ۋە ئالاھىدە مەرتىۋىگە ئىگە بولغانلارمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «لياۋ تارىخى» نىڭ ئايتىرىمۇ: لياۋ سۇلالىسى يالغۇز ئۇرۇقىدىكىلەرنى ئاساس، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان شۇلۇغ ئۇرۇقىدىكىلەرنى ياردەمچى قىلغان ئىككى چوڭ جەمەتتىن بىرىكىپ بارلىققا كەلگەن ھاكىمىيەت دەپ قارىغانىدى^③، ئۇيغۇرلارنىڭ قىتانلارغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۆپ تەرەپلەردە ئىپادىلەندى. مەسىلەن، قىتانلارنىڭ كىچىك يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى دوراپ شەكىللەندى، قىتانلارغا كىرگەن مەھسۇلاتلار ئىچىدە ئۇيغۇر پۇرچىقى، ئۇيغۇر

قوغۇنلىرى بارئىدى⁽³⁴⁾، تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە يولۇققانلىقى تۈپەيلى، قۇمۇقلار بىلەن قىتانلاردىمۇ «تېكىن»، «پەرمانبەگ» دەيدىغان ئەمەللەر بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قىتانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت يەنىلا ناھايىتى قويۇق ئىدى.

ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، «زېمىنى بارغانسېرى كېڭىيىپ، شەرقتە تاتارلار يۇرتىغىچە باردى»⁽³⁵⁾. شۇنىڭدىن باشلاپ تاتارلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئېغىر ئىشلارغا سېلىندى. شۇڭا، تارىخىي كىتابلاردا «تاتارلار (شەۋىدلار) بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارنىڭ كالىسىنى باقاتتى» دەپ يېزىلدى⁽³⁶⁾. لېكىن تاتارلار تاڭ سۇلالىسىگىمۇ «ئۈزۈپ قويماي باج-خىراج تاپشۇراتتى». بەزىدە ئۇلار يايلاقتىكى ئۇيغۇرلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلاتتى. مەسىلەن، جېنيۇەننىڭ 4-يىلى (788) ئۇيغۇرلار مەلىكە شۈەننەننى قارشى ئېلىش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۆتكۈن قۇمۇقلار بىلەن تاتارلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندى⁽³⁷⁾. كەيپىڭنىڭ 5-يىلى (840) ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۈگى خاقان «سىڭلىسىنى تاتارلارغا ياتلىق قىلىپ، خەۋەر ئېلىپ قويۇشنى ئۆتۈنگەندى»⁽³⁸⁾. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قىسمەن ئۇيغۇرلار تاتارلار تەرەپكە قېچىپ كەلگەندى.

ئىزاھات:

- ① تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر «مويۇنچۇر ئابىدىسى».
- ② «كونا تاغنامە» 195-جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ③ ۋاڭ جىڭرۇ: «تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تەڭرىدە يولمىش ئېلى تۇتىش بىلگە خاقان ئابىدىسىگە ئىزاھات»، «تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانما» 2-قىسىم.
- ④ «كونا تاغنامە» 11-جىلد «دەيزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى».

⑤ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 224-جىلد.
⑥ ⑦ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225-جىلد.
⑧ ⑨ ⑩ ⑪ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»
226-227-جىلد.

⑫ ⑬ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233-جىلد.
⑭ «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑮ «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑯ چىڭ سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابدىسىگە مۇھىم ئىزاھات» ،
«مىللەت تەتقىقات ماقالىلار توپلىمى» 6-توپلام. مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەنى مىللەت
تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1988-يىلى تۈزۈلگەن.
⑰ نامىم. بىنى. بەھرال مۇتتاۋى: «نامىمنىڭ ئۇيغۇرلار يۇرتىدىكى ھاياھەت
خاتىرىسى» .

⑱ «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
⑲ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 238-جىلد.
⑳ ㉑ «يېڭى تاخنامە. نىبەتلەر ھەققىدە قىسسە» .
㉒ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 241-جىلد.
㉓ ㉔ «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
㉕ «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
㉖ «چىڭ سولۇ: «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابدىسىگە مۇھىم ئىزاھات» .
مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەنى مىللەت تەتقىقات ئورنىدىكى ماقالىلەر توپلىمى.
1988-يىل.

㉗ ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودۇدۇلئالەم» شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى
ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1983-يىلى نەشر قىلىنغان. بۇ بىر پارىچە
يېزىلغان جۇغراپىيىمۇ ئەسەر بولۇپ، تەخمىنەن مىلادى 949-يىلى يېزىلغان، ئاپتورى
ئېنىق ئەمەس.

㉘ «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
㉙ «كونا تاخنامە. چاڭ جۇڭۋىنىڭ تەرجىمىھالى» .
㉚ ۋاڭ شىڭچىڭ تۈرگەن «جەبىر-چاپالار خاتىرىسى» 4-جىلد. «ۋاڭ يەندېنىڭ
قۇجۇغا ئىلچى بولۇپ بارغاندا كۆرگەنلىرى» .

- ① «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ② «يېڭى تاخنامە. قىتانلار ھەققىدە قىسسە» .
- ③ «لياۋ تارىخى. جوشىڭنىڭ تەرجىمىھالى» . شاۋجېنشىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى لياۋ سۇلالىسىدە دۆلەت ئىشلىرىنى زىممىسىگە ئالدى» ، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» نىڭ 1980-يىلى 4-سانغا قارالغۇن .
- ④ «قىتان تەزكىرىسى» 27-جىلد. «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 23-جىلد.
- ⑤ «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ⑥ «جەبىر-چاپا خاتىرىلىرى» 4-جىلدى. «ۋاڭ يەندېنىڭ قۇجۇغا ئەلچى بولۇپ بارغاندا كۆرگەنلىرى» .
- ⑦ «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 233-جىلد.
- ⑧ «كونا تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .

ئالتىنچى باب

مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە دىندىكى
ئۆزگىرىشلەر

1. مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ-ئادەت

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادىمى ئاز، كىچىك» قەبىلىدىن، يايلاقتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۈچلۈك دۆلەت ۋە مىللەت بولۇپ تەرەققىي قىلىشىغا؛ خاقانلىقتىكى زېمىننىڭ كېڭىيىشى ۋە ئۇنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا؛ ھەر خىل قەبىلە، ئۇلۇس ۋە ئۇرۇقلارنىڭ قوشۇلۇشى، بىرىكىشىگە ئەگەشكەن ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-ئادىتىدىمۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئۆزگىرىشلەر بولدى. مەدەنىيەتتىكى يۈزلىنىش، نىسبەتەن نوقۇل، ساددا كۆچمەن چارۋىچىلىق يايلاق مەدەنىيىتىدىن، بىر خىل مول، رەڭگارەڭ مەدەنىيەت تىپىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ مەدەنىيەت ھەم يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى، ھەم مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنى قوبۇل قىلدى؛ ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە دۇچ كەلدى، ھەم ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى سىڭدۈردى.

تىل ۋە يېزىق: ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تۈركىي تىل ئىدى. موڭغۇل دالاسى، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئومۇمەن دىڭلىك، قاڭقىللار، تۇرا، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق بىرلەشمە گەۋدە ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى، پەقەت قىسمەن رايون ۋە گۇرۇھلار ئارىسىدا يەرلىك شېۋە پەرقى بار ئىدى. تىل ئىلمىدە بۇ خىل تىل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاش، ئەڭ باشتىلا تۈرك يېزىقىنى قوللاندى. بۇ خىل يېزىق قەدىمكى شىمالىي ياۋروپادىكى گېرمان مىللىتى قوللانغان رونىك يېزىقى بىلەن شەكىل جەھەتتە ئوخشاش بولغاچقا، بەزىلەر ئۇنى «تۈرك رونىك يېزىقى» دەپ ئاتىدى. مۇشۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشلار موڭغۇلىيىدىكى ئۇرقۇن، يەنسەي دەرياسى ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقتىن، ئۇ يەنە «ئۇرقۇن-يەنسەي يېزىقى» دەپمۇ ئاتالدى. بۇلاردىن باشقا «كۆك تۈرك يېزىقى»، «سىبىرىيە يېزىقى» دەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ بولدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىزچىل ھالدا تۈرك يېزىقىدىن پايدىلاندى. ئۇلار تۈرك يېزىقىدا ئويۇپ يازغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ پارچىلىرى ھازىرغىچە بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى 759-يىلى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا تۇرغۇزۇلغان «ئۇيغۇر تەڭرىدە بولمىش ئېلى تۈتمىش بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» (مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى — تەرجىمان) بىلەن ئۇنىڭدىن نەچچە يىل بۇرۇن تۇرغۇزۇلغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» ئىدى.

سىرتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، تۈرك تىلىدا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. بۇ سۆزلەر خەنزۇ تىلى، توخار تىلى، گېرېك تىلى، سانسىكرىت تىلى،

تېبەت تىلى، سوغدى تىلى ۋە پارس تىللىرىدىن كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەڭ كۆپ ئىدى. مەسىلەن، مۇتلەق كۆپ قىسىم يېپەك بۇيۇملار ۋە بىر قىسىم ئەمەل ناملىرى، ئالايلىق: تاۋار-دۈردۈن، تۇتۇق، سانغۇن، تۇتۇق قاتارلىقلار ۋە يەنە خېمىر، سىياھ، چاي، مانتا، جىنايەت، ئەجدىھا، شام، كاچى، ئاچاريا، مەخپىيەت، تۈمەن دېگەن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن ئېلىنغانىدى. سوغدى تىلىدىن كىرگەن بۇغداي، شىلىم دېگەن سۆزلەر؛ تېبەت تىلىدىن كىرگەن يالۋاچ دېگەن سۆز؛ گىرېك تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن كلاسسىك، تىمساھ، ئەمەل-مەرتىۋە قاتارلىق سۆزلەر بار ئىدى. تۈرك تىلى بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە ياپلاقتىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ خاقان، خاتۇن، تەڭرى دېگەن سۆزلىرىنىمۇ قوللاندى ①.

ئۇيغۇرلاردىكى قىسمەن يۇقىرى تەبىقە ئادەملىرى تۈرك يېزىقىدىن باشقا خەنزۇچە يېزىق بىلەن سوغدى يېزىقىنىمۇ بىلەتتى. جېنگۈەننىڭ 21-بىلى (647) ھەر قايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاڭ تەيزۇڭغا «يوللانمىلارنى يازالايدىغان ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر» دىن ئەۋەتىپ يېزىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى ②. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇلار ئۆزلىرىمۇ ئاستا-ئاستا خەنزۇ يېزىقىنى ئۆگەندى. مەسىلەن ئالايلىق، مويۇنچۇر خاقان مەڭگۈ تېشىدا تۈرك يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى ۋە سوغدى يېزىقىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل يېزىق بار ئىدى. ھەتتا بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇ يېزىقىدىكى سەۋىيىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىپ شېئىر يازالايتتى ③. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئۇلارنىڭ يېڭى بىر خىل يېزىقى يەنى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا كىرىشكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى ④.

توي-تۆكۈن: ئۆلۈم-يېتىم: دۆلەت قۇرۇشتىن ئىلگىرى،
ئون ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى
«تۈركلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش ئىدى، ئوخشىمايدىغان بىر
يېرى، ئەرلەر توي قىلىپ بولۇپلا ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە
كېتەتتى، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆز ئائىلىسىگە
قايتاتتى. ئۇلار ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى يەرلىككە قوياتتى، بۇ
ئۇلاردىكى ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان بىر ئادەت ئىدى». ⑤
دېمەك، ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا تۈركلەرگە قارىغاندا قالاق بولغاچقا،
ماترىئارخاللىق جەمئىيەتتىكى كونا ئۆرپ-ئادەتنىڭ قالدۇقلىرى
تېخى مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن،
يايلاقتىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىقىغا
قوشۇلۇپ كەتتى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ تەرەققىي
قىلدى، شۇ سەۋەبتىن، تويىدىن كېيىن ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە
كېتىپ ئولتۇراقلىشىشقا ئائىت خاتىرىلەرمۇ غايىب بولدى.
ئۇيغۇرلاردىمۇ ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش
«دادىسى ياكى ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە، ئوغۇللار ئۆگەي ئانىسى
بىلەن، ئىنىلار ئۆزىنىڭ يەتتىسى بىلەن توي قىلىدىغان» ئادەت
بار ئىدى. ⑥ لېكىن، «چوڭلارنىڭ مۇنداق ئىشلارنى قىلىشىغا
يول قويۇلمايتتى»، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئاياللار ئەرلىرى ئۆلۈپ
كەتكەندىن كېيىن، دادا يوللۇق كىشىلەرگە ياتلىق بولمايتتى.
ئۇيغۇرلاردا يەنە كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈم مەۋجۇت ئىدى، توقال
ئالغاندىمۇ تويۇق سېلىناتتى، خوتۇنلارنىڭ ئاز كۆپلۈكى،
ئەرلەرنىڭ مال-دۇنياسىغا باغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار بەزىدە باشقا
قەبىلە ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنىڭ قىزلىرىنى
بۇلاپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن نىكاھلىناتتى.

ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرى توغرىسىدا،
تارىخىي كىتابلاردا خاتىرە قالدۇرغانىدى. مەسىلەن، چاڭچىڭنىڭ
تۇنجى يىلى (821) چوڭدې خاقان (كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش

قۇچ كۈچلۈك بىلگە خاقان — تەرجىمان). مەلىكە تەيخېنى ئالدىغان چاغدا «ياخشىلىقتىن دېرەك بېرىدىغان بىر كۈنى تاللىدى. . . خاقان ئېگىز بىناغا چىقىپ، بىنانىڭ پېشايۋىنىدا كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇردى، مەلىكىنىڭ تۇرالغۇسى قىلىش ئۈچۈن، بىنانىڭ ئالدىغا كىگىز ئۆي تىككۈزدى. ئۇيغۇر داھىيلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ھەققىدە چۈشەنچە بەردى. مەلىكە تەيخې خەنزۇلار پاسونىدىكى كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇرچە كىيىملىرىنى كىيىدى. ئاندىن كېيىن ياشانغان بىر موماينىڭ ھەمراھلىقىدا بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ، كۈنپېتىشقا قاراپ چوقۇندى، خاقان ئۆزى ئولتۇرغان جايدىن مەلىكىنىڭ ھەرىكىتىگە نەزەر سېلىپ تۇردى. مەلىكە ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ بولۇپ، چېدىرغا قايتىپ كىردى، ئارقىدىنلا باشتا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ خاتۇنلۇق كىيىملىرىنى كىيىدى. . . ئاندىن كېيىن يەنە بىناندىن چىقىپ، دەسلەپتىكىگە ئوخشاشلا خاقانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكە ئۈچۈن ئالدىنلا تەختىراۋان تەييارلاپ، ئۇنىڭ ئىدىغا ئالاھىدە بىر كىچىك ئورۇن راسلىغانىدى. ۋەزىر-تارخانلار مەلىكىنى تەختىراۋانغا باشلىدى. ئۇيغۇر توققۇز تارخانلىرى تەختىراۋاننى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىگە كىردى. ئاندىن كۈنچىقىشقا قاراپ، ئوڭغا بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلاندى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن، مەلىكە تەيخې تەختىراۋاندىن چۈشۈپ بىناغا چىقتى ۋە كۈنچىقىشقا ئالدىنى قىلىپ، خاقان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇردى. ۋەزىرلەر مەلىكىنى تاۋاپ قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ خاتۇن بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى» ⑦. ئادەتتىكى چارۋىچىلار توي مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن چاغلاردا، «كېلىننى يۆتكەپ كېلىدىغان كۈنى، يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولىداشلىرى ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى قىممىز ۋە پىششىق گۆشلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. توي ئىگىسى زىياپەت

قىلىپ بېرەتتى، مېھمانلار يۇقىرى-تۆۋەن دېيىشمەي، كىمگىز ئۆي ۋە كەپىلەرنىڭ ئالدىدا توپ-توپ بولۇپ ئولتۇراتتى، ئەتىگەندىن-كەچكىچە يەپ-ئىچىپ، قونۇپ قالاتتى. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا، كېلىننى ئېلىپ قايتاتتى»^⑧.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۆلۈم ئۆزىتىش شەكلى، ئۆلۈكنى يەرلىككە قويۇش بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا: «ئۇيغۇرلار ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلغاندا، يەرنى كولاپ يەرلىك ياسىغاندىن كېيىن، مېيىتنى يەرلىكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ، يانلىق كىرىچىنى تارتىۋاتقان ھالەتكە كەلتۈرەتتى، يېنىغا خەنجەر ئېسىپ، قولتۇقىغا ئۇزۇن ساپلىق نەيزىنى قىستۇرۇپ قوياتتى، مېيىت خۇددى تىرىك ئادەمگە ئوخشاپ قالاتتى. ئۇلار يەرلىكنىڭ ئۈستىنى ئوچۇق قوياتتى، ئاتقا مىنىپ يەرلىكنىڭ چۆرىسىنى ئايلىناتتى، بۇنداق ئايلىنىش كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز قېتىمغا يېتەتتى. ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلاتتى»^⑨ دەپ يېزىلغانىدى. لېكىن، مېيىتنى يەرلىككە قويغاندا، ھەممىسىنىڭلا «ئۈستىنى ئوچۇق قويىۋەرمەيتتى». ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەزگىلىدە، دەپنە قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىگە قەبرە قاتۇرۇلاتتى. مېيىت ئاۋۋال تاختايغا ياتقۇزۇلاتتى، ئاندىن تاختاي بىلەن يەرلىكنىڭ ئوڭ بۇرجىكىگە قويۇلاتتى، يەرلىكنىڭ ئېغىزى تاختاي، يۇمىلاق ياغاچ ۋە تاش بىلەن يېپىلاتتى. مېيىتنىڭ بېشى شىمالغا ياكى شەرقىي شىمالغا قارىتىلاتتى^⑩. دەسلەپتە، بەزى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاۋۇتنى ئېسىپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى. «ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ جەستى ياغاچ ساندۇققا سېلىنىپ، تاغنىڭ ئىچىگە قويۇلاتتى ياكى دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇلاتتى»^⑪. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار يەنە تۈركلەرنىڭ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللاندى.

مەسىلەن، يۇڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765) ئۇيغۇرلاردىن بارغۇت خويۇن «لىڭخۇۋدا ئۆلۈپ قالغاندا، قول ئاستىدىكىلىرى يۈرىدىكى ئادەت بويىچە كۆيدۈرۈپ دەپنە» قىلغانىدى⁽¹²⁾. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا مىمىتنى ئۇزاتقاندا «پىچاق بىلەن يۈزىنى تىلىپ يىغلاپ، قان بىلەن ياشنى تەڭ» ئاققۇزىدىغان ئادەت بار ئىدى. مەسىلەن، بايانچۇر خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندە، مەلىكە نىڭگو خانۇن «يۈزىنى تاتىلاپ، يۇم-يۇم يىغلىغان» ئىدى⁽¹³⁾. ئۇلاردا يەنە قەبرە پېشىغا ئات-قويلارنىڭ كالىسىنى قويۇپ، ياغ پۇرىتىدىغان ۋە بالبال تىكلەپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. ئۆلگۈچى ھايات چاغدا «بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن بولسا، بىر بالبال تىكلەنەتتى، بەزى قەبرىلەردە بالباللارنىڭ سانى مىڭدىن كۆپ بولاتتى»⁽¹⁴⁾.

كىيىم-كېچەك: ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەر ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچىكىمۇ ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتەتتى، ئادەتتىكى چارۋىچىلار «چېچىنى قويۇۋېتەتتى، تېرە كىيىم كىيەتتى»، يەنى ئۇلار مەيلى ئەر بولسۇن ياكى ئايال بولسۇن، چېچىنى نەچچە تال قىلىپ ئۆرۈپ، ئارقىسىغا تاشلاپ قوياتتى، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيەتتى. بۇنداق تېرە كىيىملەر توغرىسىدا شۇ چاغدىكى تارىخىي كىتابلاردا كونا كىتاب بىر نەرسە دەپىلىمگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ كىيىملەرنى كىيىشنىكى مەزگىلىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كالتا جۇۋىسى ۋە قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ جۇۋىسى بىلەن يېقىن كېلىدۇ ياكى ئوخشايدۇ دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى، بۇ كىيىمنى كىيگەنلەر ئوخشاشلا بەلباغ باغلايتتى، ئالدىدىن ياكى سول ياندىن ئىزمىلەيتتى، شەكلى ناھايىتى ئاددىي ئىدى. ئۇلار يىپەك رەخت ياكى پاختا رەختلەردىن قىلىنغان كىيىملەرنىمۇ كىيەتتى. يىپەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن، پاختا رەخت غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان

بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كىيىم پاسوندا خەنزۇ كىيىملىرى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى غوز كىيىملىرىنىڭ تەسىرى بار ئىدى. خاقانلار ۋە بىر بۆلۈك ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلار تاڭ ھۆكۈمىتىدىن ئوتۇغات نامى ئالغان ۋە ئۇلار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بولغاچقا، بىۋاسىتە ھالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئىنتىم قىلغان كىيىملەرنى كىيەتتى، بۇ خىل كىيىملەر تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى كىيىدىغان كىيىم بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەسىلەن، جىنگۈەننىڭ 21-يىلى (647) «تۇرا، ئۇيغۇر ئىلتىپاتلىرى تېكىنلەر بىلەن بىرلىكتە پادىشاھنى تاۋاپ قىلغىلى باردى، تاڭ ئەيزۇڭ ئۇلارغا ئۆز قولى بىلەن ساپسىرىق كىمخايتىن تىكىلگەن ياقىلىق تون يەكتەكلەرنى تەقدىم قىلدى، تۇرا قاتارلىقلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، چۈنكى ئۇلار بۇنداق كىيىملەرنى كۆرمىگەن، ئاڭلاپمۇ باقمىغانىدى، شۇڭا قوللىرىغا ئېلىپ تۇرۇپ، پادىشاھقا تەزىم بەجا كەلتۈردى»⁽¹⁵⁾. بۇ قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە پادىشاھنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن تۇرا، ئۇيغۇر قاتارلىق ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرى «مىڭغا يېقىن كىشى ئىدى»، تاڭ ئەيزۇڭ ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە «تاڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئەمەل بويىچە ئەمەل بەردى» ھەمدە ئۇلارغا تاڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئەمەل دەرىجىسىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان كىيىملەرنى كىيگۈزدى. مەسىلەن، «تۇتۇق بەگلىرى بىلەن ئايماق بەگلىرىگە ئالتۇن بېلىقنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن كىمخايلارنى كىيگۈزدى»، «سېرىققا مايىل قىزغۇچ كىمخاپ تون، شەمشەر ۋە باشقا قىممەتلىك بۇيۇملارنى سوۋغات قىلدى»⁽¹⁶⁾. نەتىجىدە ئۇلار «ئۆرۈلگەن چاچلىرىنى چۈۈپ، باش كىيىملىرىنىڭ ئاستىدىن ساڭگىلىتىپ» بەئەينى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا ئوخشاپ قالدى⁽¹⁷⁾: مۇشۇلارغا ئاساسەن، تاڭ زېمىنىدىكىلەر ئۇلارنىڭ «توز پەر تاقىۋالغان قىممەتلىك كىيىملىرىنى بىز ياسىغان، ئېسىۋالغان زىننۇ زىننەتلىرىنىمۇ بىز بەرگەن» دەيدىغان بولدى⁽¹⁸⁾. تاڭ ھۆكۈمىتى

يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەر ياقتۇرىدىغان رەخت ۋە گۈل
نۇسخىلىرىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، چىڭدۇننىڭ گۇاڭشىڭ
ئايمىقىدىن ھەر يىلى چوقۇم «نۆۋەت بىلەن كېلىدىغان مېھمانلارغا
كىمخاپ تون» تىكىپ تاپشۇرۇشنى تەلپ قىلدى، ئۇلار
يۇقىرىدىكى رەخت ۋە كىيىملەر بىلەن غەربىي شىمال رايونىدىكى
ئۇيغۇر، تۈرك قاتارلىق قەبىلىلەرنى تەمىنلىدى، شۇنداقلا
ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە
سوۋغات ئورنىدا پايدىلاندى. بۇلاردىن باشقا، سودىگەرچىلىك ۋە
ئەلچىلىككە چىقىش تۈپەيلى «ئۇيغۇرلاردىن پايتەختتە تۇرىدىغانلار
مىڭدىن كەم بولمايتتى... ئۇلارمۇ خۇاشيا مىللىتىنىڭ
كىيىملىرىنى كىيەتتى»⁽¹⁹⁾. تاڭ زېمىنىدىكى ئادەملەرنىڭ
كىيىمىدىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلار يەنە غەربىي يۇرتتىكى
غوزلارنىڭكىگە ئوخشاش كىيىملەرنىمۇ كىيەتتى. بۇ چوڭ قايرىما
ياقلىق، ئالدىدىن ئىزمىلىنىدىغان، يېڭى تار، چۆرىسىگە
كىمخاپتىن پەۋاز تۇتۇلغان تون بولۇپ، ئۇنى كىيگەنلەر يېلىنى
تاسما بىلەن باغلايتتى. تاڭ زېمىنىدىكىلەر ۋە غوزلارنىڭ
كىيىمىدىن بۆلەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تېخىمۇ كۆپرەك كىيىدىغىنى
«ئۇيغۇرچە كىيىم» ئىدى. ئۇيغۇرچە كىيىملەرنىڭ كۆنكرېت
شەكلى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردىن ئېنىق خاتىرىلەرنى
كۆرگىلى بولمايدۇ. لېكىن، شۇ چاغدىن تاكى ھازىرغىچە
ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تام سۈرەت بىلەن ھەيكەللەردىكى
ئادەملەرنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن تەھلىل يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭدىكى
ئالاھىدىلىكىنى يەنىلا ئوچۇق كۆرۈپ يېتەلەيمىز. مۇنداقچە
ئېيتقاندا، بۇ كىيىملەرنىڭ يېڭى بىلەن بېلى نىسبەتەن تار ئىدى،
سول تەرەپتىن ياكى ئوڭ تەرەپتىن ئىزمىلىنەتتى ۋە ياكى ئالدى
پۈتۈن، يۇمىلاق ياقلىق بولاتتى، رەختلىرى كۆزگە ئىسسىق
كۆرۈنىدىغان رەڭنى ئاساس قىلاتتى، بولۇپمۇ قىزىل، يېشىل
رەڭنى ھەممەيلەن ياخشى كۆرەتتى. كىيىمنىڭ يېڭى بىلەن

ياقسىغا ھايۋانلارنى ئاساس قىلغان ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى تىكلەتتى. ئادەتتىكى پۇقرالار كىيىدىغان بۇ خىل كىيىمنىڭ پېشى خېلىلا قىسقا بولاتتى، يەنى تىزدىن ئاران ئاشاتتى، ئۇلار يەنە تامبال ۋە ئۆتۈك كىيەتتى، بېلىگە تاسما باغلايتتى، ھەرىكىتى چاققان ۋە ئازادە ئىدى. ھالبۇكى، ئاقسۆڭەكلەر تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى دوراپ، كەڭ ھەمدە پېشى يەرگە سۆرىلىپ تۇرىدىغان كىيىملەرنى كىيەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەنلەردەك قولايلىق ھەرىكەت قىلالمايتتى. ئۇيغۇرچە كىيىمنىڭ پېشى ۋە يېڭى كىچىك بولغانلىقتىن، قىز-چوكانلارنىڭ بەدىنىدىكى ئەۋرىشىملىك ئالاھىدە كۆزگە چۈشەتتى. شۇڭا، بۇ پاسون ئۆز زامانىسىدىكى چاڭئەن قىز-چوكانلىرى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىغان، ئاممىباب پاسون بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ ئوردىدىكى قىز-چوكانلار بۇ خىلدىكى كىيىمنى تالىشىپ تۇرۇپ كىيەتتى. تاڭ دەۋرىدىكى خۇارۇي ئايىم يازغان «ساراي نەزمىسى» دە: «تاڭ سەھەر قىشنىڭ كۈنى چىقسا سەپەرگە پادىشاھ، ئەگىشىپ ماڭغان ئاياللارنى سانايىتى ئالدىراپ؛ ئۈستىدە ئۇيغۇر پاسونى، مىنگىنى ئۇيغۇر ئېشى، بولسا قايسى يېلى نازۇك، شۇنى تاللايتتى قاراپ» دېگەن مىسرالار بار ئىدى²⁰. روشەنكى، كېيىنكى موڭغۇللارمۇ كىيىم-كېچەك جەھەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم شەكلىنى ناھايىتى كۆپ جەھەتلەردە قوبۇل قىلدى. شۇڭا، ھازىرقى بەزى ئادەملەر قەدىمكى تام سۈرەتلەردىكى ئۇيغۇرلارنى موڭغۇل بولسا كېرەك دەپ خاتا پەرەز قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلاردىن خاتۇن نامى ئالغانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مەخسۇس كىيىملىرى بار ئىدى. ئۇلار «ئالدىدىن ئىزىملىنىدىغان كالتا چاپان» (قوش پەشلىك بەلتو) كىيەتتى، بۇ بەلتولارنىڭ رەڭگى قىزىل بولاتتى، ئۇلارنىڭ ئالتۇن بېزەك تاقالغان باش كىيىمى خۇددى مۇڭگۈزگە ئوخشاش ئالدى نەزەر پەكە چوقچىيىپ

تۇراتتى. «خاقانلار سېرىققا مايىل قىزغۇچ تون، غوزلارنىڭكىدەك تەلپەك كىيەتتى»²¹. ئۇلاردا يەنە بېشىغا رەڭلىك يىپەك رەخت بىلەن سەللە ئورايدىغان ئادەت بار ئىدى، بۇنى ئۇيغۇرلار رەڭدار سەللە دەپ ئاتايتتى. مەسىلەن، «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: (گو) زىيى مەي كەلتۈرۈپ، (ئۇيغۇرلار) بىلەن ئىچتى ھەمدە ئۇلارغا رەڭدار سەللە سوۋغات قىلدى» دېيىلگەنىدى. «يېڭى تاغنامە. بارغۇت خويۇننىڭ تەرجىمىھالى» دا: «بارغۇت خويۇن كەيپ بولۇپ قېلىپ ئۈسۈلغا چۈشتى، غولام ئۇنىڭغا رەڭدار سەللە تۇتتى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. تارىخىي كىتابلاردا: قاتتىقلاردىكى قىز-چوكانلار قوينىڭ سۆڭىكىنى تېرىگە يۆگەپ بېشىغا قوندۇرۇۋالدى. «چېكىسىدىكى چاچلىرىنى ئەگسەچ قىلىپ، خۇددى تاج كىيىۋالغاندەك» ياسايدۇ²² دەپ يېزىلغانىدى. ئۇيغۇر قىز-چوكانلىرىدا يەنە چېچىنى بېشىنىڭ چوققىسىغا تۈرمەل قىلىپ يۆگىۋالدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. ئەينى چاغدا بۇ خىل چاچ «ئۇيغۇرچە تۈرمەل چاچ» دەپمۇ ئاتىلاتتى، چاڭئەندىكى قىز-چوكانلارمۇ ئۇلارنى «وراپ، چېچىنى ئاشۇ خىلدا ياسايتتى. قائىدە. يوسۇنلار: ئۇيغۇرلار خاقانلارغا ئۈسسۈل ئويىناپ ئېھتىرام بىلدۈرەتتى. مەسىلەن، ياۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى (762) تاڭ شاھزادىسى يۇڭۋاڭ (لى شى — تەرجىمان) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى تەڭرى خان (بۆكۈ خان) بىلەن كۆرۈشكەن چاغدا «خان يۇڭۋاڭنى چېدىر ئالدىدا ئۈسسۈل ئوينىماي، تەكەببۇرلۇق قىلدى» دەپ ئەيىبلىدى. يۇڭۋاڭ بولسا «جۇڭگونىڭ تەخت ۋارىسى چەت دۆلەت خاقانىنىڭ ئالدىدا ئۈسسۈلغا چۈشكەن نەدە بار دەپ، خېلىغىچە قارشىلىق قىلدى»²³. ئۇيغۇرلار ئەمەلدارلارنى كۆرگەندە ئانتىن چۈشۈپ تەزىم قىلاتتى. گۇاڭدېنىڭ 2-يىلى (764) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى لوتارخان قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمىر ئورۇنباشارى بىلەن

كۆرۈشكەندە «دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ تەزىم قىلغان» ئىدى (24).
 ئۇيغۇرلار ئىتتىپاق تۈزۈپ قەسەمىيە قىلىدىغان چاغدا، ھاراق
 ئىچىپ تۇرۇپ قەسەم قىلاتتى. مەسىلەن، گوزىيى ئۇيغۇرلار
 بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە، «گوزىيى ئالدى بىلەن قەدەھ
 كۆتۈردى، تۇتۇقىگ خاھلۇق ئۇنى قەسەم قىلىشقا تەكلىپ
 قىلدى، زىيى قەسەم قىلىپ: ئەگەر كىمكى لەۋزىدە تۇرماي،
 ئىتتىپاقداشلىق توختامغا خىلاپلىق قىلىدىغان بولسا، سەپنىڭ
 ئالدىدا ئۆلسۇن، بالا-چاقىلىرى قىرىلىپ كەتسۇن، دەدى.
 تۇتۇقىگ خاھلۇق قاتارلىقلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ تىنالمىي قالدى.
 قەدەھ نۆۋىتى ئۆزىگە كەلگەندە، بۇ گەپنى جانابىڭىزنىڭ
 دېگىنىدەك بولسۇن دەپ تەرجىمە قىلدى» (25).

باشقىلار: ئۇيغۇرلار ناخشا، ئۈسسۇلغا ئامراق مىللەت.
 «ۋەيىنەمە. قاغىقىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار ئاۋازىنى
 سوزۇپ، لەرزىان ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرىدۇ» دەپ
 يېزىلغانىدى. ئۇلار تەڭرىگە سېغىنىپ، نەزىر-چىراق قىلغاندا
 «بىر يەرگە يىغىلىپ، بەيگە قىلاتتى، قان ئېقىتىپ چۆگىلەيتتى،
 ئۈزۈلدۈرمەي ناخشا توۋلايتتى». ئۇلار ئېيتىدىغان ناخشىنىڭ
 ئاھاڭلىرى، ھۇنلار مەزگىلىدىلا يايلاققا كەڭ. كۆلەمدە
 تارقالغانىدى.

ئۇيغۇرلارمۇ تۈرك قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە
 ئوخشاش، ھايۋانلارنىڭ نامىنى بەلگە ئورنىدا ئىشلىتىپ يىل
 ھېسابلايتتى. ھايۋان نامى ئارقىلىق يىل ھېسابلايدىغان بۇ
 ئۇسۇلدا بىرىنچىسى چاشقان، ئىككىنچىسى كالا، ئۈچىنچىسى
 يولۋاس، تۆتىنچىسى توشقان، بەشىنچىسى ئەجدىھا، ئالتىنچىسى
 يىلان، يەتتىنچىسى ئات، سەككىزىنچىسى قوي، توققۇزىنچىسى
 ماييۇن، ئونىنچىسى توخۇ، ئون بىرىنچىسى ئىت، ئون
 ئىككىنچىسى توڭگۇز ئىدى. بۇ مۆچەل 12 يىلدا بىر قېتىم
 ئايلىناتتى. مەسىلەن، تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر «مويۇنچۇر

مەڭگۈ تېشى» دا: «قوي يىلى (743) جەڭگە ئاتلاندىم. . .
توڭگۈز يىلى. . . ئۈرۈش قىلدىم»، «توشقان يىلى 5-ئايدا. . .
ئۆتۈكەل تېغىدا. . .» دەيدىغان جۈملىلەر بار ئىدى. بۇنىڭدىن
باشقا، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن
يىلىنامىسىنىمۇ قوللانغانىدى.

2. دىندىكى ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇرلار تارقاق ئىپتىدائىي قەبىلىدىن سىنىپىي دۆلەت ۋە
بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ تەرەققىي قىلىشتا، ناھايىتى
ئۇزۇن دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى. بۇ جەرياننى ئىلگىرى
سۈرۈشتە تۈرتكە بولغىنى، ئالدى بىلەن ئىقتىسادتىكى تەرەققىيات
بولدى، ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا دېگۈدەك ۋاقىتتا ئىجتىمائىي
تەشكىلىي جەھەتتىكى ئىلغارلىق بارلىققا كەلدى، ھالبۇكى،
ئىجتىمائىي تەشكىلىي جەھەتتىكى ئىلغارلىق دىنىي ئىدىيىلەرنىڭ
ئۆزگىرىش قەدىمىگە تۈرتكە بولدى.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى
يايلاقتا ياشىغان باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاش، ماترىئارخاللىق
جەمئىيىتى، پاترىئارخاللىق جەمئىيىتى ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى
باسقۇچلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا،
ئۇلارنىڭ دىنىي كۆز قاراشلىرى ئۆز نۆۋىتى بويىچە توتېمغا
چوقۇنۇش، ئاتا-بوۋىلىرىغا چوقۇنۇش ۋە ئىلاھقا چوقۇنۇش
باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار
بىر ئىلاھقا ئېتىقاد قىلدى.

ئۇيغۇرلار مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە
تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىندى، مۇشۇ چاغدا ئۇلار ئاللىقاچان
پاترىئارخاللىق جەمئىيىتىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى
بولغان دىڭلىڭلار ياكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ بۇرۇنقى شىمالىي

دىلارنىڭ ماترىئار خاللىق جەمئىيىتىدە ياشىغان دەۋرى، مىلادىدىن
 1000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلەتتى، ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر
 دېگەن نامنىڭ مەيدانغا چىقمىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى.
 ئەڭ باشتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇرۇقلارنىڭ
 ئەھۋالى ۋە ئۇلار ياشىغان دەۋرنى دەلىللەشكە مۇمكىنچىلىك يوق
 بولسىمۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا ئۆز ئۇرۇقلىرىنىڭ
 توتېمىنى ساقلاپ قالالىغان-قالالمىغانلىقى، ئۇلاردا قايسى
 توتېملارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە بىزمۇ ئۈزۈكۈرەك بىر نەرسە
 دېيەلمەسەكمۇ، لېكىن شۇنداق بىر نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە
 بولىدۇكى، مىلادىنىڭ IV ئەسىرلىرىگە كەلگەندىن كېيىن، يەنى
 ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان پاترىئار خاللىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان
 مەزگىلدە، ئۇلار باشقا قانچىلار قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، ئۆز
 ئەجدادلىرىمىز مەلۇم ھايۋانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك
 دەپ قارىدى. «ۋېينامە. قانچىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «بەزىلەر
 ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلارنىڭ جىيەنى، ئۇنىڭدىن دى، ئۇيغۇر
 ئۇرۇقلىرى پەيدا بولدى. . . . دېدى، ئاۋام ئىچىدە بەزىلەر ھۇن
 تەڭرىقۇتنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى. . . . (كىچىك قىزى)
 بۇرىدىن بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆردى، ئۇ كېيىن كۆپىيىپ دۆلەت
 بولدى دېگەن گەپلەر بار» دەپ خاتىرىلەندى. دېمەك، ئۇيغۇرلا
 بىر سىنىپى دۆلەت ۋە بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت بولۇپ
 تەرەققىي قىلغان ھەمدە بىر ئىلاھقا ئېتىقاد قىلىش دىنىغا
 كىرگەندىن كېيىنمۇ، ئۇلار ئارىسىدا يەنىلا توتېم ئېڭى
 بولغانىدى. شۇڭا، باۋيېڭنىڭ 2-يىلى (763) تاڭ سۇلالىسىنىڭ
 يانداش ئەمىر لەشكىرى گوزىيى ئۇيغۇر خاقانلىرى بىلەن
 كۆرۈشىدىغان چاغدا، «خاقان ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ،
 ئەسكەرلەرنى سەپكە تۇرغۇزغان، گوزىيى بۇرە تۇغقا تەزىم قىلىپ
 بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن
 كۆرۈشكەندى» ②. ھەتتا X IV ئەسىرگە كەلگەندە،

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىمۇ، ئەڭ باشتا ئۇيغۇرلارنى شەكىللەندۈرگەن 24 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئوخشاش بولمىغان توتېملىرى بار ئىدى، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن ھەمدە: «ئۇلار ئومۇمەن مەلۇم قەبىلىنىڭ توتېمى بولغان ھايۋانلارغا دەخلى-تەرۈز قىلمايتتى، قارشىلىق بىلدۈرمەيتتى، ئۇنىڭ گۆشىنى يېمەيتتى، چۈنكى ئۇنىڭغا ئىگە بولۇشنى ئۆزلىرىنىڭ بەخت-سائادىتى ئۈچۈن دەپ بىلەتتى»⁽²⁷⁾ دېيىلگەندى. بۇ رىۋايەتلەر يەنە يۇقىرىدىكى قانداش ئۇرۇقلارنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ نەزىر-چىراق ئۆتكۈزگەندە، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھېلىقى توتېم بولغۇچى ھايۋاننىڭ گۆشىنى بىرلىكتە يەيدىغانلىقىنى، ئۆزئارا بىر گەۋدە دەيدىغان ھېسسىياتى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئورتاق ئېغىز تەڭگۈزۈش ئارقىلىق توتېم بىلەن «كۆڭۈل ئالماشتۇرۇش» ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بايان قىلغانىدى⁽²⁸⁾. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ توتېمغا چوقۇنۇش باسقۇچىنى باشتىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن بىر تارىخى مەزگىلنى بېسىپ، كۆپ ئۇرۇق، كۆپ قەبىلىدىن بىرىكىپ شەكىللەنگەن بىرلەشمە گەۋدە بولغاچقا، ماترىئارخاللىق جەمئىيەت ۋاقتىدا، بۇ ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردە تەبئىيىكى ئوخشاش بولمىغان توتېملار بارلىققا كەلگەندى.

ھەر خىل ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىياس قىلغاندا، ئۇلار ھېچ بولمىغاندا تۆۋەندىكى بەزى توتېملار، ئالايلۇق، دەرەخ، ھەر خىل قۇشلار، بولۇپمۇ بۈركۈت، تاش، يىلپىز، ئۆچكە، دەريا مەنبەسى، تاغ چوققىسى ۋە بۆرە قاتارلىقلارغا چوقۇنغانىدى. ئۇيغۇرلاردىكى ئۆز ئەجدادىغا مۇناسىۋەتلىك ناھايىتى كۆپ ئەپسانە-رىۋايەتلەر چوڭ دەرەخلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. يەنى ئۇرۇق دەرياسى بىلەن تۇغلار دەرياسى ئارىسىدا ناھايىتى

چوڭ بىر تۇپ دەرەخ بارئىكەن، بىر كۈنى كەچتە ئىلاھىي بىر نۇر بۇ دەرەخكە قونۇپتۇ، دەرەختە دەرھال پوقاق پەيدا بولۇپتۇ، بۇ پوقاق بەئەينى ھامىلىدار ئادەمگە ئوخشايدىكەن، ئارىدىن توققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتۈپ، ھېلىقى پوقاق يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قەبىلە باشلىقى بۆكۈ خاقان تۇغۇلۇپتۇ، دېگەن رىۋايەت دەل مۇشۇ مەنىدە ئىدى. تاكى ۱۷ ئەسىردە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ، قۇجۇ ئۇيغۇر بەگلىرى «بىزنىڭ جەمەتىمىزگە ۋەكىللىك قىلىدىغان دەرەخ دەپ تونۇغان دەرەخ» نى ئۆزى تۇرۇشلۇق قارارگاھلارغا ئېلىپ كېلىپ چوقۇنۇپ يۈردى^{②۹}. چوڭ دەرەخلەرگە چوقۇنۇش، ئېھتىمال، ماترىئارخاللىق جەمئىيىتى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئورمانلىقلاردا تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلاردا يەنە قۇشقا چوقۇنۇش ئادىتى بارئىدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، تۇنجى خاقان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن «تەڭرى ئۇنىڭغا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۇچ قۇش ئەۋەتتى. خاقان ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قۇشلارنى دائىم ماغدۇرۇپ تۇراتتى»^{③۰}. جېنيۇەنىڭ 4-يىلى (788) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى خەنزۇچە خەت بىلەن تەرجىمە قىلىپ يېزىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئۇلار ئۇيغۇر (回纥) دېگەن خەتنى (回鹘) قىلىپ يازدى ھەمدە بۇنى «لاچىندەك چاققان ئۇچىدىغان» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىدى^{③۱}. لاچىن بىر خىل ۋەھشىي ئوۋ قۇشى ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە، ئەڭ باشتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنى شەكىللەندۈرگەن 24 ئۇرۇقتىكى 20 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسى ھەر خىل بۈركۈتلەرنى ئۆزىگە توتىم قىلدى دېگەن گەپلەر بارئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆت ئۇرۇقنىڭ توتېمى ئاق

بۈركۈت؛ تۆت ئۇرۇقنىڭ شۇڭقار؛ تۆت ئۇرۇقنىڭ لاجىن، يەنە تۆت ئۇرۇقنىڭ قارىچۇغا ئىدى (32). ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەردە، قۇشقا چوقۇنىدىغان ئادەت خېلى كۆپ ئىدى. ئۇرۇقۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا Uchdy (ئۈچتى) دېگەن بىر سۆز بار بولۇپ، ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى «چاچراپ كەتتى» دېگەن ئىبارە ئارقىلىق ئىپادىلەيتتى. تاكى X ئەسىردىن كېيىنمۇ، ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى shungarboedy (شۇڭقار بولدى) دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىدى (33). تارىخىي كىتابلاردا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى «كىيىۋالغان دويۇلغىنىڭ ئىككى تەرىپى بەئەينى بۈركۈتنىڭ قانتى» دەك ئىدى دەپ خاتىرىلەنگەنىدى (34). ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ بۇ خاتىرىنى دەلىل-ئىسپات بىلەن تەمىن ئەتتى (35). بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ كىتابتىكى بىرىنچى باينىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدە تونۇشتۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دى (狄) لاردا، قۇشنى توتېم قىلغان ئۇرۇقلار ئەڭ كۆپ ئىدى. روشەنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ قۇشنى توتېم قىلىشى، بولۇپمۇ بۈركۈتكە چوقۇنۇش ئادىتى، ئۇلارنىڭ ئەجدادىنىڭ بۇرۇنلاردا ھەر خىل ئۇچار قۇشلارنى توتېم قىلغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى.

ئۇيغۇرلار يەنە «tonga» (同罗) (توڭا) (36) دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋانغىمۇ چوقۇنغانىدى، بۇ ھايۋان قاپلاننىڭ بىر خىلى ئىدى. ئۇلار مۇنداق قاپلان پىلىتىمۇ ئۆلتۈرۈپ قويالايدۇ دەپ قارايتتى. رىۋايەتتىكى تۈركلەرنىڭ بىر چوڭ خاقانى ئالىپ ئەرتوڭا «tongaalpar» يەنى «قاپلانغا ئوخشاش (كۈچتۈڭگۈر) ئادەم» دەپ تەرىپلىگەنىدى (37). ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى توڭا قەبىلىسى ئۆز نامىنى مۇشۇ ھايۋان نامى بىلەن ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا توڭرا قەبىلىسىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاپلاننى توتېم قىلغانلىقىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق

ئەمەس.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىچىدە ئۆچكىنى توتىم قىلغان ئۇرۇقلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ رىۋايەتتىكى ئەجدادلىرى ئىچىدە تېخى ئوغۇز خاقان مەزگىلىدىكى ئۆچكىنى توتىم قىلغان تۆت ئۇرۇق بولغانىدى (38). مۇھىم ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىدىغان يىغىن سورۇنلىرىدا، ئۇلار ئاق ئۆچكە ۋە قارا ئۆچكىلەرنى ئېگىز ياغاچقا ئېسىپ قوياتتى (39).

ئۇيغۇرلار ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن توتىم قىلغان ھايۋان يەنىلا بۆرە ئىدى. خاقاننىڭ تۇغىغا بۆرىنىڭ بېشى چۈشۈرۈلەتتى. ئۇلار بۆرىگە تەزىم-بەجا كەلتۈرەتتى ۋە ئۆزلىرىنى بۆرىنىڭ ئەۋلادى دەپ تونۇيتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارمۇ ئۇلارنى بۆرە ئۇرۇقى دەپتتى. توتىمغا چوقۇنۇش، تەبىئەتنىڭ قۇدرىتىگە چوقۇنۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. شەرت-شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئۆزگەرگەندە، توتىم قىلىنىدىغان نەرسىلەرمۇ ئۆزگىرەتتى. ئۇيغۇرلاردا چوڭ دەرەخ، بۈركۈت ۋە بۆرىنى ئۆز ئەجدادلىرىمىز دەيدىغان ئەپسانىلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۇلارنىڭ مېۋە تېرىپ، ئوۋ قىلىپ تۇرمۇش قامدايدىغان جەنۇبىي سىبىرىيە ئورمان ئادەملىرىدىن، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش بىلەن تۇرمۇش قامدايدىغان موڭغۇل دالاسىدىكى ئادەملەرگە ئۆزگەرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان، يايلاقتىكى بۆرىلەرنىڭ زىيانكەشلىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىزچىل رەۋىشتە تەھدىت سالىدى. «ۋەھىمە ئىلاھنى بارلىققا كەلتۈردى» (40). مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، موڭغۇل دالاسىدا ئۇيغۇرلاردىن ئىلگىرى ياشىغان ئاسىيۇلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭ ۋاقىتتا ياشىغان سىرتاردوشلار ھەمدە ئۇيغۇرلاردىن كېيىنكى موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى بۆرىنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلدى ياكى بۆرىنى توتىم قىلىدىغان ئادەتنى يېتىشتۈردى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى

ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۆزئارا بىرىككەن ۋە بىر-بىرىنى قوشۇۋالغان جەريان ئىچىدە، ئۇلارنىڭ توتېملىرىدىمۇ ئۆزئارا بىرىكش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش يۈز بەردى. نەتىجىدە زور تۈركۈمدىكى توتېملار يوقىلىپ كەتتى. پەقەت تەسىر كۈچى ئەڭ زور ياكى بويىسۇندۇرغۇچىلارغا تەئەللۇق بولغان توتېملار ساقلىنىپ قالدى ۋە ئورتاق توتېمغا ئايلاندى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە ساقلىنىپ قالغان توتېملارنىڭ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تارماق ئەجدادلىرى ئىچىدىكى نىسبەتەن كۈچلۈكرەك بولغان ئۇرۇقلارنىڭ توتېمغا ۋەكىللىك قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدا خاقانلىق قۇرغاندىن كېيىن، بۆرىنى ئۆز ئەجدادى دەپ ئېنىق بىلەن قارىغانلىقىدىكى سەۋەب، ئۆزئارا بىرىكىپ ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى ئاساس قىلغانلىقىدىن ئىدى. بۇ قەبىلىلەر يايلاقتا نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئىزچىل ئېقىپ يۈرگەن، بۆرىنى ئەجداد بىلگەن ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلدى، نەتىجىدە بۇرە توتېمى باشقا ھەممە توتېملار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، پۈتۈن مىللەت ۋە خاقانلىقنىڭ توتېمى بولۇپ قالدى.

ماترىئارخالىق جەمئىيىتىنىڭ پاترىئارخالىق جەمئىيىتىگە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، توتېمغا چوقۇنۇشۇمۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئەجدادلارغا چوقۇنۇشقا قاراپ ئۆزگەردى. ئۇرۇقلاردا ئۆزىنى قانداقتۇر بىرەر توتېمدىن كېلىپ چىقمىغان، بەلكى مەلۇم بىر يېرىمى ئادەم، يېرىمى ئىلاھ بولغان ئەر ئەجدادىدىن تۈرەلگەن دەيدىغان قاراش پەيدا بولدى. بۇ چاغدا، ئۇرۇقلاردىكى توتېم ئاستا-ئاستا يوقالدى ياكى ئارقىغا چېكىنىپ مۇھىم بولمىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يەنى ئۇيغۇرلار تارىخىي كىتابلاردا ئەمەلىيەتتەن تىلغا ئېلىنغان چاغدا، ئۇلار

ئاللىقاچان پاترىئارخاللىق جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانىدى. بۇ چاغدىكى ئېگىز ھارۋىلىق ھەرقايسى قەبىلىلەر «ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بارلىققا كەلگەن»، قەبىلە تەشكىلى بولۇپ ئۇيۇشقان ھالەتتە ئىدى. لېكىن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ھېچقايسى قەبىلىنىڭمۇ «قوماندان، ئەمىرلەشكەر» لىرى يوق ئىدى، ئۇلار تېخى نىسبەتەن چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. پاترىئارخاللىق جەمئىيەت مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىغا چوقۇنۇش جەھەتتىكى ئەپسانىلىرى، خۇددى باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك، چوڭ دەرەخلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەلدىكى تارىخىي كىتابلاردا ئاساسەن ئوخشاش خاتىرىلەندى. ئەجدادلارنىڭ چوڭ دەرەخ تۈۋىدە تۇغۇلغانلىقىغا ئائىت ئەپسانىلەرنىڭ توتېمغا چوقۇنۇش بىلەن ئەجدادقا چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەپسانىنىڭ بىرىكىمىسى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئەجدادلارنىڭ توتېمدىن يېرىم ئادەم، يېرىم ئىلاھ ھالەتتىكى ئەركىشىگە ئۆزگەرگەنلىكى، ئۇيغۇرلاردىكى ئەجدادقا چوقۇنۇش ئادىتىنىڭ پاترىئارخاللىق جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى.

ئەجدادلارغا چوقۇنۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە ھەممە شەيئىلەردە روھ بولىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. شامان دىنى: ئىنسانلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى مەلۇم بىر ئىلاھ، بۇ ئىلاھلار كۆپىنچە تاغ چوققىلىرى ۋە دەريا مەنبەلىرىدە ياشايدۇ دەپ قارايتتى. ئۇيغۇرلار شەك-شۈبھىسىزكى بۇنداق كۆز قاراشقا قوشۇلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئارىسىدا: ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسلىدە ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنگەنلىكى، بىر تۈركۈمنىڭ ئون دەريا ئاقىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغانلىقى: يەنە بىر تۈركۈمنىڭ توققۇز دەريا ئاقىدىغان جايدا

ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن «توققۇز ئوغۇز» ① دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت بار ئىدى. بۇ خىل رىۋايەت روشەنكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، بىر سۇدا بىر ئىلاھ بولىدۇ. ھەر بىر ئىلاھ بىردىن قوۋمنىڭ ئەجدادى بولىدۇ دەيدىغان قاراشتىن كېلىپ چىققاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ دەريانى قامىلە قىلغانلىقىنى، يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادى يازغان «قۇجۇدىكى شى جەمەتنىڭ شەجەرىسى» مۇ ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. بۇ شەجەرىدە: «شى جەمەتى ئۇيغۇرلاردۇر. . . . (ئەجدادى) تۇنيۇقۇق. . . كۆپىنچە شى نيەنخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تۇراتتى، نەۋرە-چەۋرىلىرى تۇنيۇقۇقنى ئۆزلىرىنىڭ بوۋىسى بىلەتتى، شۇ سەۋەبتىن شى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ئىسمى بولۇپ قالدى، بۇ ئەسلىدە دەريانىڭ نامى ئىدى» ② دەپ يېزىلغاندى.

ئۇلار ئەجدادلارغا چوقۇنغاندا، ئەجدادلىرىنىڭ روھى كېيىنكىلەرنىڭ خاتىرجەملىكى ۋە باياشادلىقىنى قوغدايدۇ دېگەن سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتاتتى. بۇ ئىلاھىي روھ تۇرىدىغان جاي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ھامان، ئۇلارمۇ مەلۇم ئاپەتكە دۇچار بولاتتى. مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەۋلادلىرى قۇملۇمنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرىنى سۆزلىگەندە: ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ قارارگاھىغا يېقىن جايدا «قۇتاغ» دەيدىغان بىر تاغ بار ئىكەن، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى يەر تونۇيدىغان بىر مۇنەججىم بىلەن خاقانلىقنى چۆرگىلەپ يۈرۈپ: قارا قۇرۇم (ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى ئورۇنلاشقان يەر) نىڭ مۇنچە كۈچلۈنۈپ كېتىشى مۇشۇ تاغ بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەگەر بۇ تاغنى بۇزۇۋەتسەك، دۆلەتمۇ ئاجىزلايدۇ، دەپتۇ. ئاندىن ئۇلار تېكىنلەرگە: سىلەر بىلەن قۇدا چۈشۈشكەن بولغاچقا، ئاز-ماز تەلپىمىز بار، ئورۇندىيالايسىلەر؟ قۇتاغنىڭ تېشى

دۆلتىتىڭلارغا (ئۇيغۇر خاقانلىقىغا) نەپ بەرمەيدۇ، بىراق تاڭ زېمىنىدىكىلەرگە لازىم بولۇپ قالدى، دەپتۇ. تېكىنلەر ئۇلارغا تاش بەرمەكچى بولۇپتۇ، بىراق تاش ناھايىتى چوڭ بولغاچقا مىدىرلىتالماپتۇ. تاڭ زېمىنىدىن كەلگەنلەر بۇ تاشنى ئاۋۋال ئوتتا كۆيدۈرۈپ، ئارقىدىن ئۈستىگە قويۇق سىرە تۆكۈپتۇ، تاش پارچىلانغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۇنى ھارۋىغا قاچىلاپ ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئۇچار قۇشلار، ھايۋانلار زارۇ-زار يىغلاپتۇ. ئارىدىن يەتتە كۈن ئۆتۈپ ئوغۇن تېكىن (خاقان) ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئارقا-ئارقىدىن ئاپەت يۈز بېرىپ، پۇقرالار ساراسىمگە چۈشۈپتۇ. تەخت ۋارىسى بولغانلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن ئۆلۈشكە باشلاپتۇ ۋە ئاخىرىدا يارغول (تۇرپان) ئايمىقىغا كۆچۈپتۇ» دەپ چۈشەندۈرگەندىكى (43).

مۇشۇ مەزگىلدە، شامان دىنىنىڭ ھەممە مەۋجۇداتتا روھ بولىدۇ، دەيدىغان كۆز قارىشى ئۇيغۇرلارغىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، ئۇلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنى يەر ئىلاھى، بىزنىڭ مال-چارۋىلىرىمىزنى، بالا-چاقىلىرىمىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ دەپ قارىدى (44). ئۇلار يەنە بەزى ئىلاھى تاشلارغىمۇ چوقۇندى. IX ئەسىرگە كەلگەندىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى: «بىلى ۋە بېشى بار تاش بىلەن سېھىرگەرلىك قىلغىلى، شامال ۋە يامغۇر پەيدا قىلغىلى بولىدۇ» دېگەندىكى (45). ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بۆكۈ خاقان توغرىسىدىكى بىر رىۋايەتتە: بۆكۈ خاقان چۈشىدە ئاق كىيىملىك بىر پىگىتنى كۆرۈپتۇ، «پىگىت ئۇنىڭغا بىر پارچە قاشتېشىنى بېرىپ: ئەگەر بۇ تاشنى مەڭگۈلۈك ساقلايدىغان بولساڭ، ئۆت ئەتراپىڭدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى سېنىڭ بولىدۇ، دەپتۇ. ۋەزىرلىرىمۇ خاقانغا ئوخشاش چۈش كۆرۈپتۇ» (46) دېگەن گەپلەر بار ئىدى. تامىمۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە: «ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى ئۇلارنىڭ قولىدا غەلىتە تاشلار

بار ئىكەن، ئۇلار مۇشۇ تاشلار ئارقىلىق ئۆزى خالىغان ئىشلارنى قىلالايدۇ، قار-يامغۇر ياغدۇرالايدۇ، سوغۇق ھاۋا پەيدا قىلالايدۇ. ئۇلاردا مۇشۇنداق تاشلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ ھېكايىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ. . . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تاشلار ئۇيغۇر خاقانلىرىدىلا بولمىدۇ»⁽⁴⁷⁾ دەپ يازغانىدى.

بۇ مەزگىلدە، شامان پېرىخۇنلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىنتايىن زور ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى. بەزىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئەجداد ھېسابلانغان بۆكۈ خاقاننىڭ ئىسمىدىكى (Bögti) دېگەن سۆز، قەدىمكى تۈركىي تىلىدا شامان مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، دەپمۇ دەلىللىگەن بولدى⁽⁴⁸⁾. شامان بىلەن ئەجدادنىڭ بىر گەۋدىگە بىرىككەنلىكى توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلەر، ئۆز ۋاقتىدا بىر قىسىم شامانلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيتتى. تاكى VII ئەسىرگە كەلگەندىمۇ، ئۇيغۇر خاقانلىرى جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۈستىدە پال سالىدىغان شامان پېرىخۇنلىرىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرەتتى⁽⁴⁹⁾. ئۇيغۇر پېرىخۇنلىرى پال ئاچقاندا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تاغاق سۆڭىكىنى كۆيدۈرۈپ، كۆيۈكتىن كېيىنكى سىزىقچىلارغا قاراپ ياخشى-ياماننى ئايرىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى⁽⁵⁰⁾. ئۇيغۇرلار شامان پېرىخۇنلىرى سېھىرگەرلىك قىلىپ شىۋىرغان چىقىرالايدۇ دەپ قارايتتى. مەسىلەن، يۇڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765) تىبەتلەر بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە، «ئۇيغۇرلار پېرىخۇنلاردىن پايدىلىنىپ شىۋىرغان چىقارغانىدى. ئۇلار جەڭنى كېچىكتۈرۈپ، تاڭ ئاتقاندا تىبەتلەرنىڭ توڭلاپ كەتكەنلىكىنى، ئوقىيالىرىنىڭ كېرەكتىن چىققانلىقىنى كۆرگەنىدى»⁽⁵¹⁾. VIII ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى رىۋايەت «ئوغۇز خاقان رىۋايىتى» دە، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئوغۇزخاننىڭ يېنىدا «ئۇلۇغ تۈرك»

دەيدىغان بىر شاماننىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئوغۇز خاقانغا تەڭرىنىڭ ۋەھىسىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا بەزىلەر مۇشۇ ئەيسانىڭ ئوغۇز خاقان ھاۋارەڭ نۇر ئىچىدە ۋە دەرەخنىڭ كامېرىدا تۇرىدىغان ئىككى قىز بىلەن توي قىلغان، بۇمۇ شامان دىنىدىكى خۇراپىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىدى. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، قەدىمكى شامان رەمپىلىرى ئىككىدىن ئىلاھ بىلەن توي قىلغان، ئۇنىڭ بىرى دەرەخ ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى دەيدىغان قاراش بار ئىدى (52).

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئېتىقاد قىلىدىغان شامان دىنىمۇ، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ۋە ھەممە شەيئىلەردە روھ بولىدۇ دېگەن مەركەزدىن تەڭرىگە چوقۇنۇشنى يادرو قىلغان باسقۇچقا قەدەم قويدى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت مەركىزى بولغان «قارارگاھ» نىڭ بارلىققا كېلىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، ئاڭ شەكلى فورماتسىيىسى جەھەتتە تەڭرى مەركەزلىكىدىكى تەبىئىي چوقۇنۇش سىستېمىسىنىڭ بولۇشى يەنى رەڭگارەڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئىگە بولالايدىغان تەڭداشسىز بىر تەڭرىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. تەڭرىگە چوقۇنۇش گەرچە يەنىلا تەبىئەتنىڭ كۈچىگە چوقۇنۇش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاستا-ئاستا ئىجتىمائىي خاراكتېر تۈسىنى ئېلىۋاتقان، ئۆزىدە بىر دىنغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە سىنىپ تامغىسىنى يېتىشتۈرۈۋاتقاندى. پايدىسىز يايلاقتا، بىر تالاي تارقاق قەبىلىلەرنىڭ نىسبەتەن مۇقىم بىر ئىتتىپاقداشلىق بولۇپ ئۆيۈشۈشى ئۈچۈن خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريان كېرەك ئىدى، ھالبۇكى ھەممىگە ئورتاق تەڭداشسىز بىر تەڭرى ئىلاھىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارلىققا كېلىشى ئۈچۈنمۇ، بىر تەرەققىيات

جەريانى لازىم ئىدى. دەسلەپتە ئۇلار كۆك ئاسمانغا ھەمدە كۈن،
 ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ھەر خىل پلانىتلارغا شۇنداقلا كۆك
 ئاسماندا پەيدا بولغان گۈلدۈرماما، چاقماق، يامغۇر، قار قاتارلىق
 تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇندى. مەسىلەن، «شىمالىي
 سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلغاندەك،
 ئۇلار «گۈلدۈرمامىغا ئامراق بولۇپ قالدى». ئۇلاردا
 ئومۇميۈزلۈك ھالدا بەشىنچى ئايدا «تەڭرىگە سەجدە قىلىدىغان»
 ئادەت كېلىپ چىقتى. ئۇلار جەڭگە ئاتلىنىدىغان چاغدا «ئاينىڭ
 تولۇشى» نى ساقلايدىغان بولدى (53). ۷ ئەسىرگە كەلگەندە،
 قاڭقىللاردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش قەبىلىدە بىر
 تارقاق ئىتتىپاقداشلىق شەكىللەندى، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، بۇ
 ئىتتىپاقداشلىق ئۈستىدە ھەممەيلەنگە ئورتاق بولغان،
 تەڭداشسىز بىر تەڭرى ئىلاھى باش كۆتۈردى. «شىمالىي
 سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەنلىرى
 بويىچە، «ۋېنچىڭنىڭ ۋاقتىدا (454 — 453) قاڭقىللاردىن
 بەش قەبىلە بىرلىشىپ تەڭرىگە باش ئۇردى، نەچچە ئوننىڭ ئادەم
 بىر يەرگە جەم بولدى... ئۇلار ئالەم بىنا بولغاندىن بۇيان،
 مۇنداق كاتتا مەرىكە بولمىغان دېيىشتى». روشەنكى، بۇ بەش
 قەبىلە ئېگىز ھارۋىلىقلاردىكى قەبىلە ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ
 باشلىنىشى ئىدى، ھالبۇكى ئۇيغۇرلارنى يادرو قىلغان نىسبەتەن
 مۇقىم، بىرلىككە كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى 200 يىللىق
 بىرىكىش، تارقىلىش، قوشۇلۇش، ئايرىلىش جەريانىنى باشتىن
 كەچۈرۈپ، ئەڭ ئاخىر شەكىللەندى. سۈي سۇلالىسىنىڭ داڭ
 يىللىرىدا (618 — 605) ئۇيغۇرلار بۆكۈ، توڭرا، بايرىقۇ
 قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، بىر تۇتاش ھالدا ئۇيغۇر
 دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇردى، ياغلۇقار
 ئۇرۇقىدىن سۈكۈن تېكىن ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ئاقساقىلى بولدى.
 VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، تۈرك ۋە سىرتاردۇشلار

خاقانلىقى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ يوقالدى، نەتىجىدە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ يادروسى بولۇپ قالدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، تۈمۈد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلىدى ھەمدە «تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش» ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتتى. مۇشۇنىڭدىن باشلاپ VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا رەسمىي دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغانغا قەدەر ئۆتكەن ۋاقىت، ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن دۆلەت قۇرۇشقۇچە بولغان ئۆتكۈنچى باسقۇچى ئىدى.

بەش قەبىلە قاڭقىللار بىرلىشىپ تەڭرىگە سەجدە قىلغاندىن تارتىپ دۆلەت قۇرۇلغان ئارىلىقتا، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمەت پېشىۋالىرى، قەبىلە ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ ئاقساقاللىقىدىن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالىدىغان خاقانلىققا قاراپ ئۆزگىرىش ياسىدى. تەڭرى ئىلاھىنىڭ ئورنى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە كۈنساين ئۇلۇغلاندى. ھۆكۈمرانلار بۇ خىل دىنىي ئىدىيىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ نېمە دەپسە ئېقىۋېرىدىغان ئورنىنى تازا مۇستەھكەملىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىرى «دائىم دېگۈدەك كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇراتتى، كۈننىڭ چىقىشىغا ھۈرمەت قىلاتتى»⁽⁵⁴⁾. خاقانلارنىڭ قامىلىسىنىڭ ئالدىغا ئومۇمەن «تەڭرى»، «ئاي تەڭرىدە» قاتارلىق سۈپەتلەش سۆزلىرى قوشۇلاتتى، بۇلار «تەڭرى»، «تەڭرى ئىلاھى» ياكى «تەڭرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «مويۇنچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» دېمۇ، بىرنەچچە جايدا «كۆك ئاسماننىڭ ۋە زېمىننىڭ ھىممىتى بىلەن، مەن ئۆز خەلقىمگە ھۆكۈمران بولدۇم»، «كۆك ئاسمان ۋە زېمىننىڭ ھىممىتى بىلەن، ئۆز خەلقىمگە بۇيرۇق چۈشۈرۈۋاتىمەن» دېگەنلەر سۆزلەنگەنىدى. پادىشاھلارنىڭ ھوقۇقى ئىلاھتىن كەلگەن دەيدىغان بۇ نەزەرىيە، ئىپتىدائىي دىنىي كاتېگورىيىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ

كەتكەندى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە، سىنىپ ۋە مەرتىۋە-دەرىجە پەرقىنىڭ-كۈنساين ئوچۇق بولۇشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل تەبىئىي كۈچكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلاھلارمۇ قائىدە-نىزاملارنى يوق، ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلىدىغان ئەھۋالدىن قالدى، ئىلاھلارغىمۇ يۇقىرى-تۆۋەن دەرىجە يۈكلەندى، ئىلاھلار دۇنياسىمۇ رەتلىك بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەڭرى ئىلاھى ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا ئايال ئىلاھ ئۇماي ۋە زېمىن (يەر-سۇ) ئىلاھى تۇراتتى. ئەجدادلار ئىنسانىيەتنىڭ ئۈستىدە، تەڭرىنىڭ ئاستىدا ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلاردىن باشقا بىر تالاي ئىلاھ، توتېملارنىڭ ئورنى تېخىمۇ كەينىدە ئىدى. تاشقى موڭغۇل ئۇلانباتورنىڭ يېنىدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى پارچە ئابىدىلەردە «ئىلاھى خاقان بىلەن ئۇماي خاتۇن» دېگەن جۈملىلەر ئۇچرىتىلدى (56). بۇلاردىن باشقا تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ «ئاسمانغا ئوخشاش، تەڭرى ئاتا قىلغان تۈرك بىلگە خاقان» (58)، «ئايال ئىلاھ-ئۇمايغا ئوخشاش، ئانام خاتۇننىڭ دۆلىتىدە» (57)، «تەڭرى بەرگەن، دۆلەت قۇرغان قۇنلۇق خاقان» (58)، دېگەن جۈملىلەر بار ئىدى. ئەجدادلار ھەققىدە سۆز ئېچىلغاندا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۈستىمىزدە كۆك ئاسمان، تۆۋەندە قوڭۇر رەڭلىك يەر بىنا قىلىنغاندا، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنسانىيەتنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. ئىنسانىيەت پەرزەنتلىرىنىڭ ئۈستىدە مېنىڭ ئەجدادىم بۇ مەن خاقان بىلەن ئىستىمى خاقان ئولتۇرىدۇ» دەپ يېزىلدى. ئەپسانىلەردىكى ئوغۇز خاقاننىڭ بىر نەچچە ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى «كۆك»، قالغانلىرىنىڭ ئىسمى نۆۋىتى بويىچە «ئاي، تاغ، دېڭىز» ئىدى (59). ئادەملەر ئارىسىدىكى دەرىجە پەرقىنى تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئىلەر بويىچە پەرقلەندۈرگەندە، كۆك ئاسمان ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا

تۇراتتى، شۇنداقلا خاقان ئەڭ ئالىي نوپۇزغا ۋە كىلىك قىلاتتى. دېمەك، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى دۆلەت ئاپپاراتىغا ئۆزگەرگەن ۋاقىتتا، دىن دەرھاللا سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ قورالىغا ئايلاندى. بۇنداق چاغلاردا، يالغۇز ئادەمگە چوقۇنۇش ۋە تەڭرى بىلەن ئادەمنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئېنىق ئىدىيە، دەرىجە ۋە بىر تۇتاش تەئەللۇق بولۇش جەھەتتىكى ئېنىق كۆز قاراشلار زۆرۈر بولۇپلا قالماي، بەلكى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئېنىقلىق كۆز قارىشى بىلەن ھەرىكەت مىزانىنى تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان دىنىي ئىدىيىلەرمۇ زۆرۈر ئىدى. مۇنداق ۋاقىتتا، تەڭرى ئىلاھىغا چوقۇنىدىغان شامان دىنىمۇ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ياكى ئۇنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىسى ۋە ھالىتىنى ئۈزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىش، ياكى ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ تېخىمۇ ئانىي دەرىجىدىكى سىنىپىي جەمئىيەت دىنىغا ئېتىقاد قىلىش لازىم بولاتتى. 763-يىلى بۆكۈ خاقان مانى دىنىغا كىردى، بۇ دەل كېيىنكى يولنى تاللىغانلىقى ئىدى.

مانى دىنى مىلادى III ئەسىردە پىرسىيەلىك مانى دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بولۇپمۇ ماۋرائۇننەھردىكى سوغدىلار ئارىسىدا ۋايىغا يېتىپ، VII ئەسىردە تاڭ سولالىسىگە تارقالدى. 763-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بۆكۈ خاقان تاڭ زېمىنىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە مانى دىنىنىڭ ئۈستازلىرىدىن تۆت كىشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ئۆز دىنىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتتى. ئۇ يەنە بۇ تۆت نەپەر كىشىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئېلىپ بېرىپ، تەرەپ-تەرەپكە دىن تارقىتقۇزدى⁽¹⁾. نەتىجىدە مانى دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالدى، بۇ دىن تا غەربكە

كۆچكەندىن كېيىنمۇ 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقىچە تارقىلىپ يۈردى.

بەزىلەر ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتا، ئاساسلىقى شۇ دىندىكى سوغدى سودىگەرلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىۋېلىشنى كۆزدە تۇتقان دەپ قارىدى(1). بۇ گەپنىڭ مەلۇم ئاساسى بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مۇنداق بىر ئاساسىي سەۋەبكە يەنى دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن شامان دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنىڭ پارچىلىنىشىغا يۈزلەنگەنلىكى؛ يېڭى جەمئىيەت، يېڭى تەرتىپنىڭ بىر خىل يېڭى دىننىڭ ھامىيلىقىغا ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقانلىقىغا سەل قارىدى.

ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل ئېتىقاد قىلغان شامان دىنى بارلىق ئىپتىدائىي دىنلارغا ئوخشاش، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكىكى ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت دۇنياسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بىر خىل مەۋھۇم ئىنكاسى ئىدى، ئۇ شۇنداقلا تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنىدىغان، ھەممە شەيئەلەرنىڭ روھى بولىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان دىن ئىدى. ھەر خىل ئىلاھلار ئارىسىدا خۇددى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش مۇكەممەل دەرىجە ئايرىمىسى ۋە بىر تۇتاش تەئەللۇق بولۇش مۇناسىۋەتلىرى يوق ئىدى. ئۇنى ئېنىق ھالدا ئىجاد قىلغۇچىمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكىكى كولىكتىپنىڭ پاراسەت مەھسۇلى ئىدى. ئۇنىڭ يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن نوملىرى يوق ئىدى، ئۇنىڭدىكى ئەقىدىلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك داخان، پېرىخۇنلارنىڭ سۆزى بىلەن ياكى ھەرىكەت بىلەن ئۆگىتىشىگە تايىنىپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقالغانىدى. خۇددى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەملەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان سىياسىي تۈزۈم ۋە ئاپپاراتلار بولمىغىنىدەك، شامان دىنىنىڭمۇ ئادەملەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان دىنىي تەشكىلى ۋە ئادەملەر تەرىپىدىن

بەلگىلەنگەن دىنىي نىزاملىرى يوق ئىدى. شامان دىنىدا
 ئىبادەتخانىلار يوق ئىدى، ئادەتتە ئەمگەكتىن ئايرىلغان مەخسۇس
 دىنىي خادىملارمۇ بولمايتتى. بۇنداق بىر ئىپتىدائىي دىن،
 سىنىپىي جەمئىيەت ھالىتىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدا روشەنكى
 كۆنىراپ، ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەچكە، رولىنى جارى قىلالمايتتى.
 مانى دىنى سىنىپىي جەمئىيەتتە پەيدا بولدى. ئۇ
 زورۇئاستىر دىنىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، بۇددا دىنى بىلەن
 خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈش
 ئارقىلىق شەكىللەندى. ئۇ بىر خۇدالىق دىنىدىكى ئاساسىي
 ئالاھىدىلىكلەرنى ھازىرلىغان بولغاچقا ۋە بىرلا ئىلاھقا يەنى
 ئىقبال ئىلاھقا چوقۇنغانلىقى ئۈچۈن يورۇق دىن دەپ ئاتالدى.
 بۇ دىننىڭ يېزىق بىلەن پۈتۈلگەن نوملىرى، ئۆز مۇخلىسلىرىنى
 چەكلەپ باشقۇرالايدىغان دىنىي تەشكىلاتى ۋە مۇكەممەل دىنىي
 نىزاملىرى بار ئىدى (2)؛ شۇنداقلا ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلىرى ۋە
 ئىش-ئەمگەكتىن پۈتۈنلەي ئاچراپ چىققان روھانىي خادىملىرىمۇ
 بار ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، مانى دىنىنىڭ ھەر خىل ئەقىدىلىرى
 ۋە نىزاملىرى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي
 مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىنكاسى ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، بۇ دىن
 دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نازا پاپ
 كەلدى. زورۇئاستىر دىنى قەدىمكى پىرسىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك
 جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلدى. بۇ دىن دۇنيادا يورۇقلۇق بىلەن
 قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ بار دېگەنلەرنى تەرغىب
 قىلاتتى. بۇ خىل ئىدىيە ئەڭ باشتىكى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان
 تېرىقچىلىق جەمئىيىتى بىلەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر
 ئارىسىدىكى جەڭگى-جېدەل ۋە ئۆچمەنلىكنىڭ
 ئىنكاسى بولدى (3). ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى تېرىلغۇ بىلەن
 تېرىقچىلىقنى مۇھىم پەزىلەت دەپ قارايتتى، ھالبۇكى ئۇ
 ئەيىبلەمەكچى بولغان قاراڭغۇلۇق ئىلاھنىڭ خىلمۇخىل رەزىل

قىلمىشلىرى، كۆپىنچە ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق جەمئىيىتىنى
 كۆزدە تۇتاتتى. مانى دىنى مۇشۇ ئىدىيىلەرگە ۋارىسلىق قىلدى،
 نەتىجىدە ئۇمۇ دېھقانچىلىق بىلەن سودىنى ئەلا بىلىدىغان،
 كۆچمەن چارۋىچىلىقنى پەس كۆرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكىنى
 ئۆزىدە يېتىشتۈردى. بۇ ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى
 ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىگە دەل ماسلاشتى.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دەسلەپكى باسقۇچتا
 تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر خاقانلىقى، يايلاقتىكى بۇرۇنقى بىرمۇنچە
 كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاكىمىيەتلىرىگە ئوخشاش مۇقىم بولمىغان
 ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقاندىن
 تۆۋەن تۇرىدىغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى
 چوڭ-كىچىك قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي سەركەردىلەر
 بولغاچقا، ئۇلار ئارىسىدا ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدىكى ئايرىلىپ
 كېتىش خاھىشى مەۋجۇت ئىدى. خاقانلاردا ھاكىمىۋەتلىك
 خاھىشى يوق ئىدى. شۇڭا تارىخىي كىتابلار مۇشۇ مەزگىلدىكى
 ئۇيغۇرلارنى «ئاددىي-ساددا، سەمىمىي، پادىشاھلار بىلەن
 پۇقرالارنىڭ ھېچقانچە پەرق بولمىغان» مىللەت دەپ
 يازغانىدى^①. ئۇيغۇرلاردىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارا
 ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋەتمۇ كەمچىل ئىدى. مۇستەھكەم
 ئىقتىسادىي ئاساسى بولمىغان ھەربىي-مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە
 مۇقەررەر يوسۇندا تېزلىك بىلەن پارچىلىنىپ كېتەتتى. لېكىن
 ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاڭ سۇلالىسىدە يۈز
 بەرگەن ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى تۈپەيلى بارلىققا كەلگەن
 ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن ئۇيغۇر خاقانلىقى سودا ئىگىلىكىنى تېز
 سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرىدىغان يولغا قاراپ ماڭدى. ئىقتىسادنىڭ
 راۋاجلىنىشى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى
 كۈچەيتتى، ھەرقايسى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن
 ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىش قەدىمىنى تېزلىتى، ئەينى

ۋاقتتا يەنە بىرمۇنچە يېڭى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ سەۋەب بولدى.

سودا ئىگىلىكىنىڭ يۈكسىلىشى بىلەن زور كۆلەمدىكى شەھەر-بازار قۇرۇلۇشى ۋە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇرلار ئەسلىدە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، شەھەر ۋە ئوردا-ساراي قۇرۇلۇشىمۇ باشلاندى ۋە يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە يۈزلەندى. شەھەر قۇرۇلۇشى، سودا بىلەن قول سانائەتنىڭ ۋە يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا سىياسىي جەھەتتە تېخىمۇ بىرلىككە كەلگەنلىكنىڭ ئىنكاسى بولدى.

ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى ۋە كونا ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنى بارلىققا كەلتۈردى. خاقان باشچىلىقىدىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلەر كۆچمەن چارۋىچىلىقنى پەس كۆردى، سودىغا ئېتىبار بىلەن قارىدى، ئۇلار ئەتراپىنى كەڭ يېزا ئىگىلىك رايونى قورشاپ تۇرغان شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتى. سودا ئىگىلىكى ئۆزىنىڭ نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن، كۈچلۈك پادىشاھلىق ھوقۇق بىلەن قوغدىلىدىغان، بىرلىككە كەلگەن خاقانلىق زېمىنىنىڭ بولۇشىغا ۋە سودا يوللىرىنىڭ بىخەتەر بولۇشىغا موھتاج ئىدى. لېكىن كونا ئاقسۆڭەكلەر ھېلىمۇھەم كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولغاچقا، ھوقۇقنىڭ تارقاق بولۇشىنى تەرغىب قىلىپ، تەپرىقچىلىك قىلىشقا ئۇرۇندى.

كونا-يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىكى سودا بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ زىددىيىتى، بىرلىك بىلەن بۆلۈنۈش ئارىسىدىكى كۈرەشلەر، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا باشتىن-ئاخىر داۋام قىلدى. كۈرەشنىڭ كەسكىنلىكى، خاقانلارنىڭ تىنماي ئاللىشىپ تۇرۇشىدىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەندى (55). يېڭى-كونا

ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇرۇشقا بولغان قاراشلىرىمۇ بىر-بىرىگە
 ئوخشىمايتتى. شامان دىنىنىڭ قارشى بويىچە، ئادەملەر ھايات
 ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلەر قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ باقىي
 ئالەمدىكى تەقدىرىمۇ شۇنچە ياخشى بولاتتى. شۇڭا ئۇلار
 ئۆلگەنلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىغا بىر مۇنچە بالبالارنى تىكلەپ
 قوياتتى. ھالبۇكى مانى دىنى گۆشىنى تاماق يېيىشنى تەشەببۇس
 قىلاتتى، جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشكە قارشى تۇراتتى. يېڭى
 ئاقسۆڭەكلەر دەل مۇشۇنى سۈيىئەستىمال قىلىپ، ھېلىقىدەك
 «ئات ئۈستىدە ئوق ئۈزۈپ، قاراقچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن
 كۈن كەچۈرىدىغان»، «نەدە ئوت-چۆپ بىلەن سۇ بولسا، شۇ
 يەرگە كۆچۈپ يۈرىدىغان» ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا قارشى
 تۇرۇپ، سودا بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى قوغدىدى.
 مۇشۇلارغا ئاساسەن (بۆكۈ) خاقان ئۆز دىنىدىن ۋاز كېچىپ،
 مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغدا «باشقا ئەللەرنى قان بىلەن
 بويغۇچە، ئۆز ئېلىنى باياشاد يەرگە ئايلاندۇرغان تۈزۈك؛ قوشنا
 دۆلەتلەرنى قىرىپ يۈرگۈچە، ئۆز ئېلىنى ياخشىلىققا ئۈندەيدىغان
 قىلىپ قۇرۇپ چىققان ياخشى» ⑥⑥ دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى.
 مانى دىنىمۇ: «شاھلار يورۇق كۈنگە ئوخشاش، بارلىق يورۇقلۇق
 ئىچىدە ئەڭ يورۇقلاردىن بولۇشى؛ يەنە خۇددى تولۇن ئايغا
 ئوخشاش، بارلىق يۇلتۇزلار ئىچىدە ئەڭ ئۇلۇغلاردىن بولۇشى
 لازىم» دېگەننى تەرغىب قىلاتتى ⑥⑦. تەڭرى بىلەن ئادەملەرنىڭ
 بىرلىكى ۋە بىر خۇدالىق بولۇشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئېنىق كۆز
 قاراش، خاقانلىقنىڭ بىرلىكى ۋە پادىشاھلىق ھوقۇقىنىڭ
 مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى.
 سودا تىجارىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى غايەت زور
 بايلىققا ئىگە بولدى، شۇنداقلا خەنزۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ
 بۇزۇپ-چاچىدىغان چىرىك ئادىتىنىمۇ ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالدى.
 ئۇلار «ئېسىل قاشتېشىدىن ھەشمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى

سالىدى، كاتتا ئۆيلەردە شاھمات ئويناپ كۆڭۈل ئاچتى، سالا سۇنلۇق قەسىرلەرنى ھە دېسلا يەڭگۈشلەپ تۇردى، قاردەك ئاق كىيىملەرنى كىيىپ ئۆزىنى ياساپ يۈردى. . . كۆڭلىگە ياقىدىغان گەپتىن خۇشال بولدى، قىممەتلىك تاڭمىلاردىن يىرگەندى» (68). مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار ئاۋامدىن پۈتۈنلەي ئايرىلدى. ئۇلار تالغى سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىنى دۆملاشتۈرۈش ئۈچۈن، تېخىمۇ كۆپ چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە، ئاددىي پۇقرالارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى، بېقىندى قەبىلىلەرگە زورلۇق-زومبۇلۇق قىلدى، ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇلارنى ھەيدەپ سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغۇزدى (69). قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىلىك بىلەن ئۆلتۈردى (70)، شۇ سەۋەبتىن قارلۇقلار، ساتارلار، ئاق يەكتەكلىك تۈركلەر ۋە قىرغىز قاتارلىق باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. ئاددىي پۇقرالار ۋە بېقىندى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقى كۈنساين كەسكىنلىشىش-شۋاتقان شارائىتتا، ئۇيغۇر خاقانلىقى ھە دېسلا بۆلۈنۈپ كېتىدىغان يامان ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنى بىر تەرەپتىن دۆلەت ئاپپاراتىنى كۈچەيتىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى جىددىي باستۇرۇشقا؛ يەنە بىر تەرەپتىن دىندىن پايدىلىنىپ خەلقنى بىخۇدلاشتۇرۇش ۋە ئالداشقا مەجبۇر قىلدى.

مانى دىنىنىڭ ئەمىر مەرۇپلىرىدا: «سەمىي-ساداقەتلىك بولۇش، سەۋر-تاقەتلىك بولۇش، قانائەتچان بولۇش، پاراسەتلىك بولۇش، مېھرىبان بولۇش» لازىم دەپ بەلگىلەنگەنىدى. بۇ «بەشتە يورۇق بولۇش» دېيىلەتتى. بۇ دىن «ئاچكۆزلۈككە، شەھۋانىيلىققا، ئوغرىلىققا، غەيۋەتخورلۇققا، دېۋەڭلىككە قارشى» ئىدى. بۇ «بەشتە بۇزۇق بولۇش» دېيىلەتتى. ئۇنىڭدا يەنە: «تۆۋەندە تۇرىدىغانلار، ئۆزىدىن ئۈستۈنلەردىن ھالقىپ

كېتىشكە بولمايدۇ»، «ئۆزىنى تۆۋەن چاغلاش كېرەككى،
 يۇقىرىدىكىلەرگە ئۆچمەنلىك قىلىشقا بولمايدۇ» دېيىلگەندى.
 ئۇلار «سەۋر-ئاقەتلىك بولۇش» نى «دائىم دېگۈدەك ياخشىلىقنى
 ئەستە تۇتۇش»، «مىجەز-خۇلق جەھەتتە مۇلايىم بولۇش»،
 «بويىنى قاتتىقلىق قىلماسلىق، يامان گەپنى قىلماسلىق»،
 «توغرىدىن توغرا قىلىنغان ھاقارەتكە تاقەت قىلىپ چىداش،
 كۈلۈپ تۇرۇپ قوبۇل قىلىش، تاپا-تەنە قىلماسلىق» تىن ئىبارەت
 دەپ چۈشەندۈرەتتى. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بىر «نۇرلۇق
 مەنزىرىگە يېتىپ بارغىلى بولاتتى»، «خۇشامەتگۈي، ئىچى قارا،
 جەڭدە پىتىراپ كېتىدىغان» ئادەملەرنى «قاراڭغۇلۇق كېمىسىگە
 ئولتۇرغۇزۇپ، جەھەننەمگە ئۈزىتىپ قويۇش» لازىم ئىدى.
 ئۇنىڭدا يەنە شاھانلىكنىڭ يولى «ئۆزىنى ئالىيجاناب بىلگەنلەر
 ئۈچۈن، ئاۋامنى ئۆزىدەك بىلىش، ياخشى كۆردۈم دەپ يان
 باسماسلىق» تىن ئىبارەت دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن باشقا
 «يات-يات سىرتقا چىقىپ ئەھۋال ئۇقۇپ تۇرۇش بېخىللىق
 قىلماسلىق، بارغانلا يەردە خەير-سەدىقە بېرىش؛ ئەقىللىك
 ئادەملەر بىلەن يېقىن بۇرادەرلەردىن بولۇش، چاكىنا ئادەملەردىن
 يىراقلىشىش؛ كۆپچىلىك بىلەن يېقىن ئۆتۈش، تەنھا
 بولۇۋالماسلىق» قاتارلىقلار بار ئىدى⁽⁷¹⁾. روشەنكى، مانى دىنىدا
 شەرھەلەنگەن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئەدەب-ئەخلاق، ئېتىكىلىق
 قاراشلىرى ۋە ئوخشىمىغان سىنىپلارنىڭ ھەرىكەت مىزانلىرى،
 سىنىپىي زىددىيەت بىلەن تولۇپ تاشقان خاقانلىقنى قوغداش
 ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى.

دەل شۇنداق بولغاچقا، ئۇيغۇر خاقانلىقى مانى دىنىنى زور
 كۈچ بىلەن يولغا قويدى. تارىخىي كىتابلاردا: «ئۇيغۇرلار تاڭ
 سۇلالىسى ئۈچۈن تۆھپە تەقدىم قىلدى، مانى دىنى ئۇيغۇرلار
 ئۈچۈن تۆھپە تەقدىم قىلدى، شۇڭا پايتەختتە بۇ دىن ئۈچۈن
 ئىبادەتخانىلار سېلىندى»⁽⁷²⁾ دەپ يېزىلدى. مانى راھىبلىرى سودا

بىلەن شۇغۇللانمايتتى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان تۆھپىسى ئەلۋەتتە سىياسىي جەھەتتىكى تۆھپە ئىدى. مانى راھىبلىرىنىڭ خاقانلىقتىكى سىياسىي ئىشلاردا ئوينىغان رولى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى كۆپ خاتىرە قالدۇرۇلدى. شۇڭا چېن يۈەن ئەپەندى بۇ ھەقتە يەكۈن چىقىرىپ: «مەيلى كەلسۇن، مەيلى كەتسۇن، ھېچقايسىسى مانى دىنىدىكىلەردەك بولالمايتتى. ئۇلارغا بولغان ھۆرمەت-تەكەللۈپ ۋەزىر-ۋۇزرا، تۇتۇق بەگەرگە بولغان ھۆرمەت بىلەن تەڭ ئىدى. ئۇلار بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان بولۇش قان-قېرىنداشلىققا ئوخشاش ئىدى» (73) دېگەندى. ئەينى زاماندا، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان شامان دىنىنىڭ تەسىر كۈچلىرى مانى دىنىغا جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. تۈرك يېزىقىدىكى «بۆكۈ خاقانىنىڭ دىنغا كىرىش خاتىرىسى» دە: «بۇ تۆت نەپەر مۇقەددەس راھىب تاۋغاچ (تالڭ) ئېلىدىن يولغا چىققاندا، كۆڭلىگە تۆت ئارزۇ-ئىلەكنى يۈككەندى. . . بىراق، ئۇلار خەلق ئۈچۈن، ئىلىم ئۈچۈن زور خەۋپ-خەتەرلەرگە يولۇقتى، كۆپ رىيازەت چەكتى. ئۇلارنىڭ دەۋەتلىرىنى ئاڭلىغان ئاۋام ۋە غوز سودىگەرلىرى دائىم دېگۈدەك باشقىلار قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىغان مۇھىتتا ياشىدى» دەپ يېزىلدى (74). لېكىن، 763-يىلى بۆكۈ خاقان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان چاغدا، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى شامان دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى پارچىلىنىشقا باشلىغان، قەدىمكى بىر ئالاي تەبىئەت ئىلاھلىرى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىكى كۈچ-قۇدرىتىنى تەدرىجىي ھالدا يوقىتىپ قويغان مۇشۇنداق بىر تەرەققىيات ياسقۇچىدا ئىدى. بەزى ئىلاھلار ئۆزگىرىپ دۆلەت ئىلاھى بولغان ھەمدە خاقانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ قوغدىغۇچىلىرىغا ئايلانغانىدى. يېڭى جەمئىيەت، يېڭى زىددىيەت، بىر يېڭى دىنغا، سىنىپىي جەمئىيەت دىنىغا موھتاج ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن بۆكۈ خاقان

ھاكىمىيەت كۈچىگە تايىنىپ مانى دىنىنى يولغا قويدى ۋە دەرھاللا ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى كۆردى. شامان دىنىدىكى «جىن-شاياتۇنلارنىڭ شەكلى ئويۇلغان نەرسىلەر بۇيرۇققا ئاساسەن كۆيدۈرۈلدى، ئىلاھ-مۇئەككەللەرگە چوقۇنۇپ، سەجدە قىلىدىغان ئىشلار... يورۇق دىننىڭ تەسىرىگە دۇچ كەلدى» (75). مانى دىنىنىڭ پۈتۈن خاقانلىق بويىچە تېزلىك بىلەن غەلبە قىلىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ سىنىپىي دۆلىتىنىڭ تەدرىجىي يوسۇندا پىششىق پېتىلىگەنلىكىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ئىزاھات:

- ① كلاۋسېن: «دەسلەپكى تۈرك تىلىنىڭ چەتتىن كىرگەن تەركىبلىرى»، «مىللىي تىل تەتقىقاتى» نىڭ 1981-يىلى 3-سان.
- ② «ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198-جىلد.
- ③ گومورو: «كېخىنسىر شېئىرلىرىغا سىناق تەرىقىسىدە ئىلاۋە»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1972-يىلى، 2-سان.
- ④ قاھار بارات: «دولانغۇت ئۇيغۇر ئابىدىلىرى ئۈستىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982-يىلى، 1-سان.
- ⑤ «سۇيانامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».
- ⑥ «سۇيانامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑦ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑧ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاغىقىلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑨ «ۋېينامە. قاغىقىلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑩ ئىساقوپ: «ئۇيغۇرلار تۇۋادا»، «مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» نىڭ 1985-يىلى 5-سانغا قارالسۇن.
- ⑪ «قانۇنلار قامۇسى. دويۇرلار».
- ⑫ «كونا تاغنامە. بارغۇت قويۇنىنىڭ تەرجىمىھالى».
- ⑬ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
- ⑭ «سۇيانامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە».

- ⑮ «ئاسايىش ئالەم خاتىرىلىرى. تۇرالار» .
 ⑯ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
 ⑰ «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» .
 ⑱ لى دېيۇ: «لى ھەزرەتتىڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى توپلىمى»
 2-جىلد.

- ⑲ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 225-جىلد.
 ⑳ «تالڭ دەۋرى شېئىرلىرى» 11-بۇرۇش 10-قىسىم.
 ㉑ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»
 ㉒ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» .
 ㉓ ㉔ ㉕ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
 ㉖ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .

㉗ رەشىدى يازغان. يۈداجۇن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «جامىئول تەۋارىخ»
 1-جىلد 1-قىسىم. شاڭخۇ بىئومىخانىسىنىڭ 1983-يىلى نەشرى. 141-بەت.

㉘ (ياپونىيە مۇداپىئە سېجى: «موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى ئولۇسلار — رەشىدىنىڭ «ئولۇسلار بايى» غا ئىزاھات». «شەرقىي ئوكيان تارىخى تەرەققىياتى» 23-جىلد 4-نومۇر.

㉙ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ تەرجىمىھالى». جۇۋەينى يازغان. خې گاۋجى تەرجىمە قىلغان «تارىخى جاھان كۇشاي» 4-قىسىم 7-باپ. ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1981-يىلى نەشرى. 67-بەت.

㉚ فېڭ چىڭجۇن تەرجىمە قىلغان «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-جىلد. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1962-يىلى نەشرى. 173-بەت.

㉛ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .

㉜ رەشىدى يازغان. يۈداجۇن تەرجىمە قىلغان «جامىئول تەۋارىخ» 1-جىلد 1-قىسىم 1-بەسىل.

㉝ ۋىليام. بارتولد يازغان، لوجىپىڭ تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا ئائىت 12-لېكسىيە» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى. 1984-يىلى نەشرى. 15—16-بەت.

㉞ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1-قىسىم. ئۇيغۇرچە نەشرى 151-بەت.

㉟ «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى خۇشۇت سەيدام رايونىدىكى ئارخېئولوگىيە

- خىزمىتى»، «ئارخېئولوگىيە» نىڭ 1959-يىلى 3-سانىغا قارالسۇن.
- ⑩ « ۳۹ » خېتى قەدىمكى دەۋردە (阿) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى.
- ⑪ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى. 368-بەت.
- ⑫ رەشىدى يازغان، يۇداچۇن تەرجىمە قىلغان «جامىئول تەۋارىخ» 1-جىلد، 1-قىسىم 144—145-بەتلەر.
- ⑬ شۈكۈر قاتارلىقلار: «ئوغۇزنامە رىۋايىتىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھات»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978-يىلى 1-سانى.
- ⑭ لېنىن: «ئىشچىلار سىياسىي پارتىيىسىنىڭ دىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى ھەققىدە»، «لېنىن ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 2-توم خەلق نەشرىياتى 1975-يىلى نەشرى. 273-بەت.
- ⑮ «جامىئول تەۋارىخ» 1-جىلد 3-بەسىل.
- ⑯ (يۈەن سۇلالىسى) ئاۋياخشۇم: «رەسەنخانا مەكتۇپلىرى» 11-جىلد. «تۆت قىسىملىق مەجمۇئە» نۇسخىسى.
- ⑰ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىنىنىڭ تەرجىمىھالى»
- ⑱ چىن جۇڭمېن: «تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئۆتۈكەن تېغىنى تەكشۈرۈش»، «تۈركلەر تارىخى» 2-قىسىم. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958-يىلى نەشرى. 1076-بەت.
- ⑲ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى 3-بەت.
- ⑳ «دوسان موڭغۇل تارىخى» 1-توم. 174-بەت.
- ㉑ تامىم. بىننى بەھرال مۇتتاۋىنىڭ ئۇيغۇر يۇرتىدىكى ساياھەتلىرى.
- ㉒ پېللىئوت: «شامان ئۈستىدە تەتقىقات»، «ئاسىيا گېزىتى» نىڭ 1-قىسمى. 1913-يىلى.
- ㉓ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»
- ㉔ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-توم. تۈركچە نەشرى. 21-بەت.
- ㉕ شۈكۈر قاتارلىقلار: «ئوغۇزنامە تەرجىمىسىگە ئىزاھات»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978-يىلى 1-سان.
- ㉖ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
- ㉗ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «جۇننامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

⑤۹ لېنېر. گىرو يازغان، گېڭشېڭ تەرجىمە قىلغان: «شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىكى ئابىدىلەرنى تەكشۈرۈش». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخى تەتقىقات ئورنى 1984-يىلى باسقان. 142-بەت.

⑥۰ «تۈرك يېزىقىدىكى «بىلگە خاقان ئابىدىسى».

⑥۱ تۈرك يېزىقىدىكى «كۆلتېكىن ئابىدىسى».

⑥۲ تۈرك يېزىقىدىكى «مويۇنچۇر خاقان ئابىدىسى».

⑥۳ گېڭ شىمىن تەرجىمە قىلغان «ئوغۇزنامە»، «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسى مىللىي ئىنل فاكۇلتېتى 1963-يىلى باسقان.

⑥۴ «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە خاقانلىرى ئابىدىسى» مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسى كۈتۈپخانىسىدىكى ئابىدە تاشلارغا قارالسۇن.

⑥۵ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 4-قىسىم. خەلق نەشرىياتى 1965-يىلى نەشرى. 95-بەت.

⑥۶ دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پارچە پۇرات نوملار» غا قارالسۇن. «چىن يۈەننىڭ تارىخى ئىلمى ھەققىدىكى ماقالىلەر» 1-قىسىم جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1980-يىلى نەشرى.

⑥۷ ش. يا. توكرىۋ يازغان، ۋېي چىڭجياڭ تەرجىمە قىلغان «دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەت تارىخىدىكى «دىنلار» 18-باب. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1985-يىلى نەشرى.

⑥۸ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226-جىلد.

⑥۹ بۆكۈ خاقاندىن تارتىپ 840-يىلى غەربكە كۆچكەنگە قەدەر، 11 خاقان ئۆتتى. بۇلاردىن بەش خاقان ئىچكى مالىمانچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

⑦۰ «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە خاقانلىرى ئابىدىسى» مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسى كۈتۈپخانىسىدىكى ئابىدە تاشلارغا قارالسۇن.

⑦۱ دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پارچە پۇرات نوملار».

⑦۲ «لى ھەزرىتىنىڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى توپلىمى» 2-جىلد.

⑦۳ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

⑦۴ «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرى ئابىدىسى».

⑦۵ دۇنخۇاڭدىكى «مانى دىنىغا ئائىت پارچە پۇرات نوملار»، «چىن يۈەننىڭ تارىخى

ئىلمىي ماقالىلىرى» 1-قىسىم.

⑦۲ لى جاۋ «دۆلەت تارىخىغا قوشۇمچە» .

⑦۳ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە تەكشۈرۈش» . «چىن يۈەننىڭ

تارىخى ئىلمىي ماقالىلىرى» ۱-قىسىم .

⑦۴ نېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تارىخىدىن ماتېرىياللار» ۱-قىسىم .

مىللەتلەر نەشرىياتى . 1981-يىلى نەشرى .

⑦۵ «توققۇز ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئابىدىسى» .

يەتتىنچى باب

خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

1. خاقانلىقنىڭ يىمىرىلىشى

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ھاياتى كۈچى جۈش ئۇرۇپ تۇرغان ئۇيغۇر خاقانلىقى تىبەت خاقانلىقى بىلەن نەچچە ئون يىل ئۇرۇشتى. IX ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى خوراپ بىر يەرگە باردى. ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر تەڭلا ۋاقىتتا ھالدىن كەتتى. ھۆكۈمران سىنىپ قاتلىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دەتالاشمۇ ئۇلارنىڭ ئاجىزلاش قەدىمىنى تېزلەتتى.

جىيەنجۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (780) ئۇيغۇرلاردىن تون باغا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، تەڭرى خاقاننى ئۆلتۈردى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، تەڭرى خاقاننىڭ ئوغلى «ۋەزىرى، پەرمانبەرلىرى بىلەن ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ، ئۆزئارا ئېلىشتى»^①. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ خىل «ئۆزئارا بىر-بىرىنى يەم قىلىدىغان» ئىچكى دە-تالاشنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي، ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئىچكى دە-تالاش جەريانىدا بۆكۈ، ئاتبېئىز ۋە ھازار ئۇرۇقلىرىنىڭ ئورنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، خاقانلارنىڭ جەمەتى بولغان

ياغلقار ئۇرۇقىدىكىلەر كۈنساين ئاجىزلىدى. تاڭ ئوردىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان قىزلار تەڭرى خاقاندىن باشلاپ (780—759) ئالپ قۇتلۇق بىلگە خاقان، تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە خاقاندىن ئىبارەت ئۈچ خاقانلىقتا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ خاتۇن ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە خاتۇنلارنىڭ دادىسى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ياغۇلىرى بولدى. ئۇلارنىڭ تاڭ ئوردىسى بىلەن بولغان پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋىتىگە قاراپ ② بۆكۈ قەبىلىسىنىڭ خاقانلىقتىكى تەسىرى كۈندىن-كۈنگە زورايدى. جىنيۋەنىڭ 6-يىلى (790) غا كەلگەندە، بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان كىچىك خاتۇن مەلىكە (يې) خاقاننى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسىنى تىكلەيدىغان بىر ۋەقە سادىر بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان قۇتلۇق بىلگە خاقان شۇ چاغدا ئەمدىلەتنى «ئون بەش ياش» قا كىرگەن بولغاچقا، ئەمەلىيەتتە بىر قورچاق ئىدى، مۇشۇنىڭ ئاساسىدا، ئۇ قوشۇنغا مەسئۇل ۋەزىرى دادىسى بىلدى ھەمدە «دادامنىڭ كۆزىگە قاراپ جان باقمەن» دەپ ئىپادە بىلدۈردى ③. جىنيۋەنىڭ 11-يىلى (795) غا كەلگەندە، ئاتپىتىز ئۇرۇقىدىن بولغان «ئەسكىرىي ئىشلار بېگى» (قۇتلۇق) خاقانلىققا ئولتۇردى ۋە قۇتلۇق خاقان دەپ ئاتالدى. چاچچىڭنىڭ 1-يىلى (821) ئېھتىمال خاقانلىق ھازار ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنى 200 يىلدىن ئارتۇقراق بىر تۇتاش باشقۇرۇپ كەلگەن ياغلقارلار ئۇرۇقىنىڭ ئاجىزلىشى، غەيرىي فامىلىدىكى تېخىمۇ كۆپ ئاقسۆڭەكلەرنى خاقان بولۇش ئۈچۈن كۆزى قىزىرىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇلار ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تارتىپ كۈچ كۆرسەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار يەنە سىرتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش كويىدىمۇ بولدى، قىرغىزلار، سانارلار ۋە تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرىدا تۇرۇشلۇق

سانغۇنلىرى ئۇلار تايانماقچى بولغان ئويىپكىتلارغا ئايلاندى. داخېنىڭ 6-يىلى (832) دىن كېيىن، خاقانلىقنى تاللىشىش كۈرىشى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقتى، ھۆكۈمرانلار قاتلىمى پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ، ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى. مۇشۇ يىلدىن تارتىپ خاقانلىق ھالاك بولغانغا قەدەر سەككىز يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۈچ نەپەر خاقان ئالماشتى، ھالبۇكى، بۇ ئۈچەيلەننىڭ ھەممىسى ئىچكى دەتلاشتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى دەتلاش تۈپەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ كونا رەقىبى بولغان قىرغىزلاردا ئۇيغۇرلارنى يېڭىۋېلىش ئۈمىدى پەيدا بولدى. ئۇلار يەڭلىرىنى شىمايلاپ جەنۇب تەرەپكە ئاتلىنىش پۇرسىتىنى كۈتمەكچى بولدى.

كەيچىڭنىڭ 4-يىلى (839) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا «ئۇدا بىرنەچچە يىل ئاچارچىلىق يۈز بەردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى، ھەممە يەرنى ئۆلگەن ئات، قويلارنىڭ جەستى قاپلاپ كەتتى، قار قېلىن يېغىپ ئاپەتكە ئايلاندى»، «پۈتۈن قۇملۇقنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلىدى، يايلاقنىڭ ھەممە يېرى ئىگىسىز ئىگەر-جابدۇق بىلەن تولدى»^④. شۇ يىلى ئىچكى دەتلاش يەنە بىر مەرتىۋە كەسكىنلەشتى، خاقانلىقنىڭ ۋەزىرى كۆزلەمۇر قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى ساتار-قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شىمالغا ئاتلاندى، نەتىجىدە تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە خاقان- (خۇتسكىن) ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، كىچىك تىكىن ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئىككىنچى يىلى (840) قارارگاھنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تۇرۇۋاتقان كۈلۈگ باغا سانغۇن خاقانلىققا ئۇزۇندىن بۇيان كۆز ئالايىتىپ يۈرگەن قىرغىزلارغا بېشارەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن جەنۇبقا چۈشۈپ قارا بالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلدى، «خاقاننى ئۆلتۈردى، كۆزلە مۇرىنى قەتل قىلدى، قارارگاھقا ئوت قويدى، ھەرقايسى قەبىلىلەر

پىتىراپ كەتتى» ⑤. سەلتەنەتلىك پايتەخت خاتۇن بالىق، مەلىكە قەلئەسى قاتارلىق جايلار «كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى»، قىرغىزلارنىڭ خاقانى يايلاقتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى پاك-پاكىز ئادالەت، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەش ئۈچۈن «قارارگاھنى لاۋشەن تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە كۆچۈردى» ⑥. لېكىن، بىر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەت ئۈچۈن، پايتەختنىڭ ۋەيران بولۇشى، خاقاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ يىراق يەرلەرگە كۆچۈپ كېتىشى، ھاكىمىيەتنىڭ ھالاك بولغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. قىرغىزلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ھۆكۈمران سىنىپلارنى ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىۋېتەلمىدى ياكى ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىدى. خاقاننىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى، بالا-چاقىلىرى، جىيەن تۇغقانلىرى، خاقانلىقتىكى ۋەزىر-ۋۇزىرالار، تۇتۇق بەگلەر، «ئاقساقاللار ۋە قەبىلە كاتىبىلىرى» نىڭ كۆپى تېخى ھايات ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار يەنىلا بىرمۇنچە قەبىلىلەرنى باشقۇرۇپ تۇرماقتا ئىدى. ئۇلار ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ھۆكۈمران سىنىپلار قاتلىمىدىكى ئايروپىلۇق ئادەملەر ئەڭ زىچ توپلاشقان «خاقانلىق قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئۈچ قەبىلە» ئىچىدىن، يېڭى خاقاننى ئوتتۇرىغا چىقاردى. ئۇيغۇرلار يەنىلا خاقانى بار بىر مىللەت بولۇپ قېلىۋەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىن قوزغالماي ياشاۋەردى، ھەتتا X ئەسىرگە كېلىپ، قىتانلار قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوشۇن باشلاپ كىرگەندە، مۇشۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم تۇتۇشۇپ قالغانىدى ⑦. كېيىنچە لياۋ سۇلالىسى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا «ئۇيغۇر دۆلەتلىك تەڭرىقۇت مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشقۇردى ⑧.

قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئاخىرىغا بېرىپ ئاساسىي جەھەتتىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىشىپ كەتتى. مەسىلەن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىكى چىڭگىزخان ۋە ئۇڭدايخان دەۋرىدىكى ۋەزىر تىيەن جېنخېينىڭ جەمەتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

باشقا ئۇيغۇرلار بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەشكىللىك ھالدا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن ئايرىلدى. ئۇلارنى ئوتلاق بىلەن تەمىن ئېتەلەيدىغان جاي قۇملۇقنىڭ جەنۇبى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ئىدى. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا جەنۇب بىلەن غەربكە قاراپ كۆچتى.

2. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار

خاقانىلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ، ئۆز ئالدىغا تەڭرى خاقان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق بىر تارماق ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدىكى «خاقانىلىق قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئۈچ قەبىلە» ئىدى. يەنە بىر تارماقنى چوڭ تېكىن ئونمۇس قاتارلىقلار باشلاپ ماڭدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن بۇ ئىككى تارمىقى، ئۆزئارا قارشى بولغان ئىككى گۇرۇھنىڭ ئادەملىرىدىن تەركىب تاپقانىدى. مۇشۇ تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىدىكى مەقسەت-مۇددەئامۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

نايانچۇر بىلەن ئونمۇس باشلاپ ماڭغان بىر تارماق ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ھالبۇكى ئۆگە تېكىن باشلاپ ماڭغان بىر تارماق، سابىق خاقانىلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار

قاتلىمىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكى «ئاقساقاللىرى ۋە كاتتىباشلىرى» نى ئۆز ئىچىگە چەم قىلغان بولغاچقا، كونا خاقانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كويىدا بولدى⑨، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەنۇبقا كېتىپ بېرىپ، ئۆگە تېكىننى خاقان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، «خاقانلىقنىڭ قارارگاھىغا يېقىن ئەتراپتىكى ئون ئۈچ قەبىلە» ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق ئارزۇ-ئۈمىدلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى. ئۆگە خاقان ھېچ بولمىغاندا نامدا بولسىمۇ ھەرقايسى قەبىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خاقانى ھېسابلىناتتى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ۋەيران بولۇشتىن ئىلگىرى، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى پان تېكىن ئىزچىل رەۋىشتە ئۆزىنى ياغۇ دەپ كەلگەنىدى.

ئۆگە خاقان ئۆز قارىمىقىدىكىلەرنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسىگە ئەسكەر بېرىپ تۇرۇش قاتارلىق تەلەپلەرنى قويدى. لېكىن تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلپىنى رەت قىلدى. خۇبچاڭنىڭ 7-يىلى ئۆگە خاقان قول ئاستىدىكى ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۈزۈل-كېسىل تۈگىدى. قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى ئۈرۈنۈشلارمۇ پۈتۈنلەي بەربات بولدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى مۆلچەر بويىچە 100 مىڭدىن كۆپرەك ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئونمۇسنىڭ قولىدىكىلەر 50 مىڭغا يېقىن، ئۆگە تېكىننىڭ قولىدىكىلەر 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى⑩.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تارمار بولغاندىن كېيىن، كۆپچىلىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ خەنزۇلارنىڭ ئىچىگە

سىغىشىپ كەتتى. ئونمۇسىنىڭ قولىدىكىلەردىن بىر قىسىم ئادەم
 «ئايىرىم ھالدا ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئاتلىق ئەسكەر
 بولدى» ⑪، قالغانلىرى ئاساسەن داتۇڭنىڭ ئەتراپىدا
 ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. دۇنخۋاڭ ئېگىز
 قۇم مىڭئۆيلىرىدىكى 61-ئۆيدە ئۇچرىتىلغان X ئەسىرگە
 تەئەللۇق شەنشى ۋەتەن تېغىنىڭ خەرىتىسىدىكى «تۇرا
 ئىبادەتخانىسى» دىن قارىغاندا، بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ
 باشلىرىدا، مۇشۇ يەردە ئۇيغۇر ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىشىپ
 ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئونمۇسىنىڭ قول
 ئاستىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلەر كېيىنچە ئائىلە تاۋابىئاتلىرى
 بىلەن چاڭئەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە «نۇسرەتلىك مەھەللىدىن
 ئىنئام قىلىنغان كاتتا ئۆيلەردە تۇردى». نايرانچۇر باشلاپ ماڭغان
 7000 تۈتۈن ئۇيغۇر ئۆگە خاقانىنىڭ قولىدىكىلەردىن ئەسىر
 ئېلىنغان ۋە ئەل بولغان 30-40 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ كۆپ قىسىمى،
 تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «ھەرقايسى ئايماقلارغا تارقىتىلدى». ⑫
 ئۇلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىدى، ئەڭ يىراققا
 كەتتى دېگەنلىرى ھەتتا چاڭجياڭ، خۇەيخې دەرياسى
 رايونلىرىغىچە باردى ⑬. خېلى كۆپ ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى
 تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سانغۇنلىرىنىڭ قولىدا ئىشلىدى ⑭.
 يۈجۈ ئايىقىنىڭ ھىراۋۇل بېگى بولغان چاڭ جۇڭخۇۋىنىڭ
 قارىمىقىدىكى لى ماشۈن، لى كېجۈي ئاتا-بالا ئىككىسى ئۇنىڭ
 قوشۇنىدىكى ئۇيغۇر قىسىملىرىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ئىدى.
 جەنۇبقا كۆچكەن ۋە ئەل بولغان بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۆز
 قولىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، جەڭ
 قىلىشقا ماھىرلىقى ۋە كۆپ مەرتىۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى
 تۈپەيلى، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ھەرخىل ئەمەللەرگە
 تەيىنلەندى ۋە ئۆستۈرۈلدى، ئۇلار كېيىنچە ئوتتۇرا
 تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەردە ھۆكۈمران سىنىپلار قاتلىمىنىڭ بىر

قىسمىنى تەشكىل قىلدى. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى قارام ئەل قورغانلىرى بىلەن بولغان ئېلىشىشتا ۋە بەش دەۋر مەزگىلىدىكى مالىمانچىلىقتا، ناھايىتى كۆپ ئۇيغۇر سەركەردىلىرى مۇھىم روللارنى ئوينىدى (14).

3. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى

جەنۇب بىلەن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئادەم سانى نىسبەتەن ئازراق بولغان يەنە بىر تارماق ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، خوامىنىشەن تېغىنى ياقىلاپ جۇيەن ساسلىقىغا بارغاندىن كېيىن، رۇشۇي دەرياسىنى بويلاپ خېشى كارىدورىغا كەلدى. خېشى كارىدورىغا كەلگەن بۇ ئۇيغۇرلار بىر قېتىمدا ئەمەس، بەلكى ھېچ بولمىغاندا خېلى زور كۆلەمدە ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كۆچۈپ كەلدى. بىرىنچى تۈركۈمدە كەلگەنلەر كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن ئۇدۇل جەنۇبقا ماڭغان بىر تارماق ئۇيغۇرلار بار ئىدى. يەنە بىر تۈركۈمدىكىلەر جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇب بولغاندىن كېيىن «غەرب تەرەپكە قېچىپ، تاڭغىتلارغا ئەل بولۇپ، تاڭغىتلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى گەنجۇ ئايمىقىغا كەلگەنلەر ئىدى» (15). بۇلاردىن بۆلەك يەنە بەزى قەبىلىلەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئاز-ئازدىن كۆچۈپ كەلدى. گەنجۇ ئايمىقىغا قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار «تاڭغىتلارغا تۇتۇلدى» تىبەتلەرمۇ «بۇ ئۇيغۇرلارنى تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇردى» (16). مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارنى خېشى بىلەن لۇڭيۇدىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقىتىۋەتتى. ئۇيەر-بۇيەرگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ ئۇيغۇرلار تارىخى كىتابلاردا: قۇلاتتاغ ئۇيغۇرلىرى، چىنجۇ ئۇيغۇرلىرى، لياڭجۇ ئۇيغۇرلىرى، خالو دەريا ئۇيغۇرلىرى،

سۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى، شاجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى. گەنجۇ ئايمىقى خېشى بىلەن لۇڭيۇدىكى ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ مەركەزلىشىپ ئولتۇرغان رايون ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى تارماق ئۇيغۇرلار ھەرگىزمۇ چېچىلاڭغۇ ھالەتتە ئەمەس ئىدى، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياغلىقارلار ئۇرۇقىدىن بولغان ئاقساقاللارنى ئۆزلىرىگە ئورتاق ھالدا باش قوماندان قىلىپ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىپ ياشىدى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالدى.

خېشىدىكى ھەرقايسى تارماق ئۇيغۇرلار يالغۇز ئۆزئارا ئالاقە ئورنىتىپلا قالماي، بەلكى يايلاقتىكى جۇيەن يولىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي تەرەپكە ۋە غەربىي تەرەپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىنىمۇ ئۈزۈپ قويمىدى، ئۇلار ئۆزئارا بىر-بىرىگە مەدەت بەردى. غەربكە كۆچكەن پات تېكىن خاقان بولغاندىن كېيىن، ئۇلار پات تېكىننى پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىسى دەپ قارىدى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، تارىخىي كىتابلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى پات تېكىننىڭ «نەۋرىلىرى» دېگەنمۇ بولدى (17). لېكىن ئىككى تەرەپتىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بىر-بىرىدىن بەك يىراق بولغاچقا، ئۇلار بارا-بارا ياتلىشىپ كەتتى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خېشىدىكى تىبەت ھاكىمىيىتى ۋەيران بولدى. كېيىنكى لياڭ كەيپىڭنىڭ 5-يىلى (911) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۇنخۇاڭنى بېسىپ ياتقان «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ پادىشاھلىقى» نى مەغلۇپ قىلىپ (18)، خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي ئىلىگە ئالدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ خېشىدىكى ھاكىمىيەتلىك ئورنىنى ساق-ساق 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتۇردى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان دائىرە كارىدورىنىڭ شىمالىدىكى چۆل-جەزىرە بىلەن يېرىم قۇملۇق رايونلارغىچە يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ

ئالاسان خوشونى بىلەن ئىرگىنە خوشونىغىچە باردى، بۇ رايوننىڭ شەرقىي قولان تاغلىرى بىلەن، غەربىي ئېۋىرغول ۋە بارىكۆل يايلىقى بىلەن تۇتىشاتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ساۋ ۋەنتۇڭ: «بىزنىڭ بەگلىكىمىزنىڭ زېمىنى شەرقتە خۇاڭخې بىلەن، غەربتە قارلىق تاغ (شەرقىي تەڭرىتاغ) بىلەن تۇتىشىدۇ» ⑲ دېگەندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خېشى ئاجىز ھەمدە تارقاق بىرلەشمە ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ ھاكىمىيەتكە كىرگەن خېشىدىكى ھەرقايسى جەمەتلەر گەرچە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھامىيلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىسىمۇ، لېكىن ئىچكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا كۆپىنچە ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولالايتتى. شۇڭا تارىختىمۇ «گەن، لياڭ، گۇا، شا ئايماقلىرىدا تارقاق ياشاۋاتقانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بار، ئۇلار ئۆز جەمەتلىرى بويىچە ئولتۇرىدۇ» ⑳ دەپ خاتىرىلەنگەندى. خەنزۇلاردىن جاك ۋە ساۋ فامىلىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ باشقۇرۇشىدا تۇرغان شاجۇ بىلەن گۇاجۇ ئايمىقى ۋە لياڭجۇ ئايمىقىنى بېسىپ ياتقان تىبەتلەردىن جېلۇڭ، لىۋگۇ قەبىلىلىرى مۇستەقىللىكى ئەڭ كۈچلۈكلەردىن ئىدى.

سۇڭ سۇلالىسى تىيەنشىڭنىڭ 6-يىلى (1028)، تاڭخىت قوشۇنلىرى گەنجۇ قەلئەسىنى ئالدى. ئۇيغۇر خاقانى ياغلۇقار تۇڭشۇن: «ئالدىراپ-تېنەپ قېچىپ كەتتى» ㉑، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى خېشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تارىخ شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. ھاكىمىيەت ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرقايسى تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتتى. بۇلاردىن دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبى ۋە تىلەن تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە چېكىنگەنلەرنىڭ تەسىرى ئەڭ زور ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «شاجۇ-ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىدى. تاكى جىن سۇلالىسىنىڭ

تىەنخۇي 5-يىلى (1127) غا كەلگەندىمۇ، «شاجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن خۇراسان خاقان باج-خىراج تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ماغدۇردى» دەپ خاتىرىلەنگەندى (22). لېكىن شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇلار ھەر خىل تارىخىي كىتابلاردا قايتا تىلغا ئېلىنىمىدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ۋەيران بولۇپ، نەچچە ئون يىللاردىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسى يۈەنپىڭنىڭ 4-يىلى (1081) غا كەلگەندە، تارىخىي كىتابلاردا «سېرىق باش ئۇيغۇر» دەيدىغان بىر قەبىلە پەيدا بولدى (23). تارىخ ئىلمى ساھەسىدىكى نۇرغۇن ئادەملەر سېرىق باش ئۇيغۇر دېگەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئېشىپ قالغانلارنىڭ ئۆزى، تېخىمۇ كۆنكىرەت سۆزلىگەندە، ئۇلار شاجۇ ئايمىقىدىن چېكىنىپ چىققان ھېلىقى بىر تارماق ئۇيغۇرلار دەپ قارىدى. لېكىن مۇنداق چۈشەندۈرۈشتە گۇمانلىق نۇقتىلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۆز زامانىسىدىكى سېرىق باش ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار غەربتە يۈنچاڭ قەلئەسىدىن (بۈگۈنكى چەرچەن ئەتراپى) شەرقتە چارقىلىققا قەدەر بولغان 500 كىلومېتىرلىق دائىرە ئىچىدە ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ئارىلىقى شاجۇ ئۇيغۇرلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان رايوندىن تولمىۇ يىراق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سېرىق باش ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەرقايسى ئۇيغۇر جەمەتلىرىدىن سىرت، بىر قىسىم باسمىل، تۈركەش، قىرغىز، ئۇرۇقلىرىمۇ بار. ئىدى (24). مۇشۇلارغا قارىغاندا، بۇ سېرىق باش ئۇيغۇرلارنىڭ شاجۇ ئۇيغۇرلىرى بولماي، بەلكى قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، سېرىق باش ئۇيغۇرلار «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالدى ھەمدە موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي تىنچىتقۇچى بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، بىر قىسىم موڭغۇللار بىلەن سىڭىشىپ كەتتى. X V ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدا، ئۇلار قايتا خېشى كارىدورىدىكى گەنجۇ ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كەلدى. بۇلار دەل بۈگۈنكى كۈندىكى يۈيگۇ مىللىتى ئىدى. يۈيگۇ مىللىتىدىكى ياڭ فامىلىسى دەل قەدىمكى ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ياغلۇقار ئۇرۇقىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ يېزىلغان فامىلە نامى ئىدى.

4. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلىشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ غەرب تەرەپتە تىزگىنلەپ تۇرغان يەرلىرى پۈتكۈل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى، كىنگىت (قارا شەھەر)، كۈسەن (كۇچا) ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆل رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا ئاساسەن قارلۇقلار، يابغۇلار ۋە چىگىللار ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە ياكى نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتەتتى، ياكى ئۇلارنى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇ ئاقسۆڭەكلەرنى مىراسخور ئاقساقاللاردىن قىلىپ تەيىنلەيتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا: «قەدىمكى دەۋردە، پۈتۈن تۈركىستاندىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىدىن ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەندە (25): كەيچىڭنىڭ 5-يىلى (840) پان تېكىن 15 قەبىلە ئۇيغۇرنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. بۇ 15 قەبىلە ئۇيغۇرنىڭ نوپۇس سانىنى بەزىلەر يۈز نەچچە مىڭدىن 300 مىڭغىچە دەپ مۆلچەرلىدى (26). بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس سانى پان تېكىن غەربكە كۆچۈپ ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن «200 مىڭغا يەتكەن» لىكى ئۈچۈن، بىز غەربكە كۆچكەن ئون بەش قەبىلىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭدىن تۆۋەن ئىدى دەپ قارايمىز (27). غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

ئەنئەنىۋى يايلاق يولى بىلەن مېڭىپ، ئەڭ ئاۋۋال بېشبالىققا يېتىپ باردى. ئۇلار يېتەرلىك ئوتلاقلارنى ئىگىلەش مەقسىتىدە، تەدرىجىي يوسۇندا تارقاقلاشتى، بىر بۆلۈك قەبىلىلەر داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا كىردى ھەمدە ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ ياقىسىغا ۋە ئىلى دەرياسى جىلغىلىرىغا ئورۇنلاشتى (28). بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە قالدى ۋە كېنىكت (قارا شەھەر) نىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ جىلغىسى بىلەن بېشبالىقنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىپ ئورۇنلاشتى. بۇلار كېيىنچە قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنى قۇردى.

خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى (842)، قىرغىزلار موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە ئىلگىرىلەپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بېشبالىق بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. پان تېكىن كېنىكت (قارا شەھەر) گە چېكىندى. بۇ چاغدا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆگە تېكىننى خاقانلىققا كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، پان تېكىن ئۆزىنى يابغۇ دەپ تۇرۇۋاتقاندى (29). بۇ ئۇنىڭ ئۆگە تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ھاكىمى دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. تاكى داجۇڭنىڭ 10-يىلى (856) غا قەدەر، پان تېكىن «ئەنشى (كېنىكت) دە قىمال بولۇپ تۇرىۋەردى» (30). جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «كىگىز ئۆيلىرىنى يۆتكەپ، تاغ ۋە ئورمانلارنىڭ ئىچىگە مۆكۈندى... بىر قىسمى پان تېكىننىڭ دەرگاھىغا سېغىندى» (31). موڭغۇل دالاسىدا قالغان ئۇيغۇرلارمۇ پان تېكىنگە ئۈمىد باغلىدى، ئۇلار «پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن غەرب تەرەپكە تەلپۈنۈپ، پان تېكىننىڭ كېلىشىنى تۆت كۆزى

بىلەن كۈتتى» ③②. مۇشۇلارغا ئاساسەن، پان تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزى پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا يۆتكەلدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ غەربكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىككىنچى يىلىلا پان تېكىنگە ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈللۈگ بىلگە (怀建可汗) خاقان دەپ ئوتۇغات نامى بەردى ③③. پان تېكىن خاقان دەپ ئاتالغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ھەممە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىگە سەرگەردە بىلىپ قۇتلۇقلىدى. بۇلار ئاساسلىقى خېشى كارىدورى، پامىرنىڭ غەربى ۋە بۈگۈنكى شىنجاڭ چىگرىسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىدى. نەتىجىدە زېمىنى كەڭرى بولسىمۇ، قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە قويۇق بولمىغان پان تېكىن باشچىلىقىدىكى غەربىي ئۇيغۇر خاقانلىقى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى كېنگىت (قارا-شەھەر) دە ئىدى.

شىيەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) غا كەلگەندە، بېشبالىققا يېقىن ئەتراپتا بارىگاھ قۇرۇپ تۇرغان ئۇيغۇر ئاقساقاللىرىدىن بۆكەقۇن بېشبالىق بىلەن تۇرپاننى ئىشغال قىلىپ، ئارقىدىنلا كېنگىتكە قوشۇن تارتتى ۋە خاقاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ئۆز قارارگاھىنى بېشبالىققا ئورۇنلاشتۇردى، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ قارارگاھنى قۇجۇغا يۆتكىدى ③④. مۇشۇلارغا ئاساسەن، بەزى ئالىملار بۆكەقۇننى قۇجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ قارىدى ③⑤. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەسلىدىلا چېچىلاڭغۇ غەربىي ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلىنىپ كەتتى. ئۈچ تارماققا بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەرەققىي قىلىدىغان يولغا ماڭدى.

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنى كەڭرى، لېكىن نوپۇسى ئاز ئىدى. ئۆزئارا پەرق ناھايىتى چوڭ بولغان بىر تالاي جەمەت ۋە

قەلئە بەگلىكلىرى بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا ئارىلاش ياشايتتى، ھالبۇكى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئومۇمىي نوپۇستىكى نىسبىتى ئاز ئىدى. ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكلەر، بۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ چېچىلاڭغۇ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بەزى بوستانلىقلار ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش خاراكتېرى تولىمۇ كۈچلۈك ئىدى. مەسىلەن، كۈسەن بەگلىكى دائىم دېگۈدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە باج-خىراج تۆلەش ئۈچۈن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئادەم ئەۋەتەتتى (37).

ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ھۆكۈمرانلار شۇ جايدىكى چېن ئۇرۇقىدىن بولغان خەنزۇلاردا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن داۋاملاشماقتا ئىدى (37).

قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشكەن. شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئارىلىشىپ كەتكەن مەدەنىيەت ئىدى. ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن بار بولغان يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە زور كۆلەمدە ۋارىسلىق قىلدى، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى ۋە چۈشەنچىسى بويىچە ئۇنى ئۆزگەرتتى ھەمدە ئۇنىڭ رولىنى نامايان قىلدى، ئۇنىڭغا يېڭىچە دەۋر ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك بەردى. قۇتچۇر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشمىلىقى بولۇپمۇ تىل (38)، كىيىم-كېچەك، سەنئەت ۋە مىمارچىلىق قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردە ئىپادىلەندى (39).

II X - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ غەربىي لياۋ (قاراقتان) لارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. III X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى چىڭگىزخانغا قارام بولدى ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى دائىرىسىگە كىردى.

قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ

زېمىن چېگرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، غەربتە كېنگىت (قارا شەھەر)، كۈسەن (كۇچا) ۋە ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىغا قەدەر باردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى يەنە بىر ھاكىمىيەتنى يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇلار ياكى پان تېكىننىڭ ئەۋلادى، ياكى بولمىسا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا قاراخانىيلار سۇلالىسى شىيەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) دىن كېيىنكى قانداق چاغدا قۇرۇلغان بولغىدى؟ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان تارىخ ماتېرىياللىرىدا «بىلگە كۆل قادىرخان» دېگەن بىر كىشى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ خاتىرىلەندى^⑩. ئۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. چوڭ ئوغلى بالاساغۇندا، كىچىك ئوغلى تالاستا ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. بۇ IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئىدى. مىلادى 893-يىلىغا كەلگەندە، تالاس سامانىيلار خاندانلىقى تەرىپىدىن (999 — 874) تارمار قىلىندى. كىچىك ئوغلى پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈردى. دېمەك، مۇشۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا يۇقىرىدىكى سۇلالىنىڭ قۇجۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا نىسبەتەن مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر ھاكىمىيەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. مۇشۇلارغا ئاساسەن، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى شىيەنتۇڭنىڭ 7-يىلى (866) دىن IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان يىللار دەپ بېكىتىش نىسبەتەن ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى گەرچە ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتۈن خاندانلىقتىكى نوپۇس ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا باشقا قەبىلە ۋە مىللەتلەر بىلەن بىرىكىپ

كەتكەچكە، ئۇيغۇر ئېڭى ئىنتايىن سۇسلىشىپ كەتكەنىدى. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كېلىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، سۇلالە ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنى يەنىلا ئۇيغۇر دەۋرىشتىن قالدى، ئەكسىچە ئۇلار ئۆزىنى تۇرا (ياكى تۈرك) دەيدىغان بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ھەمدە شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان ئۆز مىللەت ئادەملىرىنى يەنىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىدى، شۇنداقلا ئۇلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىدە بولدى. ئەلۋەتتە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىن كەلگەن تارىخىنى ئەستىن چىقارمىدى، شۇڭا ئۆزلىرىنى جۇڭگوغا قارايدىغان سۇلالە دەپ بىلدى. ④۱

5. يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىش

■ X ئەسىردىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرۇپ چىققان ئىككى ھاكىمىيەت گەرچە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ قېلىۋەردى ھەمدە يەرلىك ئاھالە بىلەن بىرىكىپ بىر گەۋدىگە ئايلاندى.

ئۇيغۇرلار زور كۆلەمدە تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشتىن بۇرۇن، گەرچە شۇ جايدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئاساسىي جەھەتتىن ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلار ۋە موڭغۇل ئىرقىدىكى چياڭ، خەن ئادەملىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولاتتى. تۇرپان بىلەن ئۇدۇن (خوتەن) دىن باشقا كۆپ ساندىكى زايوندا ياشاۋاتقانلار ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلارنى ئاساس قىلاتتى. ④۲. بۇ ئاھالە قوللىنىدىغان ھەر خىل تىللارمۇ كۆپىنچە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار ئىدى. ④۳. ئۇلار دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە تايىنىپ تۇرمۇش

كەچۈرەتتى، شۇنداقلا ئۇلار سودىغا ماھىر ئىدى. مۇشۇ يەردىكى مۇھىتنى بىۋاسىتە بېشىدىن كەچۈرگەن شەرقىي جىن سۇلالىسىدىكى (法显) دارماپاترا بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىكى راھىب شۈەنجۈاڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ تاشقى قىياپىتى، تىلى، يېزىقى ۋە ئىقتىسادى توغرىسىدا ناھايىتى تەپسىلىي ماتېرىياللارنى بەرگەندى (44). بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئىنتايىن مول. يىغىپ ئېيتقاندا، يەرلىك ئاھالە بىلەن يايلاقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ ئىدى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئايرىم ھالدا تۇرپان بىلەن قەشقەر ۋە پامىرنىڭ غەربىدە دۆلەت قۇرۇپ، شەرق تەرەپ بىلەن غەرب تەرەپتىن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. مىلادى 1006-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھلىق دۆلىتى — ئۇدۇن يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلار قۇرۇپ چىققان ئىككىنچى پادىشاھلىق قالدى ھەمدە ئۇلار شەرق بىلەن غەربتىن بىر-بىرىگە ھەيۋە قىلدى. يەرلىك ئاھالە بېرىپ-بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ تىل-يېزىقىدىن ۋاز كەچتى ۋە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدىغان بولدى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ مۇئەييەنلەشكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر كۆپ ھاللاردا بۇنى تارىم ئويمانلىقىدىكى «تۈزگىلىشىش» دەپ تىلغا ئالدى. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى تۈزگىلىشىش ئاساسلىقى تىل جەھەتتىكى تۈزگىلىشىشتىنلا ئىبارەت، خالاس. تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا خېلىلا يۇقىرى ئىدى. مۇشۇلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا ئەسلىدىكى

كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيەتتىن ۋاز كېچىپ، شۇ يەردىكى تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى.

لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن ئويمانلىقتا، بىرلىككە كەلگەن مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. بىرىنچىدىن، يەرلىك ئاھالە بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىكىشى يەنى يەرلىك ئاھالىنىڭ تىل جەھەتتىكى تۈركلىشىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۆگىنىۋېلىش جەريانى تاماملانمىغانىدى. ئىككىنچىدىن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇرلار دىنىي جەھەتتىكى ئىختىلاپلار تۈپەيلىدىن بىر-بىرىنى يامان كۆرۈپ، بىرلا ئۇيغۇر مىللىتى بولۇش ئېڭىنى تەدرىجىي ھالدا يوقىتىپ قويماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار چوقۇنىدىغان دىنلارمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭىشىپ كىرمەكتە ئىدى. بۇ ئەھۋال بولۇپمۇ ئىسلام دىنىدا بەكرەك روشەن ئىپادىلىنىۋاتاتتى.

قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ بىلدى، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى يەرلىك ئاھالە بولسا بۇددا دىنى بىلەن مانى دىنىغا چوقۇناتتى. دىندىكى ئوخشىماسلىق تۈپەيلى، مەدەنىيەت بىلەن پىسخىكىدىمۇ ئوخشىماسلىقلارنى بارلىققا كەلتۈردى. سىياسىي جەھەتتە ئىككى تەرەپ ئوت بىلەن سۈدەك پۈتۈنلەي چىقىشالمايدىغان ھالەتتە ئىدى. شەرق بىلەن غەربتىكى بۇ ئىككى تۈركۈم ئاھالىدە بىر مىللەتكە تەئەللۇق پىسخىك ئاڭ بولمىدى. ئادەملەر پەقەت ئۆزى تۇرغان زېمىن بىلەن ئۆزى چوقۇنىدىغان دىنغا سادىق بولسا بولىدىكى، مىللەتكە سادىق بولالمىدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، موڭغۇل چاغاتاي خاننىڭ ئەۋلادلىرى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا تېرىقچىلىك

بۈرگۈزدى، تارىم ئويمانلىقىمۇ بۆلۈنۈش ۋە مالىمانچىلىق
 گىردابىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە
 ئىسلام دىنى ئۈزلۈكسىز يوسۇندا شەرقكە قاراپ ئىلگىرىلىدى.
 X V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇددا دىنى تۇرپاندىن
 ھەيدەپ چىقىرىلدى. مىلادىنىڭ 1514-يىلى، چاغاتاينىڭ
 ئەۋلادلىرىدىن بولغان سەئىدخان تارىم ئويمانلىقىنى بىرلىككە
 كەلتۈرۈپ، يەركەن خاندانلىقىنى (1678—1514) قۇردى.
 خاندانلىقنىڭ زېمىنى تاكى شەرقتە قۇمۇلغىچە كېڭەيدى. 500
 يىلدىن كۆپرەك ئۇزۇنغا سوزۇلغان دىنىي كۈرەش شۇنىڭدىن
 ئېتىبارەن تۈگىدى. پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالە ئىسلام
 دىنىغا بېيئەت قىلدى. بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت ۋە دىن،
 بۇرۇنقى دىنىي ۋە زېمىن كۆز قارىشىنى ئويمانلىقتىكى بارلىق
 ئاھالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەت ئېڭىغا ئۆزگەرتتى.
 ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ-ئادەت ۋە
 قانداشلىق جەھەتتىكى بىرىكىشى تاماملاندى، شۇنىڭ بىلەن،
 ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللەندى.
 بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتى، گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ
 تىلى ۋە باشقا تەرەپلەردىكى ناھايىتى كۆپ ئالاھىدىلىكىگە
 ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ھەرگىز بۇرۇنقىدەك ئات ئۈستىدىكى
 مىللەت ئەمەس، شۇنداقلا تىپىك موڭغۇل ئىرقىغا تەئەللۇق
 چىراي ئالاھىدىلىرى بار مىللەتمۇ ئەمەس^{④۵}. گەرچە ئۇ قەدىمكى
 تارىخقا ئىگە، ھېلىھەم قەدىمكى مىللەت نامىنى قوللىنىۋاتقان
 بولسىمۇ^{④۶}، لېكىن ئۇ ھەقىقەتەن ئۆزگىرىپ يېپيېڭى بىر
 مىللەت بولۇپ قالدى.

ئىزاھات:

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 226 - جىلد.

② بۆكۈ ئۇرۇقىدىن بولغان بۇ قىز تاڭ پادشاھىنىڭ ئاسرىۋالغان قىزى ئىدى. شۇ جەمەتتىكى بارغۇت خويۇن تاڭ ھۆكۈمىتىدە ئەمىر ئورۇنباسارى بولغانىدى.

③ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

④ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 98-جىلد. لى دىيۇي «لى ۋېنداۋ

ئەسەرلىرى» 2-جىلد.

⑤ لاۋشەن تاڭنۇر تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن خانگاي تاغلىرىنىڭ تۇتۇشىدىغان يېرىدىكى بىر چوققىنىڭ نامى. بۈگۈنكى قۇسۇنۇرنىڭ غەربىي جەنۇبى، سېلىنىگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا توغرا كېلىدۇ.

⑥ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 2، 3، 14، 15، 17-جىلد.

⑦ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 46-جىلد. «ئەبەلدارلار تەرجىمىھالى. شىمالدىكى

يېقىندى ئەل ئەبەلدارلىرى».

⑧ بۇلارنىڭ ئىچىدە بەش نەپەر ۋەزىر، 11 نەپەر تېكىن، سەككىز نەپەر سانغۇن ۋە ئۇلاردىن باشقا خاقاننىڭ سىڭلىسى، مەلىكىسى، باش تۇتۇق، چور، دېۋان يېڭى قاتارلىقلار بار ئىدى.

⑨ ئونمۇسنىڭ قولىدىكىلەردىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان «ئاتلىق ئەسكەرلەر 2500 ئادەم» بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا تەخمىنەن 10 مىڭدىن ئاشاتتى؛ نايانچور باشلاپ ماغانلار «7000 تۈتۈن» بولۇپ، ھەر ئۆزىنى بەش نوپۇستىن ھېسابلىغاندا ئۇلارمۇ 30 مىڭدىن كۆپ ئىدى؛ يۇقىرىدىكىلەر ھەممىسى بولۇپ 50 مىڭغا يېتەتتى. 843-يىلى تاڭ قوشۇنلىرى ئۆگە تېكىننىڭ قولىدىكىلەردىن «10 مىڭ ئادەمنىڭ كالىسىنى ئالدى. 5000 ئادەمنى تىزىك تۇتۇۋالدى»، تارمار بولغان قوشۇندىن «30 مىڭدىن كۆپ ئادەم ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ» يۈجۈ ئايىنىقىغا ئورۇنلاشتى. كېيىنچە ئىنال خاقان تارقىلىپ كەتكەن «5 مىڭچە ئادەمنى» يىغدى بۇلارنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى.

⑩ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 247-جىلد.

⑪ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250-جىلد.

⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 253-جىلد. 254-جىلد.

⑬ «كونا بەش دەۋر تارىخى. لى سۇنشىننىڭ تەرجىمىھالى»، «كونا بەش دەۋر

تارىخى. خېجەتنىڭ تەرجىمىھالى».

⑭ «كونا بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».

- ⑮ «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ⑯ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ⑰ ياك شىڭسېن: «شاجۇ ھاكىمىيىتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى» .
- «مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985-يىلى 3-سان.
- ⑱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ⑲ «تاڭغۇتلار ھەققىدە خاتىرە» 3-جىلد.
- ⑳ «تاڭغۇتنامە» 11-جىلد.
- ㉑ «جىن دۆلىتى تارىخى. تەيزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى» .
- ㉒ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئودۇن تەزكىرىسى» .
- ㉓ (ياپونىيە) ساگوچى تورو: «سېرىق ئۇيغۇرلارنى تەكشۈرۈش» . «دوكتور ياناموتو ياپونىيە تارىخىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يازغان ماقالىلەر مەجمۇئەسى» . توكيو. 1972-يىلى نەشرى.
- ㉔ ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودودۇلئالەم» 12-باب.
- ㉕ ئەنبۇ جەنۇ: «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 4-باب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985-يىلى نەشرى. 174-بەت.
- ㉖ «يېڭى تاغنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
- ㉗ ۋاڭ جىلەي تەرجىمە قىلغان «ھودودۇلئالەم» 5-15-باب.
- ㉘ «يېڭى تاغنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» .
- ㉙ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 249-جىلد.
- ㉚ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 249-جىلد.
- ㉛ «يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ㉜ «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» .
- ㉝ «بۈيۈك تاڭ يازلىقلىرى» 219-جىلد. «داجۇڭنىڭ 11-يىلى ئۇيغۇر خاقانىغا ئوتۇغات نامى بېرىلدى» گە قارالسۇن.
- ㉞ سىنئەن شاۋفۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ، «مىللەت تەرجىمە مەجمۇئەسى» 1980-يىلى 1-سانغا قارالسۇن.
- ㉟ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» . ليۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 173-بېتىگە قارالسۇن.
- ㊱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن تەزكىرىسى» .

- 37 «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى: فۇجۇ تەزكىرىسى».
- 38 خۇجىنخۇئا: خۇڭ دۇنخۇئا «فۇجۇ سارىيىدىكى ئارىلاش خەتلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىلى نەشرى. 9-10 بەتلەر.
- 39 زۇرۇشەن تەرجىمە قىلغان «فۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر ئىنخانىسى 1989-يىلى تۈزگەن ماتېرىيالغا قارالمۇن.
- 40 ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-نەشرى. 73-بەت.
- 41 جالڭ گۇاڭدا: «مەھمۇد قەشقەرنىڭ تۈركى تىللار دىۋانى ۋە مۇشۇ كىتابتىكى يۇمىلاق خەرتە ھەققىدە»، «مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978-يىلى 12-سانى.
- 42 خەن كاڭشىڭ: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئىرقى-ئاتىرو پۈلۈڭگىسى ئۈستىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر» 1985-يىلى 6-سان.
- 43 گېڭ شىمىن: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى تىللارنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىقات»، «مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978-يىلى 2-سان.
- 44 دارماپاندا: «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت»، شۈەنخۇاڭ، بېيەنجى: «ئۇلۇغ تالڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى».
- 45 يالڭ شىڭمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش — قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقىگە باھا»، «گەنسۇ مىللەت تەتقىقاتى» نىڭ 1988-يىلى 1-سانى.
- 46 «回纥» ۋە «维吾尔» دېگەن خەتلەر ئوخشاشلا مۇشۇ بىر مىللەتنىڭ Uyghur (ئۇيغۇر) دېگەن نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

شاڭ دەۋرى

ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا «گۇيلار» دەيدىغان بىر قەبىلە پەيدا بولدى.

شاڭ، جۇ مەزگىلى

«گۇيلار» دى (翟) دى (狄) دەپ ئاتالدى.

مىلادىدىن XI—XII ئەسىرلەر ئىلگىرى

بىر قىسىم قىزىل تۇرالار شىمالغا يۆتكىلىپ جەنۇبىي سىبىرىيىگە كىردى.

مىلادىدىن VII—VI ئەسىرلەردىن كېيىن

شىمالغا كۆچكەن تۇرالار تەدرىجىي يوسۇندا شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار دەپ ئىككىگە

بۆلۈندى. بىر قىسىم بايقال كۆلىنى مەركەز قىلدى؛ يەنە بىر قىسىم يەنىمۇ

دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى مەركەز قىلدى.

ئۇرۇشقا بەگلىكلەردىن ئىككى خەنگە قەدەر

دى «狄» لار يېڭىباتتىن دىڭلىك (零丁) دەپ ئاتىلىپ، ھۇنلارنىڭ

باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىلادى 85-يىلىدىن كېيىن (شەرقىي خون سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې 2-يىلى)

شىمالىي ھۇنلار غەربكە كۆچتى، دىڭلىكلار زور تۈركۈمدە جەنۇبقا يۆتكىلىپ

موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە، ئويمانلىقىغا كىردى.

ئەسىردىن كېيىن

دىڭلىكلار چېلى (勒教) ياكى قاڭقىللار (高车) دەپ ئاتالدى.

IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن

بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغا كىرگەن قاڭقىللار قەبىلىسى چېچىلاڭغۇ ھالەتتىكى

شەرقىي قاڭقىللار گۇرۇھىنى شەكىللەندۈردى.

390-يىلى (شىمالىي ۋېي دېڭگونىڭ 5-يىلى)

« 袁纆 » لار « 回纆 » (ئېپتېمال ئۇيغۇرلار بولۇشى مۇمكىن) دېگەن نام پەيدا بولدى. ئۇ شەرقىي قاغىقلار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسمى ئىدى.

487-يىلى (شىمالىي ۋېي تەيخېنىڭ 11-يىلى)

شەرقىي قاغىقلار گۇرۇھىنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈپ شەرقىي تىغرىتاغ رايونلىرىغا كەلدى ۋە قاغىقلار دۆلىتىنى قۇردى.

541-يىلى (غەربىي ۋېي داتۇنىڭ 7-يىلى)

قاغىقلار دۆلىتى ھالاك بولدى.

552-يىلى (غەربىي ۋېي يۈەنچېنىڭ تۇنجى يىلى)

يەنەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن كەلگەن بىر تۇرا قەبىلىسى، ئاشىنا ئۇرۇقىنى يېتەكچى قىلىپ ئاۋازلار دۆلىتىنى يوقاتتى ۋە تۈرك خاقانلىقىنى قۇردى.

605-يىلى (سۈي سۇلالىسى دايبىنىڭ تۇنجى يىلى)

« 韦纆 » ۋېيخې دېگەن نام پەيدا بولدى. « 韦纆 » لار « 回纆 » ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ئىدى.

627-يىلى (تاك سۇلالىسى جېنگۇەنىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقلى پۇساد شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتتى.

630-يىلى (جېنگۇەنىڭ 4-يىلى)

شەرقىي تۈركلەر يىمىرىلدى. سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىلەردىن بولۇپ قالدى.

630-يىلىدىن 646-يىلىغا قەدەر (جېنگۇەنىڭ 4-يىلىدىن 20-يىلىغىچە)

سىرتاردۇش خاقانلىقى مەزگىلى بولدى. 646-يىلى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى

بىلەن بىرلىشىپ سىرتاردۇش خاقانلىقىنى يوقاتتى.

646-يىلىدىن 682-يىلىغا قەدەر (جېنگۇەنىڭ 20-يىلىدىن كەيباۋنىڭ

2-يىلىغىچە)

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى تۇرا قەبىلىلىرى ياغلۇقار ئۇرۇقىنى يېتەكچى،

ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر ئىتتىپاقداشلىقىنى

شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ

يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

682-يىلىدىن 745-يىلىغا قەدەر (كەيباۋنىڭ 2-يىلىدىن تەنەباۋنىڭ

4-يىلىغىچە

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى مەزگىلى بولدى. ئۇيغۇرلار ئالغ سۇلالىسىگە تايىنىپ، كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى بىلەن قارشىلاشتى.

745-يىلى (تېيەنباۋنىڭ 4-يىلى)

كېيىنكى تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئالغ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولدى.

755-يىلى (تېيەنباۋنىڭ 14-يىلى)

ئالغ سۇلالىسىدە ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىشى پارتلىدى. غەربىي شىمالدىكى قوشۇنلار شەرقكە يۆتكەپ كېلىندى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىدى.

756-يىلى (جىدېننىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى جەنۇبقا چۈشۈپ، ئالغ سۇلالىسىگە ياردەملەشتى ۋە ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىشىنى تىنچىتتى.

762-يىلى (باۋيىڭنىڭ تۇنجى يىلى)

ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى يەنە بىر مەرتىبە جەنۇبقا چۈشۈپ، ئۇڭلۇك-سۆيگۈن توپىلىشىنى تىنچىتىش ئۈچۈن ئالغ سۇلالىسىگە ياردەم بەردى.

789-يىلىدىن 791-يىلىغىچە (جېنيۋەنىڭ 5-يىلىدىن 7-يىلىغا قەدەر)

ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەر بېشبالىقىنى تالاشتى، ئۇيغۇرلار غەلبە قىلدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى

بويى خاقان (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان) (821—808) تىبەت، قارلۇق ۋە قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتۈن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى چۈ دەرياسى-ساھىلىنى تىزگىنلىدى.

840-يىلى (كەيچېڭنىڭ 5-يىلى)

قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلدى. ئۇيغۇرلار بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ، تەرىپ-تەرەپكە كۆچتى.

842-يىلى (خۇيچاڭنىڭ 2-يىلى)

قىرغىزلار بېشبالىقىنى ئىشغال قىلدى. پانتېڭىن كېنتىگە (قارا شەھەر) گە چېكىنىپ، ئۆزىنى ياغۇ دەپ ئېلان قىلدى.

848-يىلى (داجۇڭنىڭ 2-يىلى)

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى.

857-يىلى (داجۇڭنىڭ 11-يىلى)

ئالاق سۇلالىسى پانتېكىنگە ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈللۈگ بىلگە خاقان نامىنى

ئوتۇغات قىلدى.

866-يىلى (شېيەنئۇڭنىڭ 7-يىلى)

ئۇيغۇرلاردىن بۆكەقۇن بېشبالىق بىلەن قۇتچۇرىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ،

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بارا-بارا قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى

دەپ ئىككىگە بۆلۈندى.

893-يىلى (چىڭفۇنىڭ 2-يىلى)

سامانىيلار سۇلالىسى ئالاسنى ئىشغال قىلدى. بىلگە كۆل، قادىرخانىنىڭ ئىككىنچى

ئوغلى ئوغۇلچاق پايتەختنى قەشقەرگە يۆتكىدى.

911-يىلى (كېيىنكى لياڭ كەيىڭنىڭ 5-يىلى)

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى شاجۇ ئايىقىدىكى خەنزۇلار ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ قىلىپ،

خېشى كارىدورىنى پۈتۈنلەي قولغا ئالدى.

960-يىلى (كېيىنكى جۇشېيەندېنىڭ 7-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ بەيئەت قىلدى.

1006-يىلى ياكى 1009-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى چىڭدېنىڭ 3-يىلى ياكى

داجۇڭ شياڭفۇنىڭ 2-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتىنى بويسۇندۇردى.

1028-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى تېيەنشىڭنىڭ 6-يىلى)

گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى مەغلۇپ بولدى.

1040-يىلىدىن 1041-يىلىغا قەدەر (ئىسلام كاللىندارى بويىچە 423-يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

1081-يىلى (سۇڭ سۇلالىسى يۈەنخېڭنىڭ 4-يىلى)

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە «بېرىق باش ئۇيغۇرلار» دەيدىغان بىر

قەبىلە پەيدا بولدى.

1124-يىلى (شۈەنخېنىڭ 6-يىلى)

غەربىي لياۋ (قىتانلار) سۇلالىسى قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇجۇ ئۇيغۇر

خاندانلىقى غەربىي لياۋغا بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1130-يىلى (جەنۇبىي سۇلك سۇلالىسى جەنەبەنىنىڭ 4-يىلى) شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1141-يىلى (شاۋشىڭنىڭ 11-يىلى) غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالدى.

1209-يىلى (جىيادىڭنىڭ 2-يىلى) قۇجۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى چىڭگىزخانغا قارام بولدى. يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى.

1211-يىلى (جىيادىڭنىڭ 4-يىلى) نايىمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۈچلۈك شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

1212-يىلى (جىيادىڭنىڭ 5-يىلى) خارەزىم شاھلىقى غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى يوقاتتى.

X II ئەسىردىن كېيىن

«سېرىق باش ئۇيغۇرلار» «سېرىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

1514-يىلى (مىڭ سۇلالىسى چىڭدېنىڭ 9-يىلى)

چاغاتاينىڭ ئەۋلادى سەئىدخان تارىم ئويمانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيەت ۋە قانداشلىقتىكى بىرىكىشى تاماملاندى.

X VI ئەسىرنىڭ باشلىرى

سېرىق ئۇيغۇرلار شەرقكە كۆچۈپ، خېشى كارىدورىغا باردى.

بۇ كىتاب جىلىن مائارىپ نەشرىياتىنىڭ 1991 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى ، 1991 - يىلى 5 - ئاي 1 - باسمىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .

本书根据吉林教育出版社1991年5月第1版1991年5月第1次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىر : رەبھانگۈل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى : ئىلياس رەھىمى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى : ليۇ كەنخەي

قەدىمكى ئۇيغۇرلار

تۈزگۈچى : ياك شېگىن

تەرجىمە قىلغۇچى : ئىمىن ئەخمىدى

* شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نۆ)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

« بوغدا » ئېلېكترونلۇق مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى

شىنجاڭ قۇتۇبىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى : 850×1168 م 1/32 م باسما تاۋىقى : 11.25

1998 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى

1998 - يىلى 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى : 5,000 - 1

ISBN7-228-03693-X/K · 433

باھاسى : 13.50 يۈەن

责任编辑:热依汗吉丽·库尔班

责任校对:伊力亚斯·热依迷

封面设计:刘坎海

回纥史 (维吾尔文)

杨圣敏 著

伊明·阿哈买提 译

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)

新疆新华书店发行 《博格达》电子排版中心排版

新疆呼图壁八一印刷厂印刷

850×1168毫米32开本11.25印张

1998年8月第1版 1998年8月第1次印刷

印数:1—5,000

ISBN7-228-03693-X/K·433 定价:13.50元

ISBN 7 - 228 - 03693 - X
K · 433(民文) 定价:13.50 元

ISBN 7-228-03693-X

9 787228 036936 >